

atatürk, okyar ve çok partili türkiye

FETHİ OKYAR'IN ANILARI

Osman Okyar
Mehmet Seyitdanlıoğlu

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Genel Yayın: 365

OSMAN OKYAR - MEHMET SEYİTDANLIOĞLU

ATATÜRK, OKYAR VE ÇOK PARTİLİ TÜRKİYE

FETHİ OKYAR'IN ANILARI

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 1997

DÜZELTİ
NECATİ BALBAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI AĞUSTOS 1997, ANKARA
3. BASKI NİSAN 2006, İSTANBUL

ISBN 975-458-095-2

BASKI
BARIŞ MATBAASI
(0212) 674 85 28
DAVUTPAŞA CAD. GÜVEN SANAYİ SİT. C BLOK 291
TOPKAPI 34010 İSTANBUL

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
MEŞELİK SOKAĞI 2/3 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL
T. (0212) 252 39 91
F. (0212) 252 39 95
www.iskulturyayinlari.com.tr

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

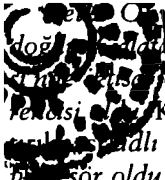
atatürk, okyar ve çok partili türkiye

FETHİ OKYAR'IN ANILARI

Osman Okyar - Mehmet Seyitdanlıoğlu

Anı

OSMAN OKYAR (1917-2002)

[illegible] Okyar'ın oğlu olan Osman Okyar İstanbul'da doğ[illegible] Galatasaray Lisesi'nden sonra Cambridge Üniversitesi'nde [illegible] öğrenimi gördü. İngiliz iktisatçı Keynes'in öğretisi [illegible] Keynes Teorisi'nin Neo-klasik Teoriyle Karşılaştırılması [illegible] adlı çalışmasıyla doktora derecesini aldı. 1964'te profesör oldu. Çeşitli gazete ve dergilerde iktisat, tarih ve siyaset konularında yazılar yazdı. Üniversitede rektörlük, dekanlık ve bölüm başkanlığı görevlerinde bulunan Osman Okyar'ın yayımlanmış pek çok eseri bulunmaktadır.

MEHMET SEYİTDANLIOĞLU

1957'de Ankara'da doğdu. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Yakınçağ Tarihi Kürsüsü'nü bitirdi. Ankara Üniversitesi'ndeki yüksek lisansının ardından, doktorasını Hacettepe Üniversitesi'nde yaptı. 2000'de doçentlik derecesini aldı. Tanzimat dönemi, demokrasi tarihi, siyasi tarih ve yerel yönetim tarihi üzerine kitap ve makaleleri bulunan Mehmet Seyitdanlıoğlu, 1996 yılında Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, 1838-1868 *başlıklı eseriyle Toplumsal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları Vakfı'nın Afet İnan Tarih Araştırmaları Ödülü'nü aldı. Halen Hacettepe Üniversitesi'nde görev yapmaktadır.*

İçindekiler

GİRİŞ 1

I. ÖMÜR BOYU SÜREN DOSTLUK 9

Meşrutiyet Yılları 11
Mütareke ve Milli Mücadele 18
Cumhuriyet 32

II. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI 63

III. ALİ FETHİ OKYAR'IN "SERBEST FIRKA" ANILARI 95

IV. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 165

Gazi'nin Siyasal İnançları 167
Çabuk Gelen Son 174
Serbest Fırka ve Demokratikleşme 181

EKLER

Ali Fethi Bey'in (Okyar) Askerlik Künyesi 193
Fotoğraflar 195
Notlar 199
Seçilmiş Bibliyografya 203
Dizin 205

Üçüncü Baskının Önsözü

Fethi Okyar'ın Anıları - Atatürk, Okyar, Çok Partili Türkiye başlığıyla yayımladığımız bu eser Türk okuyucusundan büyük ilgi görmüş, ilk baskının ardından ikinci baskı da iki yıl gibi bir süre içerisinde kitapçı raflarında bulunamaz olmuştur. Gelen eleştiriler, çok partili yaşama geçişimizin mihenk taşlarından birisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası olgusunun ne kadar önemli bir tarihsel dönemeç olduğunu göstermesinin yanı sıra, üçüncü bir baskısını yapmanın zorunluluğunu da ortaya çıkarmış bulunmaktadır.

Aradan geçen yıllar içerisinde Sayın Osman Okyar'ı kaybetmiş olmamız, beni bu ağır sorumluluğu tek başıma yüklenmek durumunda bırakmıştır. Dikkatlerinize sunulan bu üçüncü baskıda kitabın içeriğinde herhangi bir değişiklik yapılmamış, ancak, daha önce gözden kaçmış olana dizgi hataları ve yazım kuralları ele alınarak düzeltilmiştir. Bu vesile ile kitabın baskı ve yayınını üstlenen, kamuoyuna ulaştırılmasını sağlayan İş Bankası Kültür Yayınları'na fevkalade teşekkürlerimizi sunarız.

Ankara 2006
Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

İkinci Baskının Önsözü

Fethi Okyar'ın Anıları - Atatürk, Okyar, Çok Partili Türkiye başlığıyla yayımladığımız ve Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçişinin öyküsünü ele alan bu eserin on sekiz ay gibi kısa bir sürede tükenmesi Türk okuyucusunun ilgisini çektiğini göstermektedir.

Sunulmakta olan ikinci baskıda içerik yönünden herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Ancak anıların kaleme alınması ve okuyucuya ulaşmasında emeği geçenlerin belirtilmediğini üzülerek fark ettik. İkinci baskıda bu eksikliği düzeltirken, anıların kamuoyuna mal ediliş süreci hakkında da bilgi verilmesi aydınlatıcı olacaktır.

Anıların, halen Fethi Okyar'ın ailesinin mülkiyetinde olan orijinal metni, Serbest Fırka kapandıktan on gün sonra, olaylar hafızada canlılığını korurken Fethi Okyar tarafından eski Türkçe olarak kaleme alındı. Daha sonra, son bölümleri eşi Galibe Okyar, yakın arkadaşı ve Serbest Fırka Genel Sekreteri Nuri Conker ve Kalem-i Mahsus Müdürü Ekrem Reşit Rey'e dikte ettirdi. Anılar yine Fethi Okyar'ın vasiyeti gereği 1980'li yıllara kadar yayımlanmadı. 1980'li yılların başında, değerli tarihçi Cemal Kutay tarafından, uzun müddet kaldığı karanlıktan çıkarılarak, Fethi Okyar'ın devlet adamı olarak iz bıraktığı Mutlakıyet, Meşrutiyet, Cumhuriyet dönemlerindeki yaşamını kapsayan *Üç Devirde Bir Adam* adlı biyografisinin son bölümünde ilk kez yayımlandı.

Daha sonra, 1987'de Fethi Okyar'ın kızı Nermin Kırdar tarafından *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Feshedildi?* başlığı altında ve Serbest Fırka ile Halk Fırkası

arasında TBMM'de cereyan etmiş müzakerelerin tutanaklarını da kapsayan bir şekilde İsis Yayınevi'nde basıldı. Bu basım için de Nermin Kırdar'ın yanı sıra emekli Büyükelçi Sadi Eldem, Tarihçi Fethi Tevetoğlu, Tarihçi Prof. Dr. Ethem Eldem ve emekli Büyükelçi İsmail Soysal'ın katkıları oldu. Ancak bu baskı, dağıtımdaki aksamalar yüzünden kamuoyuna çok az ulaşabilmiştir.

Elinizdeki eser ise, Fethi Okyar'ın anılarının yanında, Türkiye'deki demokrasinin doğuşu ve gelişmesi ve Mustafa Kemal Atatürk'ün çok partili hayata geçilmesi konusundaki kararının anlamının yanı sıra, Serbest Fırka'nın siyasal yaşamımıza bıraktığı izleri de kapsayan ve konuyu Meşrutiyet'ten, Cumhuriyet'e uzanan bir tarihsel süreç içerisinde irdeleyen bir yapıda ele alındı.

Fethi Okyar'ın Anıları - Atatürk, Okyar, Çok Partili Türkiye'nin ikinci baskısını sunarken, bu gelişmeyi teşvik ederek, kitabın basılmasını sağlayan Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Müşaviri Sayın Mehmet Önder'e ve kitabın basımı ve dağıtımı süreçlerinde yardımlarını esirgemeyen Sayın Eray Bektaş Bey'e samimi teşekkürlerimizi sunarız.

Ankara, 1999
Mehmet Seyitdanlıoğlu - Osman Okyar

Giriş

Ali Fethi Okyar, Başbakanlığı yıllarında (1924-1925)
Alman Ressam Richter'in tablosu
(Osman Okyar kolleksiyonu).

Bu kitapta, başta ümitsiz görünen çetin bir mücadele sonucunda, ülkemizin bağımsızlığını sağlamış olan ve Cumhuriyet'in 1923'te ilanında, Cumhurbaşkanı seçilmiş olan Mustafa Kemal Atatürk'ün, 1930 yılında, yakın arkadaşı Fethi Okyar'ı görevlendirerek kurulmasına yol açtığı muhalefet partisinin dramatik öyküsünü bulacaksınız.

Milli Mücadele yıllarında (1919-23) ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında (1923-25), ülkede ve mecliste geniş hürriyetin mevcut olduğu bir ortam vardı. Hatta, 1924 yılında Batı demokrasisinin politik özgürlüklerini aksettiren Anayasa, Meclis'çe kabul edilmişti. Buna istinaden, Atatürk'ün milli mücadele arkadaşları (Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Rauf Orbay ve Refet Bele), 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası namı altında, Atatürk'ün Nisan 1923'te kurduğu Halk Fırkası'na muhalif bir parti kurmuşlardı.

Oysa, 1925 yılında Doğu'da Şeyh Sait İsyanı'nı takiben İstiklal Mahkemeleri Kanunu çıkarıldı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mahkemece kapatıldı ve basın susturularak sert biçimde tek parti yönetimine geçildi. Beş yıl süren tek parti döneminde Atatürk, Batı istikametinde bir dizi sosyal ve hukuki devrimler getirdi. Mecliste hükümeti kimsenin tenkit edemediği, basının susturulduğu tek parti yönetimi esnasında, ülkede iktisadi şartlar ağırlaşmış, tek partinin üzerindeki yük iyice artmıştı.

1930 yılına gelindiğinde, Atatürk, bunaltıcı ortamı hafifletmek, 1923'te ilan etmiş olduğu cumhuriyetin özünü teşkil eden hür demokratik rejime avdet etmenin zamanının geldi-

ğine karar verdi. Ancak yüz seksen derecelik bir dönüş yaparak sıkı sansürlü tek parti yönetiminden, çok partili serbest rejime nasıl geçilebilirdi? Türk toplumu mazide, kısa süren iki demokrasi denemesi (1908-12 İttihat ve Terakki dönemi, 1920-25 Millet Meclisi rejimi) geçirdiği halde, asırlardır içinde yaşadığı otoriter idareden başka şey bilmiyor; Türk aydınları istikrarsız ortam içinde, kendilerine güvensiz, çekingenlik içinde yaşıyorlardı. Atatürk'ün, Milli Mücadele arkadaşları politikadan tasfiye edildikten sonra, 1925'ten beri iktidarın nimetlerine alışmış Halk Partililer ise, bunları asla kaybetmeye razı olmayan bir zümreyi teşkil ediyorlardı. Kurmuş olduğu Halk Partisi'nin başında Cumhurbaşkanı seçilmiş olan milli kahraman Atatürk, yedi yıldan beri icraatın ve politikanın sorumluluğunu taşırken, rakip bir partiye bunu kolay teslim edebilir miydi?

Yukarıdaki şartlar altında, normal demokratik sürecin gerektirdiği çok partili sisteme dönüş ve bu sistemin uzun vadeli işleyişi, çok zor, belki de imkânsız görünüyordu. 1930'da, objektif bir değerlendirmede, Atatürk'ün düşündüğü sistem değişikliğinin, sert ve radikal bir biçimde değil de yavaş bir iniş biçiminde gerçekleştirilmesi başarı şansını taşıyabilirdi. Fakat 1930'larda gereken sabır ve politik ihtiyatın izlerine rastlanmıyordu. Atatürk başta, herkes, Başbakan İnönü ve kurulması tasarlanan muhalif partinin aday lideri Fethi Okyar dahil, çok partili rejime bir an evvel geçilmesini ister görünüyorlardı. Bununla beraber, serbest rejime geçişin yavaş iniş şeklinde olması Halk Partisi içinde bir muhalif kanadın kurulması ile başlatılması alternatifi yeni partinin hazırlıkları esnasında, söz konusu oldu.[1] Aşağıda sunulan Fethi Okyar'ın hatırasında görüleceği gibi, 25 Temmuz 1930 günü, Yalova'da Gazi, İsmet Paşa ve Fethi Bey arasında cereyan eden görüşmeler esnasında odaya giren Meclis Reisi Kâzım Paşa, yeni rejime başlarken, muhalefetin fırka dahilinde başlamasının daha münasip olacağını ileri sürdü. Fethi Bey derhal Kâzım Paşa'nın fikrine katıldı. Hükümetin yardımı ile suni bir muhalefet partisi yapmaktansa, fırkada bu işe başlamanın

daha makul ve tabii olacağını söyledi. Bunun üzerine Gazi, "İsmet Paşa buna razı değildir" dedi. Gazi'nin bu sözleri konunun daha evvel kendisi ile İsmet Paşa arasında görüşülmüş olduğunu gösteriyordu. Böylece, İsmet Paşa söz alarak, fırkada muhalefetin doğru olmayacağını ve hizip teşkiline yol açacağını ileri sürerek, yavaş iniş alternatifini reddetti.

Bu suretle, Gazi'nin açmak istediği demokratik çığır, iki parti arasında sert çatışma şeklini alarak beklenen ve kaçınılmaz olan menfi sonuca doğru yol aldı.

Bu kitapta sunduğumuz Fethi Okyar'ın Serbest Fırka anıları ilk defa kızı Nermin Kırdar tarafından *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Feshedildi?* başlığı altında, İstanbul'da İsis Yayınevi tarafından, 1987 yılında basılmıştır. Ancak kitabın Türkiye'de çok sınırlı ölçüde dağıtılmasından ve pek küçük bir okuyucu grubunun eline geçmesinden dolayı, Serbest Fırka anıları, sunduğumuz kitaba esas teşkil etmek üzere bu sefer daha geniş bir okuyucu kitlesine erişeceği ümidiyle İş Bankası Kültür Yayınları'nca yeniden basılmasına karar verildi. Söz konusu metnin ana kısmı, Serbest Fırka'nın kapatılmasından kısa süre sonra, Fethi Okyar tarafından eski Türkçe olarak kaleme alındı. Hatıratın kalan kısmını da Fethi Okyar, eşi Galibe Okyar ile yakın arkadaşı Nuri Conker'e dikte ettirdi. Söz konusu anının orijinal metni Fethi Okyar'ın ailesinin elindedir. Sunduğumuz kitabın ekseni Fethi Okyar'ın hatıratıdır, ancak müellifler, yani Fethi Okyar'ın oğlu Osman Okyar ile Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Mehmet Seyitdanlıoğlu, Serbest Fırka gibi, Cumhuriyet ve demokrasi tarihleri içinde vuku bulan önemli bir hadiseyi okuyucularımıza tarihi bir perspektif içinde sunmak ve değerlendirmek lüzumuna kani olduk. Bu sebeple, Fethi Okyar'ın anılarını kısa süren çok partili rejim denemesinden evvelki ve sonraki gelişmelere temas eden ve o devirde olayları yaşayanların hatıralarına dayalı, yazım ve izahlarla tamamladık.

Bu araştırmayla, evvela demokrasimizin tarihi bakımından ve Atatürk'ün siyasi hüviyeti bakımından hayati bir noktaya işaret edeceğiz; şöyle ki, Serbest Fırka ile ilgili Ata-

türk'ün gerçek niyeti ne idi meselesi ile karşı karşıyayız. İddia edildiği gibi, Atatürk Serbest Fırka'yı kamuoyunda sondaj yapmak için mi, yoksa samimi olarak, demokrasiyi geri getirmek için mi istedi? Bu noktanın önemini belirtmeye lüzum görmüyoruz. Ümit ediyoruz ki, olayların seyrinden ve Fethi Okyar'ın hatırasından gerçekler meydana çıkacaktır. Kitabın sonucunda, Atatürk'ün niyeti hakkında ileri sürülen tezleri gözden geçireceğiz ve meselenin cevabı hakkında düşüncemizi ifade edeceğiz.

Şimdi kısaca kitabın kompozisyonunu gözden geçirmek yararlı olacaktır. Girişten sonra Serbest Fırka'nın kurucusu olan Fethi Okyar'ın kısa bir özgeçmişi verilecektir. Bu özgeçmişte Manastır İdadisi'nde başlayan Atatürk ile dostluğu ve sonraki ilişkileri üzerinde durulacaktır. Böylece Serbest Fırka'yı kurarken, Atatürk'ün, neden bu görevi sadece Fethi Okyar'a verebileceği şeklindeki ifadesinin sebebi de ortaya çıkacaktır.

Bunu takip eden bölümde, Türkiye'de Ağustos 1930'da başlayıp, Kasım 1930'da son bulan çok partili rejimin geçirdiği belli başlı gelişmeleri gözden geçireceğiz. Bu anlatımda önemli gördüğümüz noktalar sırası ile şunlardır: Atatürk'ün partiler arası tarafsızlığı, Serbest Fırka liderlerinin İzmir seyahatinde halkın davranışı ve olaylar, halkın beklenmeyen desteği karşısında Halk Fırkası'nda uyanan huzursuzluk ve Yunus Nadi ile Gazi arasında mektuplaşma, Fethi Okyar'ın belediye seçimlerine iştirak kararı ile seçimlerin cereyan tarzı, Meclis'te, 15 Ekim 1930'da belediye seçimleri üzerinde yapılan bir önemli içtimada müzakereler, nihayet ağırlaşan şartlar karşısında Serbest Fırka liderlerinin partiyi kapatma kararları.

Bundan sonra kitapta, Fethi Okyar'ın Serbest Fırka denemesi hakkında yazdığı anıya geliyoruz. Fethi Okyar, bağlı olduğu demokrasi idealini gerçekleştirememekten ve Gazi'nin önerisi üzerine kurmuş olduğu Serbest Fırka'nın dramatik bir tarzda kapanmış olmasından elbette müteessir olmuştu. Kapanıştan kısa zaman sonra yazmış olduğu hatıra, tabiatıyla

bu duygusunun izlerini taşımaktadır. Açık ve sürükleyici bir üslup ile kaleme alınan anılar Serbest Fırka serüvenini canlı sahnelerle aksettirmektedir.

Hatıra bölümünden sonra, bu eserin sonucunda, 1930 yılında başarısızlığa uğramış çok partili demokrasi denemesini, Cumhuriyet ve demokratik rejimin tarihi içinde değerlendirmeye çalışıyoruz. 1923'te başlayan Cumhuriyet'ten sonra hürriyet içeren siyasi uygulamalarda uzun kesintilerin vuku bulduğunu biliyoruz. Son yıllarda tartışmalara yol açmış görünen nokta ise Atatürk'ün demokrasi hakkındaki tutumu idi. Aslında, Cumhuriyet'in ilanından evvel dahi, toplumumuzun geleneksel yapısı ve aydın zümresinin çekingen davranışı dolayısıyla, Türkiye'de, çok partili rejimin önünde sosyal, psikolojik ve politik mahiyette her zaman büyük engeller mevcut olagelmiştir. 1925-30 döneminde tek parti yönetimini geride bırakarak Atatürk'ün söz konusu engelleri yeniden aşma teşebbüsünün kısa zamanda başarısızlığa uğraması neye delalet ediyordu?

Değişik ihtimaller akla geliyor. Ancak sosyal bilimlerde hiçbir zaman, pozitif bilimlerdeki yüzde yüz kesinliğin söz konusu olmayacağını hatırlatmalıyız. Acaba, Atatürk, Türkiye'de demokrasinin imkânsız olduğunu görerek, bazılarının iddia ettikleri gibi, ideolojisini değiştirmiş miydi? Yoksa, siyasi ve sosyal faktörleri dikkate alarak, örneğin Halk Partisi'nce ileri sürülen irtica tehlikesini düşünerek ve Halk Partisi'nin iktidarı bırakmamak yolundaki baskılarına boyun eğerek, demokrasinin zamanının gelmediğine mi karar vermişti?

İşte, çok partili üç aylık dönem zarfındaki gelişmelere ve Fethi Okyar'ın hatırasına dayanarak, yukarıdaki soruların cevapları, incelemenin sonucunda verilmeye çalışılacaktır.

Sonuçta vurgulamak istediğimiz diğer nokta, Serbest Fırka denemesinin boşuna yapılmış olmadığını, havaya uçup gitmediğini hatırlatmaktır. Şöyle ki, Serbest Fırka ile değişik sahalarda Türkiye'de kazanılan tecrübeler, ister İsmet İnönü'nün 1945'te demokrasiyi getirmesinde olsun, ister iktisat politikasında, ister seçimlerin organizasyonu ve uygulamasın-

da, ister siyasi fırkalarda örgütlerin meydana getirilmesinde olsun, etkili olmuştur. Ayrıca, söz konusu tecrübelerin Serbest Fırka'yı takip eden Demokrat Parti denemesinde ve Türkiye'de demokrasinin yerleşmesinde rolü olmuştur. Bu satırları kaleme alan iki yazardan biri, Osman Okyar, 1950 yıllarında, Demokrat Parti'nin ileri gelenlerinden bazıları, Adnan Menderes, Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu ve Ekrem Hayri Üstündağ ile yaptığı konuşmalarda, yukarıdaki bağlantıyı teyit eden ifadelerin geçtiğini hatırlamaktadır.

Ayrıca, kitapta, pek çoğu ilk kez yayınlanması nedeniyle tarihsel önemi (Serbest Fırka açısından) bulunan, konu ile ilgili fotoğraflar ve seçme bir bibliyografya sunulacaktır.

I
Ömür Boyu Süren Dostluk

Mustafa Kemal ve Paris Ataşemiliteri Ali Fethi 1910'da Fransa'da.

Meşrutiyet Yılları

Atatürk tarafından 1930 yılında Serbest Fırka'yı kurma gibi hem büyük güven isteyen, hem büyük sorumluluk yükleyen bir görevin Fethi Okyar'a verilmesini anlamak için, aralarında ömür boyu sürmüş ve Serbest Fırka gibi, son derece gerginleşen bir karşılaşmadan sonra yine devam edecek olan bir ilişkinin sırrını keşfetmek gerekiyor. Manastır Askeri İdadi'sinde 1890'larda başlayan, 20. yüzyıla girildiği sırada, Harbiye sıralarında kuvvetlenen, nihayet Sultan Hamit'e karşı harekete gizli olarak hazırlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde, hem siyasi faaliyet sahasında, hem müşterek eğlence saatlerinde gelişen Selanik beraberliği, Kemal ile Fethi arasındaki dostluğu perçinledi.

İki arkadaşı birbirine cezbeden noktalar nelerdi? Kemal, yerinde duramayan, heyecanlı, aksiyona yönelik, dinamik bir karaktere sahipti. Fethi ise Batı kültürünü hazmetmeye çalışan, Fransızca kitap okumaya hevesli, hoşgörülü, sistemli ve ihtiyatlı bir mizaca sahipti. Ortak tarafları, vatanperverlik, istibdata karşı çıkmak, hürriyeti ve Batı müesseselerini benimsemek idi. Karakterlerinin farklı vasıfları ise iki arkadaşı birbirine yaklaştırıyor, birbirini adeta tamamlıyordu.

Aralarında dostluk, 1908-13 döneminde, İttihat ve Terakki içinde ortak bir kanat teşkil etmeleri ile gittikçe kuvvetlendi. Balkan Harbi'nde aynı kolordu içinde görevleri ve 1910 yılında Fransa'daki manevralara beraber iştirakları, samimiyetlerini güçlendirdi.

Siyasi seviyede, İttihatçı olarak, İttihat ve Terakki'nin, Talât, Enver ve Cemal'den oluşan genel merkezin otoriter tutumuna karşı çıkmışlardı. Genel Merkez, asker olan üyelerin politikaya ve devletin idari işlerine karışmalarına göz yummuştu. Kemal ile Fethi, yıllık kongrelerde bu tutumu tenkit etmişler, askerlerin politikadan uzaklaştırılmasını istemişlerdi. Ancak, kongrelerce kabul edilen bu talep, Genel Merkez'ce, bilhassa Enver'in etkisi ile, tehir edilerek uygulanmamıştı.

Siyasi bakımdan Genel Merkez'in, anayasa ve meşrutiyete en aykırı olan eylemi, Ocak 1913'te Sadrazam Kamil Paşa başkanlığı altında toplanmış bakanlar kurulunun, Enver'in liderliği arkasında, bir fedai zümresi tarafından basılması oldu. Kamil Paşa'nın zorla istifa ettirildiği bu olayda, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa öldürüldü. Babıâli darbesi planlandığı sırada eyleme karşı çıkan Kemal ve Fethi, olaydan sonra da Edirne'nin Bulgarlardan kurtarılması için genelkurmaya sundukları yazılı planda, Babıâli olayına karşı çıkmışlar, katılanların cezasız kalmalarını protesto etmişlerdi. Edirne'nin kurtuluşu için, bir yandan Bolayır Kolordusu'nun kurmay başkanı Ali Fethi ve Mustafa Kemal tarafından, diğer yandan İstanbul'da Fahri Paşa Kolordusu'nun kurmay başkanı Ali Enver tarafından hazırlanan hareket planları arasında kabul edilen plan Enver'e ait olan idi. Ancak uygulamada iki kolordu arasında zamanlama hatası çıkınca, hareket başarılı olmadı ve Edirne Bulgarlar tarafından zapt edildi. Böylece bir yandan Mustafa Kemal ile Ali Fethi, diğer yandan Ali Enver arasında, öteden beri mevcut gizli soğukluk, Ocak 1913'te siyasi ve askeri seviyelerde artık tamiri mümkün olmayan anlaşmazlığa dönüştü.

Müteakip aylarda, Mustafa Kemal ve Ali Fethi ile Ali Enver arasında ilişkileri etkileyen olaylar şöyle gelişti.

26 Mart'ta Edirne kahramanca bir savunmadan sonra Bulgarların eline düşer. Mahmut Şevket Paşa Hükümeti, olup biteni kabullenmekten başka çare görmeyince, 30 Mayıs'ta Edirne'yi Bulgaristan'a terk eden barış antlaşmasını Londra'da imza eder. İttihat ve Terakki muhaliflerinden bir grup, Edir-

ne'nin terk edilmesinin kamuoyundaki menfi tepkisine dayanarak, iktidar aleyhine hazırladıkları planın birinci kademesi olarak, 11 Haziran'da Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya suikast düzenleyerek, kendisini İstanbul'da öldürürler. Fakat suikast, kamuoyu üzerinde çok menfi etki yaparak kamuoyunu İttihat ve Terakki lehine çevirir. Bundan faydalanan İttihatçılar geniş bir temizlik yaparlar ve adeta tek başına iktidara geçerler.

Temmuz ayına gelince, talih İttihat ve Terakki ve bu arada Enver'in yüzüne gülmeye başlamıştır. Şöyle ki, Balkan Harbi'nin iki muzaffer devleti, Bulgaristan ve Sırbistan kazançlarını paylaşmada anlaşmazlığa düşmüşler ve kavgalarını muharebeye kadar götürmüşlerdi. Böylece, Bulgar ordusu geride zayıf bir kuvvet bırakarak, Trakya'dan çekilmeye başlamıştır. Bu gelişme Osmanlı ordusuna büyük bir fırsat hediye etmiş ve İttihat ve Terakki hükümeti bunu kullanmaya karar vermiştir. Böylece, bir yandan Fahri Paşa'nın kumanda ettiği ve Enver'in kurmay başkanlığını yaptığı kolordu ile, diğer yandan Hurşit Paşa'nın kumanda ettiği ve Ali Fethi ile Mustafa Kemal'in kurmaylık görevlerini yaptıkları Bolayır Kolordusu Trakya'da, Edirne istikametinde ilerlemeye başlarlar. Kurmaylar arasındaki bu yarışı, bir süvari kolunun başında, birinci bitiren Enver kazanır ve böylece Edirne Fatihi unvanına ulaşır. Bu başarısı ile Osmanlı ordusunun başına geçerek orduyu Almanların yardımı ile düzenlemeyi ve Osmanlı devletini yeniden büyütmeyi, yüceltmeyi kafasına koymuş olan Enver, gayesine yaklaşmış oluyordu. Ancak 1913 yılının sonbaharına gelindiğinde, Enver, yolundaki tüm engelleri henüz kaldıramamıştı; İttihat ve Terakki'de birinci adam olan Parti'nin başkanı ve Dahiliye Nazırı Talât, Enver'in hudut bilmeyen hırsından ve hızlı yükselişinden kuşkulu idi. 1 Eylül 1913'te Ali Fethi'nin ordudan istifasının ve İttihat ve Terakki'nin Genel Sekreterliğine seçilişinin gerisinde muhtemelen, Talât'ın, Enver'i dengelemek istemesi yatıyordu. Başta, Genel Sekreterliği kabul etmekte tereddüt eden Fethi'yi, bir şeyler yapabilir ümidiyle teşvik edenin Mustafa Kemal olduğu anla-

Fransız Ordusu'nun 1910'da Picardie'de yaptığı manevralarda Mustafa Kemal ve Paris Ataşemiliteri Ali Fethi yanyana konuşurken (önde pelerinli Ali Fethi, yanındaki dürbünlü Mustafa Kemal).

şılmaktadır.[1] Fethi, İttihat ve Terakki'yi, fedailer kullanan gizli bir cemiyet olmaktan kurtararak, normal ve açık bir siyasi parti haline koymayı amaçlıyordu. Bu amacını, 20 Eylül 1913'te toplanan İttihat ve Terakki Kongresi'nde okuduğu nutukta ifade etti.[2] Bu arada partiden maaş alan fedailerin maaşlarını kesti. Söz konusu teklif ve kararlar, İttihat ve Terakki içinde, bilhassa fedailer arasında çok fena karşılandı. Kısa bir müddet sonra, Aralık 1913 başlarında fedailer, başta Atıf ve Yakup Cemil olmak üzere Dahiliye Nazırı Talât Bey'i ziyaret ederek, kendisinden Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na tayin edilmesini istemişler, ordunun ıslahı, hükümetin kuvvetlenmesi için başka çare olmadığını, tehdit eder biçimde ifade etmişlerdir. Talât Paşa ise, bu tayin için henüz vaktin erken olduğunu söyleyerek silahşörleri geri çevirdi.[3] Ancak Enver, planından vazgeçmiyor, Harbiye Nazırlığı'na tayin edilmesi maksadıyla, Sadrazam Sait Halim Paşa'yı ziyaret ettiği gibi, saraya mensup Naciye Sultan'la evlenmek üzere teşebbüslerini sürdürüyordu. Çeşitli yerlerden gelen baskılar üzeri-

ne Enver, 18 Aralık 1913'te albaylığa yükseltildi. Baskılara artık mukavemet edemeyen İttahat ve Terakki Başkanı ve Dahiliye Nazırı Talât, Enver'in 1 Ocak 1914'te paşalığa yükseltilmesini ve Harbiye Nazırlığı'na tayinini kabul eder. Orduyu eline geçiren Enver Paşa ülkenin idaresinde artık Talât Paşa'yla eşit ölçüde söz sahibi olmuştur.

Yıldırım hızıyla vuku bulan Enver Paşa'nın yükselişi ülkede, iki-üç kişinin egemen olduğu bir siyasi sistemin kurulması anlamına geliyordu.

Bu şartlar altında, İttihat ve Terakki'de liberal düşünceyi temsil etmiş olan Mustafa Kemal-Ali Fethi kanadının böyle bir sistemde yerinin olmadığı belli idi. Kemal ve Fethi ile, arkadaşlık bağlarını devam ettiren Talât Paşa ve Cemal Paşa, onlar için, Enver'in sultasından uzakta kalan görevler düşündüler. Böylece, Ali Fethi'ye, bağımsızlığını yeni kazanan Bulgaristan'a sefirlik, Mustafa Kemal'e de merkezi Sofya'da olmak üzere, Bükreş ve Belgrad merkezlerini kapsayan ataşemiliterlik görevleri teklif edildi. Yürüttükleri politik mücadeleyi kaybettiklerini anlayan iki arkadaş, bu görevleri kabul ettiler.

Bundan sonra, Mustafa Kemal için bir buçuk yıl, Ali Fethi için üç yıl sürecek, İstanbul'un siyasetinden uzak görevler başlamış oldu. Kısa zamanda, Sofya'nın diplomatik ve sosyal hayatına kabul edildiler. Türkiye'deki hayattan farklı olan bu yarı Batılı ortamdan hoşlanmış oldukları, yabancı diplomatlar ve Bulgar sosyetesi mensupları ile sık sık görüştükleri anlaşılıyor.

İstanbul'un gergin havasından uzaktaki iki dost biraz nefes alabiliyor fakat dünya olaylarını ve Türkiye'deki gelişmeleri takip etmekten de geri kalmıyorlardı. Mustafa Kemal ve Ali Fethi, Alman taraflısı olan Enver Paşa'nın aksine Cihan Harbi'nde, imparatorluğun tarafsız kalmasını istiyorlardı. Kasım 1914'te devletin harbe girişi haberini Sofya'da alan Ali Fethi ve Mustafa Kemal ruh sarsıntısı geçirdiler. Kemal arkadaşına şu sözleri söyledi: "Enver'den ancak bu beklenirdi. Türkiye bu harpten sağlam çıkmaz."[4]

Daima aksiyonun içinde bulunmak, ülkeyi ilgilendiren askeri veya siyasi bir harekete iştirak etmek arzularını taşıyan Mustafa Kemal, ülkenin her tarafını saran muharebeyi, uzun müddet, Sofya'dan seyirci olarak seyredemezdi. 1915 yılının başlarında aktif vazife istemek üzere Enver Paşa'ya mektup yazdı ve rütbesine uygun herhangi bir görev istedi. Gelen cevapta, Sofya ataşemiliterliği önemli olduğu için, orada kalmasının istendiği bildirildi. Kemal, yeniden Enver'e başvurarak, "Vatan savunmasından daha önemli bir görev olamaz. Arkadaşlarım savaşta ateş hatlarında bulunurken, ben, Sofya'da ataşemiliterlik yapamam. Eğer birinci sınıf subay değerinde değilsem, inancınız bu ise lütfen açık söyleyin" cümleleri ile isteğinde ısrar etti. Uzun müddet cevap gelmedi. Kemal, eşyasını Ali Fethi'ye bırakarak küçük bir bavulla harekete karar verdiği sırada, Harbiye Nazırı vekili İsmail Hakkı Paşa imzasıyla gelen bir telgrafta, "19. Tümen Kumandanlığı'na tayin edildiği ve hemen İstanbul'a hareket etmesi gerektiği" bildiriliyordu.

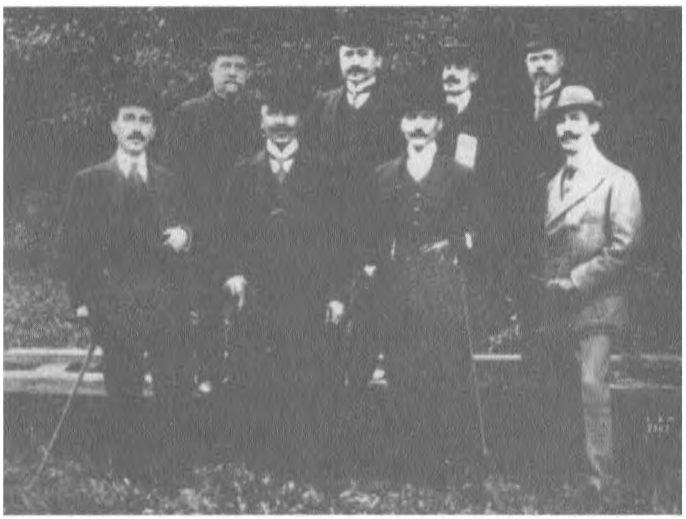
Tekirdağ'da bulunan tümenine 25 Şubat 1915 tarihinde ulaşan Mustafa Kemal, düşman saldırılarına karşı tümenini hazırlamaya başlamıştı. Bundan sonra, Anafartalar ile Kemal'in Çanakkale'de nihai zaferin temelini attığı muharebeler gelir. Çanakkale'den sonra, Kemal, Ruslara karşı Doğu Cephesi'nde ve İngilizlere karşı Filistin Cephesi'nde görev aldı. Ali Fethi ile zaman zaman mektuplaşmak için fırsat buluyordu. Örneğin Filistin'de 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal'in, 1917 başlarında Harbiye Nezareti'ne yolladığı ve bir suretini Talât Paşa'ya gönderdiği raporun diğer suretini, Sofya'da Ali Fethi'ye yolladı. Raporunda, Kemal, Filistin'de kuvvetlerimizin ileri taarruzdan vazgeçerek, vatanı savunmak üzere dar bir cepheye çekilmesini tavsiye etti.

Ancak daha sonraki mektubunda uyarısının dikkate alınmadığını kaydetti.[5] Bu arada, Çanakkale Muharebesi'nden sonra ve 1 Nisan 1916 tarihinde tuğgeneralliğe terfi ettikten sonra, Mustafa Kemal'in Ali Fethi'yi ziyaret etmek ve birkaç gün kalmak üzere, Sofya'ya 16 Nisan'da geldiğini

ve sefarette misafir kaldığını kaydedelim. Sofya'da iken, Doğu Cephesi'nde 16. Kolordu Komutanlığı'na tayin edildiğini öğrendi.

Mustafa Kemal, Birinci Cihan Harbi'nde, veliaht Vahdettin'in başyaveri olarak Sofya'ya 15 Aralık 1917 tarihinde bir kere daha geldi. Ali Fethi istasyonda, Veliaht'a, Bulgaristan hakkındaki raporunu sunduktan sonra Mustafa Kemal ile, kısa süre, yalnız kalabildi. Kemal, bu seyahate, Talât Paşa'nın Vahdettin'e telkini neticesinde iştirak ettiğini söyledikten sonra, Sultan Reşat'ın hasta olduğunu, Vahdettin'in yakında tahta geçeceğini, dolayısıyla kendisine, bu fırsattan faydalanarak hakikatleri anlatmaya çalışacağını, söyledi.[6]

1917 sonunda, Cihan Harbi'nin nihai kaderi kesinleşmiş, Almanya ve müttefiklerinin mağlubiyeti kaçınılmaz olmuştu. Mağlubiyetin, Osmanlı devletinde ve Türkiye'de tahmin edilemeyecek kadar ağır ve sarsıcı gelişmelere yol açacağı belli idi. Bu şartlar altında, silahları bırakmayı ve müttefiki Almanya'dan ayrılmayı planlayan Bulgaristan'da, Ali Fethi'nin

1910 Picardie manevraları sırasında bir fabrika gezisinde Ali Fethi (önde, sol başta) ve Mustafa Kemal (önde, soldan üçüncü).

görevini devam ettirmesinde hiç anlam kalmamıştı. Sofya'ya giderken Manastır mebusluğundan istifa etmişti. Bu sefer ülkesinin politik hayatına yeniden katılmayı istiyor ve yaklaşan felaketi mümkün olduğu kadar hafifletmeyi düşünüyordu. Bu düşüncelerini Sadrazam Talât Paşa'ya nakletti ve Paşa'nın teklif ettiği İstanbul mebusluğunu kabul ederek, Sofya'dan 21 Aralık 1917 tarihinde ayrıldı.

Mütakere ve Milli Mücadele

İstanbul'da durum tahmin ettiğinden kötü idi. İttihat ve Terakki'nin üç lideri; Talât, Enver ve Cemal arasında ayrılıklar başlamıştı. Devletin mağlubiyetinde, bu kadronun iktidarda kalamayacağı anlaşılıyordu. O zaman ne olacaktı? Toplumun güvenebileceği iki müessese görülüyordu: Saltanat ve İttihatçılar zamanında seçilmiş meclis. Yeni padişah Vahdettin'in, İttihat ve Terakki'ye karşı menfi hisler beslediği biliniyordu. O halde, İttihat ve Terakki'den kalan iktidar boşluğu nasıl doldurulacaktı? Vahdettin ve Meclis anlaşabilecekler miydi? Politik ağırlık taşıyacağı ve iradesini geçirmek isteyeceği muhakkak görünen Padişah'ın karşısında iki alternatif görünüyordu. Birincisi, politikada taraf-sız kalmış, ordu içinden veya dışından şahsiyetlerle, başlangıçta İttihat ve Terakki üyeleri oldukları halde, sonra ona karşı vaziyet almış tecrübeli, meclisin güvenini kazanacak politikacılar arasından yeni bir kadro teşkil edilebilirdi. İkinci alternatif ise, öteden beri çeşitli partilerde İttihat ve Terakki'ye muhalif kalmış politikacıları ve saltanata bağlı kalmış eski devlet adamlarını toplayarak bir politik kadro kurmak idi.

Bu durumda, Mustafa Kemal, Ali Fethi, Hüseyin Rauf, Cavit gibi politikaya namzet olabilecek elemanların şansları olabilirdi. Şayet Vahdettin, şahsi iktidar hırsını frenleyerek meclis ile çalışmaya razı olsaydı, Türkiye'nin tarihi değişebilirdi. Mustafa Kemal Kasım 1918 başlarında, İstanbul'a gelmeden evvel, padişahın başyaverine telgraf çeke-

rek, kurulmakta olan İzzet Paşa Kabinesi'nde Harbiye Nazırlığı'nın kendisine verilmesi için, padişah nezdinde aracılığını rica etmişti.

Mustafa Kemal'i dışlayan kader ona değişik bir yol çizdi. Hüseyin Rauf, Ali Fethi ve Cavit'i içeren İzzet Paşa Kabinesi kurulduğu ve İngiltere ile kaçınılmaz mütarekeyi imzaladığı halde, Padişah kısa zaman içinde, politikayı tek başına tayin etme hevesini belli etmiş ve İzzet Paşa Kabinesi'ni istifaya zorlamıştı. Yerine Osmanlı devlet adamları kadrosundan, Tevfik Paşa'yı kabineyi kurmaya davet etmişti. Mustafa Kemal, Ali Fethi ve milliyetçi arkadaşları meclisin Tevfik Paşa'ya güvenoyu vermemesi için uğraşmışlar fakat başarılı olamamışlardı. Buna rağmen, Mustafa Kemal Padişah Vahdettin'i İzzet Paşa Kabinesi'nde görev vermesi ve kendisini Harbiye Nazırlığı'na ataması hususunda ikna etmek ümidini muhafaza ederek, birkaç kere ziyaret etti. Bu arada, kamuoyunu etkilemek maksadıyla iki dost, *Mimber* adı ile bir gazete çıkarmaya karar verdiler. Gazete, İzzet Paşa Kabinesi'nin istifa tarihinden (6 Kasım 1918) altı gün evvel çıkmaya başladı. Yayın hayatı elli bir gün süren gazetenin başında Fethi Bey vardı. Mustafa Kemal de, az da olsa sermaye koyanlar arasında idi.[7] İttihat ve Terakki'nin eski muhalifi Hürriyet ve İtilaf taraftarları, İttihatçı olarak suçladıkları Ali Fethi aleyhinde, *Sabah* gazetesinde kampanyaya geçmişlerdi. *Mimber*'de suçlamalara cevap veriliyordu. Meclisin feshedileceği rivayetleri üzerine, *Mimber*, Tevfik Paşa Hükümeti'ni bu karara karşı uyararak, meşruti rejimin devamını öneriyordu.

Mustafa Kemal'in, Tevfik Paşa Kabinesi'nin, meclisi süresiz feshetmesi tarihi olan 21 Aralık'a kadar, padişahı uyararak etkileme ümidi devam ediyordu. Ancak bu sırada, İngiliz işgal makamları ile müfrit Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin ileri gelenleri, harp ilanından ve Ermeni jenosidinden sorumlu oldukları iddia edilen şahısları Divanı Harp'e sevk etmek gerektiğini ileri sürmeye başlamışlardı. Oysa, Tevfik Paşa, muhakemenin, sivil adliyeciler ve askerlerden kurulu bir mahkeme tarafından yapılmasını öneriyordu. Padişah, İngilizlerin

ve İtilafçıların Divanı Harp görüşüne meylediyordu. Neticede, Tevfik Paşa istifa zorunda kalınca, Padişah, öz kız kardeşinin kocası olan Damat Ferit Paşa'yı sadrazam tayin etti (3 Mart 1919). Damat Ferit, yıllarca muhalefette kalmış ve sadece düşmanlarından intikam alacağı saati beklemekte idi.

Yukarıdaki gelişmeler, hiç tereddüt bırakmayacak şekilde, saraydan ve hükümetten, ülkenin davalarını benimseyecekleri, onurlu bir biçimde savunamayacakları konusunda, Mustafa Kemal ve arkadaşlarında şüphe bırakmamıştı. Anadolu'da görevlerine giderken İstanbul'dan geçen ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar Anadolu'da mücadeleye girişmekten başka çare kalmadığını Mustafa Kemal'e söyledikleri gibi, O'nun emrine girmeye hazır olduklarını da ifade ettiler. Mustafa Kemal'in Anadolu'da mücadeleye geçmenin yolları ve şartlarını belirlemek için hazırlık yapması, yakınları ile danışması, fikir çalışması yapması gerekiyordu. Sırlarını paylaştığı Hüseyin Rauf ve Ali Fethi ile daimi temas halinde olmakla beraber, daha geniş bir muhitte görüştüğü şahıslar arasında, Harbiye Nezareti'nin yetkilileri, siyasi şahsiyetler, memurlar hatta yabancılar vardı.

Nisan 1919 sonunda, Damat Ferit Paşa'dan gelen umulmadık bir haber, talihin Mustafa Kemal'in yüzüne güldüğünü müjdeliyordu; şöyle ki İngilizler Kuzey Anadolu'da mütareke hükümlerine uyulmadığından ve Türk çetelerinin Rumlara tecavüz ettiklerinden bahisle, İstanbul hükümetinden bu konuya müdahele etmesini istemişler, aksi taktirde, kendi askerlerini yollayacaklarını ifade etmişlerdi. Prestijine darbe gelecek diye telaşlanan İstanbul hükümeti, bu görevi yerine getirecek en uygun şahsiyetin Mustafa Kemal Paşa olduğuna karar vererek, askeri ve sivil sahada Paşa'ya büyük yetkiler verdi. Onu, umumi müfettiş olarak Kuzey Anadolu'ya gönderiyordu. Tayinini bizzat Sadrazam Ferit'ten öğrenince Mustafa Kemal çok sevindi. Böylece yetki sahibi olarak resmen Anadolu'ya gönderiliyordu ve gerçek maksadı İstanbul tarafından öğrenilinceye kadar, örgüt kurma ve temaslar yapma zamanını kazanacaktı.

Diğer yandan, 10 Mart 1919 tarihinde İngilizlerin hazırladıkları ve Damat Ferit'e verdikleri otuz altı kişilik bir listede ismi bulunan Ali Fethi tevkif edilerek, Harbiye Nezareti arkasında Bekirağa Bölüğü'ne konulmuştu. Kendisi ile beraber tevkif edilenler arasında İttihat ve Terakki'nin ileri gelen şahsiyetlerinden eski sadrazam Sait Halim Paşa, Şeyhülislam Musa Kâzım, Meclis Reisi Halil Bey ve bazı nazırlar vardı. Söz konusu şahıslar, harbin ilanı ve Ermeni jenosidi gibi değişik cürümlerle suçlanmışlardı. Ali Fethi'nin suçu ise, sürgüne ve ölüme sebep olmaktan suçlanan Talât, Enver ve Cemal'in firarını kolaylaştırmış olmak idi. Ali Fethi hükümetin kurduğu Askeri Divanı Harp'e verildi. Hâkim önüne çıkarılmayı bekleyen Ali Fethi ve Bekirağa Bölüğü'nde tutulan altmış yedi eski devir suçlusu, İngilizlerin Ferit Paşa Hükümeti ile anlaşmasına göre, 27 Mayıs 1919 tarihinde İngiltere'nin kolonisi olan Malta Adası'na götürüldüler. Ali Fethi, Ankara'da milli hükümetin İngilizlerle imzaladığı esir mübadelesi anlaşmasına kadar, iki yıl müddetle Malta'da esir kaldı.

1919'da İngilizlerce tutuklanarak, Malta Adası'na sürülen ileri gelen İttihatçılar. Ali Fethi Bey (önde soldan ikinci), Eski İzmir Valisi Rahmi Bey (önde Fethi Bey'in sağında).

Mustafa Kemal, Samsun'a hareketinden iki gün evvel, Hüseyin Rauf ile birlikte hapis yatan arkadaşını ziyaret maksadıyla 14 Mayıs'ta Bekirağa Bölüğü'ne geldi. Üç arkadaş yalnız kalınca, Mustafa Kemal, İstanbul hükümeti tarafından kendisine verilen görevi anlattıktan sonra, bu görevi Anadolu'da milli mücadele hareketini başlatmak üzere planladığını söyledi. Güven dolu ve iyimser tutumu ile arkadaşlarının kalbine su serpti.[8] Divanı Harp'te idama mahkûm edileceği korkusu içinde yaşayan Ali Fethi'yi teselli eden Mustafa Kemal, onun ithamlarla hiçbir ilgisi olmadığını, aşırılıklardan, ifratlardan daima uzak kaldığını Ferit Paşa'nın bildiğini söyleyerek, Ferit Paşa'ya bir mektup yazmasını tavsiye etti. Sonunda muhakkak kurtulacağını tahmin ettiğini belirterek, Malta'dan kendisine mektup yazmasını istedi.

İki sene birbirinden uzak kalacak iki dost kucaklaşarak ayrılır. İngilizler Malta Adası'na yalnız Türkiye'den getirdiklerini değil, bağımsızlık için kendilerine karşı mücadele etmiş Mısırlıları, Hintlileri ve Arapları da hapsetmişlerdi. Ali Fethi ve arkadaşları, Saint Jean Şövalyelerinden kalan bir kışlaya yerleştirildiler. Orada nispeten hürriyet içinde olup, günlük Fransız ve İngiliz gazetelerini okuyabiliyorlardı. Aileleri Türkiye'den kendilerine, elbise ve gıda paketleri yolluyordu. Kışlanın avlusunda dolaşabiliyor hatta tenis ve futbol oynayabiliyorlardı. Ali Fethi, esasen bildiği Fransızca'ya ilaveten, İngilizce öğrenmeye başlamıştı. Meraklı olduğu iktisat, siyaset ve tarih kitapları okuyordu. İngiliz iktisatçısı Keynes'in yeni çıkmış bir kitabını büyük bir ilgiyle okumaya başladı. İngiliz Başvekili Lloyd George'un barış konferansı heyetinde çalışmış olan Keynes, Cihan Harbi'nden sonra Avrupa nizamını ve Almanya'ya uygulanacak cezaları tertipleyen Sulh Konferansı'nda yapılan vahim hatalara ve Almanya'ya uygulanmak istenen insafsız tedbirlere isyan ederek, vazifesinden istifa etmiş ve olan biteni anlatan bir kitap yazmıştı. Kitabın adı *Versay Sulhunun İktisadi Sonuçları* idi. Almanya'ya reva görülen haksız tutumun, sonunda geri tepeceğini ileri süren Keynes'in yazdıklarını, Müttefiklerin Türkiye'ye hazırladıkla-

rı sulh şartlarında tekrar edeceklerini sezen Ali Fethi, kitabı Malta'da tercüme etmeye karar verdi. Tamamladığı metin, Türkiye'ye avdetinde basılmıştır.

Malta'da iken eşi Galibe ile devamlı mektuplaşan Ali Fethi, ara sıra Ankara'da Mustafa Kemal ile de muhabere ediyordu. Başta gelen arzusu, serbest bırakılmak ve bir an evvel, Ankara'ya giderek, milli mücadeleye katılmak idi. 28 Nisan 1921'de beklediği müjdeli haber geldi. Fethi kısa yoldan, İnebolu'ya giden bir vapura binerek, Ankara'ya geçmiş ve Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya ulaşmıştır.[8a]

Ankara'ya gelince, Malta'ya sürülürken Osmanlı Meclisi'nde İstanbul mebusu olan Ali Fethi, tekrar aynı şehirden seçildi. Böylece, İstanbul Mebusluğu Mazbatası kendisine verilerek, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katıldı.

Mustafa Kemal, Ali Fethi'nin, en önemli bakanlıklardan biri olan Dahiliye Vekaleti'ne gelmesini arzu ediyordu. Ancak, o esnada yürürlükte olan sistemde, bakanları, öne çıkan adaylar arasından gizli oyla seçen Meclis idi. Ali Fethi, Dahiliye Vekaleti'ne, Meclis'te büyük çoğunlukla kazanarak seçildi.

1921 yılı baharında, ülkede ve Meclis'te sıkıntılı günler yaşanmaya başlamıştı. Yunan ordusuna karşı, Kütahya savaşı o sırada kaybedilmişti. Yunanlılar, Eskişehir ve Afyon'u zapt ederek, Ankara istikametinde ilerliyorlardı. Bunun uyandırdığı endişeler Meclis'e de aksetmiş, huzursuzluklar yaratmıştı. Buna ilaveten, öteden beri, Mustafa Kemal'in icraatını sınırlamak isteyen bazı hizipler, Meclis'in idaresini güçleştiriyordu. Bu hususlarda Mustafa Kemal, Ali Fethi'nin yardımını bekledi. Yunan ordusunun ağustos başında, Sakarya'ya yaklaşması, Mustafa Kemal'e, Meclis'te devam eden sıkıntıyı, 5 Ağustos tarihinde kabul edilen Başkumandanlık Kanunu yolu ile kısmen halletmek imkânını verdi. Bu kanun ile, Meclis tüm yetkilerini, evvela üç aylık süre ile, sonra nihai zafere kadar, Başkumandan'a verdi. Böylece, nihai zafere kadar, icra ve yargı güçleri birleştirilerek, idarede kararlılık ve

devamlılık sağlandı. Zaferin kazanılmasında, bu işbirliğinin ve uyumun payı büyük olmuştu.

Sakarya Muharebesi esnasında, sık sık cepheye giderek, Mustafa Kemal'in yanında bulunan Ali Fethi'ye, muharebenin kazanıldığı gece, Mustafa Kemal, muharebe esnasında kullandığı küçük haritayı, imzalayarak hediye etmişti. Bu kıymetli hatıra, halen Okyar ailesince saklanmaktadır. (bkz. s. 28-29)

Ali Fethi'yi takiben, Malta'dan Kasım 1921 tarihinde, Hüseyin Rauf'un da Ankara'ya dönmesi sevinç uyandırır. Hüseyin Rauf, evvela nafia vekili seçilir. Bir-iki ay sonra rahatsızlanarak çekilir. O esnada İcra Vekilleri Heyeti Başkanı, aynı zamanda genelkurmay başkanı da olan Fevzi Paşa'dır. İki görevi birden yürütmenin zorlukları meydandadır. Tam zamanını Meclis'e vererek çalışacak bir başvekile ihtiyaç duyulmaktadır. Ali Fethi, Mustafa Kemal'e Rauf Bey'in başvekilliğini telkin eder. Ortadaki mesele, İcra Vekilleri Heyeti Başkanı'nın ve diğer vekillerin nasıl ve kimin tarafından seçileceğidir. Bu mesele ile ilgili olarak iki görüş ortaya çıkmıştı. Birincisi, Mustafa Kemal, Ali Fethi ve Rauf tarafından savunulan görüş idi. Buna göre, başvekil ve vekiller için, meclis reisi üç aday gösterecekti ve Meclis bunlardan birini seçecekti. Diğer görüş ise, İcra Vekilleri Heyeti'nin ve başkanının, Meclis azası arasından gizli rey ve mutlak ekseriyetle, Meclis tarafından seçilmesini öngörüyordu. Birinci görüş, işlerin etkinlik ve uyum içinde yürütülmesi bakımından gerekli idi. İkinci görüşü savunanlar ise, tüm yetkilerin, hem devlet reisi, hem hükümet başkanı, hem Başkumandan olarak, Mustafa Kemal'in elinde toplanmasından şikâyetçi olanlar ve mebusların da icrada etkili olmalarında ısrar edenler idi. İkinci görüşün sonucunda, anarşi ve kaosun yattığı belli idi. Buna rağmen, Meclis'te, iki teklif oya konulduktan sonra, ikinci görüş, çoğunlukla kabul edildi. Bu netice, 1921 ve 1922 yıllarında, Birinci Millet Meclisi'nin iradesini aksettirmediği gibi, lider Mustafa Kemal'in Meclis içinde karşılaşmakta olduğu problemlerin boyutunu da göstermektedir.

Oylamanın sonunda, işbaşında olan İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi Paşa ve vekilleri, yerlerini, yeni kanunla seçilecek arkadaşlara bırakmak üzere istifa ettiler. Kimin başvekil seçileceği meselesi üç gün ortada kaldı.[9] Ali Fethi, Meclis'te uyumu sağlayabilecek vasıflara sahip Rauf Bey'in, öteden beri, bu makama seçilmesine taraftar olup fikrini Mustafa Kemal Paşa'ya ifade etmişti. Müdafaa-i Hukuk Grubu'nda yapılan toplantıda, büyük çoğunluğun Rauf'un reis olması lehinde olduğu anlaşıldı. Rauf ise, Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmazlığa düşmekten çekindiğinden, kararsız kalmış fakat Mustafa Kemal'in daveti ile yaptıkları konuşmada, pürüzler ortadan kalkmıştı. 12 Temmuz 1922'den, 4 Ağustos 1923'e kadar Rauf, başvekil görevini yürüttü.

1922 yılının baharında Mustafa Kemal, Büyük Taarruz'un hazırlıklarını gizlice yürütmektedir. Bu hazırlıklar içinde, kitabımızın konusunu bilhassa ilgilendirdiği için Mustafa Kemal'in, Ali Fethi'yi taarruzdan evvel görevle, İngiltere'ye göndermesi meselesi üzerinde duracağız.[10] Mustafa Kemal Büyük Taarruz'a, ağustos başında karar vermiş ancak bu kararın düşmandan gizli tutulması için, aşağıdaki planın uygulanmasını düşünmüştü. Dahiliye vekili Ali Fethi Londra'ya gidecek ve İngilizlere, bugünkü şartlarla sulhu aradığımız yolunda kanaat verecek temasları yapacak, bu tutumumuzu Batı basınına yayacaktı. Büyük Taarruz tarihini Mustafa Kemal henüz tespit etmemişti. Fethi'den istediği, 15 Eylül'e kadar, sulh aradığımızı Batı çevrelerine anlatmaktı. Böylece, Batı ve Yunanlılar, taarruza yakında geçeceğimizi tahmin edemeyeceklerdi.

14 Ağustos 1922'de, Ali Fethi Bey Londra'ya vararak, Hariciye Nazırı Lord Curzon'dan randevu talep ettiği halde, kendisine randevu verilmedi. Bunun üzerine Savoy Otel'de tertiplediği basın konferansında, İngiliz gazetecilerini ve Londra'daki yabancı basın temsilcilerini çağırarak, Türkiye'nin sulh arzusunun nedenlerini anlattı. Fethi Bey, Türkiye hakkındaki İngiliz politikasını tenkit ederek, İngiltere'den cevap beklediklerini ifade ediyordu. Böylece, An-

kara'nın hazırlıklarından Avrupa'nın haberdar olmamasına çalışıyordu.

Plan başarılı oldu. İngiliz gazeteleri ve bazı Avrupa gazeteleri, Türk barış çağrısını yayımlıyordu. Hatta, Avam Kamarası'nda muhalefet, İngiliz Hükümeti'nden, tutumunu aydınlatacak cevap beklediğini söylüyordu. Bir muhalif milletvekili, Lord Curzon'un, şahsiyeti ile malum bir Türk nazırını kabule layık görüp görmediği şeklinde bir soru soruyordu. Nihayet, Ali Fethi Bey, 25 Ağustos'ta, İngiliz hariciyesine çağırılarak, Müsteşar tarafından, kendisine Curzon'un bu konudaki hazırlığının ancak eylül ayında biteceği ve o zaman kendisini kabul edeceğini bildirilmişti.

Ali Fethi aslında bu gecikmeden memnundu, çünkü Mustafa Kemal, eylül ortasına kadar İngilizleri oyalamasını istemişti.

Büyük Taarruz'un başarıyla neticelendiği haberi, 28 Ağustos'ta İngiliz basınında yer aldıktan sonra Lord Curzon'dan haber geldi. Curzon'un kendisini hariciyede beklediği bildiriliyordu. Curzon, Yunan ordusunun mağlubiyet haberini almış ve Ali Fethi'ye, fazla kan dökülmemesini ve Yunan ordusu çekilirken, işgal sahasında daha çok tahribat yapılmasını engellemek için, harbin kısa süreli mütareke ile durması teklifini yapar ve Ali Fethi'den, "Ankara'dan gelecek haberi, saati ne olursa olsun kendisine iletmesini" ister. Fakat İngilizlerin mütareke talebine cevap gecikir. 6 Eylül 1922'de, Ali Fethi, Mustafa Kemal'e aşağıdaki şifreli telgrafı çeker: "İngiltere acele mütareke istiyor. Fransa ve İtalya Yunanlılara yardım etmeyeceklerdir. Trakya'nın alınması, azınlıkların değiştirilmesi, harp tazminatı ve ülkede yapılan tahribatın tamiri istenmelidir."

Şimdi bakışımızı, Türkiye'nin politik hayatında büyük etkisi olan Lozan Konferansı'na çevirelim, konferanstaki gelişmeleri ve bunların Türk politikasındaki etkilerini ele alalım.

Mudanya'daki mütarekeden sonra 22 Kasım 1922'de Lozan şehrinde başlaması kararlaştırılan sulh konferansında, Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin İsmet Paşa tarafından tem-

sil edilmesi şeklinde beklenmedik bir karar vermişti. 22 Kasım 1922'de, Lozan'da müzarekeler sert ve çetin bir şekilde başladı. Türkiye'nin ve bilhassa Millet Meclisinin beklentileri, harp tazminatı ve tamiratı, Garbi Trakya'da lehimize toprak verilmesi, Milli Misak içindeki Musul'un geri verilmesi gibi konular olmuştu. Ancak Lozan'dan gelen haberler kötüdür. İsmet Paşa'nın anlaşmaya bağladığı birkaç madde, meclisi tatmine kafi değildir. Yetmiş altı günlük görüşmeden sonra ortaya çıkan başarısızlık neticesinde, İsmet Paşa yurda döner. Hükümeti tutan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nda bile, Lozan'da varılan neticenin kabul edilmesi çok zor görünürken İkinci Grup'ta, bu tamamen imkânsızdır.

Mustafa Kemal, bu durumda 1922'de seçimin yenilenmesinden başka çare görmez. Böylece yeni seçilen meclisin mebus adayları, Müdafaa-i Hukuk Grubu içinden gösterileceğinden, Lozan konusunda İsmet Paşa'yı destekleyen Mustafa Kemal, bu yeni mecliste, ileride varılacak Lozan Antlaşması'nın kabul edilmesi şansını daha fazla görmektedir.

Lozan Antlaşması dolayısıyla Türkiye'de çıkan politik problemi anlayabilmek için, krizde yer alan dört belli başlı şahsiyetin tutumu ve motivasyonları hakkında daha geniş bilgi vermek gerekmektedir. Politik sahnede ağır basan Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yı başmurahhas tayin ederken, politik çevrede beklenmedik bir adım atmıştı. Tecrübesi sade askerlikten kaynaklanan ve yükselişi, Mustafa Kemal'in desteğine yakınen bağlı olan İsmet Paşa'nın, alışık olmadığı bir milletlerarası müzakerede zor durumda kalması muhtemel idi. Batı'nın kurt diplomatları karşısında müzakere stratejisi yetersiz kalabilecek olan İsmet Paşa'nın kafasında, Lozan'ı, noksan dahi olsa sonuca bağlamak ve sulh anlaşmasını imzalamış olmak şerefini kazanarak dönmek gayesinin ağır basmış olduğu tahmin edilebilir.

Sakarya Meydan Savaşı'nın kazanıldığı gece, kendisini ziyarete gelen Ali Fethi Bey'e Mustafa Kemal'in o anın hatırası olmak üzere imzaladığı harita: Fethi Bey kardeşime - Sakarya Muharebesi hatırası (s. 28-29). ▷

IV.
11.
16.R
3.
9.
10.
12 + 2.

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yı başmurahhas tayin ederek, başta Rauf Bey olmak üzere, yol ayrımına yaklaşan tüm mücadele arkadaşlarına, Türkiye'nin politik hayatında artık kendisinin nihai ağırlığı taşıyacağı şeklinde bir mesajı zımnen yollamış oluyordu. Sulh müzakerelerinde, Kemal'in arzusu Milli Misak programının tamamının gerçekleşmesi idi. Fakat müzakerede Cihan Harbi'nden muzaffer çıkan devletler ile karşılaşan Türkiye'nin İstiklal Harbi'ni kazanmış olsa dahi, tüm isteklerini onlara empoze edemeyeceğini sezmişti. Bu itibarla hareket suplesini muhafaza ederek, kritik noktalarda direktiflerini uygulayacak bir murahhasın Lozan'da olmasını tercih ediyordu.

Rauf Bey ise, mert, bükülmez, geleneklere bağlı bir şahsiyet idi. Ümitsiz şartlar altında ülkesine nefes alma olanaklarını sağlamak gayesi ile, İngiltere ile, Mondros mütarekesini imzalamıştı. 1919 yılı başında, Padişah Vahdettin'in tek başına iktidar sahibi olarak, İngiltere ile sulh şartlarını belirlemek isteyeceğini görünce, protesto olarak, Bahriye'den istifa etmişti. O esnada arkadaşı Mustafa Kemal ile, ülkeyi bağımsızlığa götürecek çözümleri görüşerek, tek çarenin Anadolu'ya geçmek olduğuna karar vermişlerdi. Anadolu'da Kemal ile beraber kongrelere iştirak ettikten sonra, padişahı zorlayarak yaptırılan, meclis seçimini ve bu meclisin İstanbul'da toplanmasını sağladıktan az sonra meclisin İngilizler tarafından kapatılması üzerine, tevkif edilerek Malta'ya sürülmüştü. 1921 yılı sonunda Ankara'ya döndü. Yukarıda anlatıldığı gibi, kısa bir zaman sonra, Meclis'in seçimi üzerine, İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığı'na (Başvekil) getirildi. Büyük Taarruz'un zaferle neticelenmesi ve Saltanat'ın kaldırılması, başvekilliği zamanına tesadüf ettiği gibi, Lozan Konferansı esnasında, başvekil olarak, başmurahhas olan İsmet Paşa ile de sulh şartları üzerinde, direkt temasa geçmişti.

Rauf Bey, doğru olarak gördüğü hiçbir şeyden kolay kolay vazgeçecek karakterde değildi. Özellikle, Yunanistan ve onun arkasında olan İngiltere, hiç değilse dolayısıyla beraberce Türkiye'yi istila etmişler ve büyük tahribata yol açmışlar-

dı. İngiltere, Fransa ile beraber Versay'da Almanya'yı sıkıştırmış ve onu çok yüksek tazminat ödemeye mahkûm etmişti. Şimdi ise, İngiltere Yunanistan'ı savunuyor ve tazminatı reddediyordu. Çoğunluk itibariyle Türklerle meskun ve Misakı Milli hudutları içinde olan Musul'u, İngiltere, Türkiye'ye vermeye razı olmuyordu. Rauf Bey'in havsalası bütün bu haksızlıkları kabul etmiyordu. Lozan'daki anlaşmanın içeriği hakkındaki itirazlarına ilaveten, Rauf Bey, müzakere stratejisi konusunda İsmet Paşa'dan ayrılıyordu. Rauf Bey meseleyi bir kül olarak ortaya koymaya ve karşı tarafla müzakerede, onlardan önemli mukabil taviz almadıkça, taviz vermemeyi öneriyordu. İsmet Paşa ise meseleleri teker teker ele almaya mütemayil idi. Karşı taraf direnince, müzakerede ilerlemek için, tartışılan meseleyi kenara koymayı kabul ediyordu. Ne var ki, meseleye başka açıdan bakılınca, büyük devletlerle müzakerede bazı noktalarda seyyaliyet göstermek ve uzun yıllar harpten bunalmış Türk halkını sulha kavuşturmak gerekebilirdi. Mustafa Kemal'in yaklaşımı ise bu idi.

Lozan'ın politik zemininde son Türk oyuncu, Rauf Bey'in başkan olduğu Vekiller Heyeti'nde Dahiliye vekili olan Ali Fethi Bey idi. Demokratikleşme ve Batılılaşma hedeflerini paylaştığı ve dinamik karakterine hayran olduğu Mustafa Kemal'i, gelecekte Türkiye'nin tek lideri olarak görüyordu. Bu itibarla, geleceğin iktidar mücadelesinde, onu desteklemeye kararlıydı. Ancak, Lozan şartları konusunda, yukarıda belirtildiği gibi, Londra'dan Mustafa Kemal'e çektiği telgrafta ifade ettiği, tamirat ve diğer bazı konularda, Rauf Bey gibi düşündüğü tahmin edilebilirdi.

Lozan Antlaşması, eleştirilen (Musul, tazminat gibi) bazı hükümlerle, 24 Temmuz'da İsmet Paşa tarafından imza edildikten sonra, müteessir olan Rauf Bey, İsmet Paşa'yı dönüşünde istasyonda karşılamayı Gazi'nin ısrarına rağmen reddetti. Kabine krizi kaçınılmaz olmuştu. İkinci Meclis seçilmiş bulunuyordu. Lozan'ın tasdiki onun önüne gelecekti. İkinci Meclis'in, Birinci Meclis gibi, tasdike karşı çıkmayacağı anlaşılıyordu. Ancak, Rauf Bey'in yerine geçecek başve-

kil kim olacaktı? Başvekil, Anayasa henüz değiştirilmediği için, yine aynı eski sistemle tayin ediliyor, yani gizli reyle, meclis tarafından seçiliyordu. Meclisin ilk toplantısında (11 Ağustos 1923), Mustafa Kemal Paşa, meclis reisi seçildi. Mevcut 197 reyden 196 rey almıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın tavsiyesi ile Ali Fethi, evvela Müdafaa-i Hukuk Grubu'nda, sonra Meclis'te başvekil seçildi. Ancak İkinci Meclis, o günlerde sıkıntılı bir dönemden geçmektedir. Lozan'ın tasdiki meselesi vardır, rejimin aydınlığa çıkması meselesi vardır, eski Milli Mücadele arkadaşlarının arasında çıkan ayrılıklar meselesi vardır.

Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta işaret ettiği gibi yeni seçilen mecliste ve Fırka'da huzursuzluk devam ediyordu. Böylece, Ali Fethi'nin şahsına tenkitler başladı. Bazı mebuslar vekil olma hevesine düşmüşlerdi; Halk Fırkası'nın yardımı ile mebus olanlar bile meclisi oyalamak istiyorlardı. Rauf Bey'in istifasından, Ali Fuat ve Kâzım Karabekir Paşaların Meclis'ten ayrılarak, ordudaki vazifelerinin başına gitmelerinden faydalanarak, Meclis'te gizli, çalışan bir hizip belirmişti. Bu hizip, Fırka toplantısında, Erzincan mebusu Sabit Bey'in Dahiliye Vekaleti'ne ve İstanbul'da olan Rauf Bey'in Meclis ikinci reisliğine seçilmesini sağladı. Bu şartlar altında Fethi Bey ve arkadaşları, hükümet görevini, sükûnet içinde yapamaz hale getirildiler.[11] Aslında, mebuslar, dolaylı olarak bu davranışları ile, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı vaziyet almış oluyorlardı. Çünkü Lozan konusunda, Rauf Bey ile Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasında, görüş farkı çıktığını biliyorlardı.

Cumhuriyet

Mustafa Kemal, Meclis'in çalışmasını engellediğine kanaat getirdiği gizli muhalefetteki fenalığın, hükümet teşkilinin, Meclis seçimi yolundan geçmesinden kaynaklandığını öteden beri anlamıştı. Ancak şimdi, uzun süre bekledikten sonra, rejimi değiştirerek, bu problemi halletmeye karar verdi.

Önemine binaen, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçişi kapsayan rejim değişikliğinin mahiyeti hakkında birkaç cümle ile izahat verelim.

Nutuk'ta Mustafa Kemal, İstanbul'u 19 Mayıs 1919'da terk edip, Samsun'a ayak bastığı zaman, Türkiye için en uygun siyasi rejimin Cumhuriyet olduğuna karar verdiğini söyler. Türk vatandaşlarında mevcut olup, asırlardır geliştiremedikleri büyük kabiliyetlerin ve potansiyellerin, Cumhuriyet ile yeşereceklerine inandığını ifade eder. Ancak, henüz İstiklal Harbi'nin başlamadığı, kamuoyunun hâlâ Saltanat'tan ümidini kesmediği, düşmana karşı beraberliğin gerektiği günlerde, cumhuriyetten bahsetmek mümkün değildi, der Mustafa Kemal. "Bunun için, Cumhuriyet'i vicdanımda gizli bir sır olarak sakladım, niyetim, bu hedefi, şartlar müsait oldukça, adım adım gerçekleştirmek idi" diyerek, Cumhuriyet'e giden siyasi stratejisini açıklamış olur. 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Millet Meclisi'nin rejimi, saltanata bağlı Meşrutiyet rejimi idi. O tarih, henüz İstiklal Harbi'nin başlangıcına tesadüf ediyordu. Bu yüzden, Meclis, saltanata karşı çıkmamıştı. İniş ve çıkışlarla, ilişkiler, zaferden sonraki Mudanya Mütarekesi'ne ve Lozan'da kasımda toplanmasına karar verilen sulh konferansına kadar devam etti. İstanbul ile ilişkilerin kopma noktası, 17 Ekim 1922, Sadrazam Tevfik Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği ve zafer ile, Ankara ve İstanbul arasında ikiliğin kalktığını ileri süren, Ankara ve İstanbul'un birlikte Lozan'a davetinin hazırlığına geçilmesini talep eden telgrafla geldi. Bardağı taşıran bu son damla üzerine Mustafa Kemal, Meclis'te Saltanat'ın kaldırılması ve Hilafet'e devam edilmesi maksadıyla, seksen imzalı önergeye imzasını katarak Meclis'e başvurdu. 1 Kasım 1922'de, önerge Meclis'te kabul edildikten sonra, Türkiye devletini, sadece Büyük Millet Meclisi ve hükümeti temsil etmeye başladı.

Bu yeni rejimde, eski Teşkilatı Esasiye Kanunu devam ediyordu. Mahiyeti itibariyle, tamamen cumhuriyete benzemekle beraber rejime Cumhuriyet ismi henüz verilmemişti.

Milli Mücadele liderleri arasında Lozan dolayısıyla başlayan yol ayrımı, Mustafa Kemal Paşa'nın, hükümetin seçimi ile ilgili anayasa maddelerini, 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilanı ile değiştirdiği zamana kadar derinleşti. Mustafa Kemal, Cumhuriyet'in ilanına karar verdiği 28 Ekim gecesi Çankaya'da yapılan toplantıya, İsmet Paşa, Ali Fethi ve Milli Müdafaa vekili Kâzım Paşa'yı davet etti. *Nutuk*'ta anlatıldığı gibi, Anayasa'nın değiştirilmesi ve Cumhuriyet'in ilanı ile ilgili kısa bir plan tespit eden Mustafa Kemal Paşa, Çankaya'ya davet ettiği arkadaşlarını görevlendirdi. Fakat kendisi ile hemfikir olmadıklarına kani olduğu diğer arkadaşlara haber vermeye, onları davet etmeye lüzum görmemişti.[12] Bir kısmı zaten Ankara'da bulunmayan Milli Mücadele liderleri bu davranışa gücendiler.

Cumhuriyet'in ilanı 29 Ekim'de Meclis'te kabul edildikten sonra, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey ve diğer Milli Mücadele liderleri arasındaki güven bağları daha da zayıflamış, taraflar nezdinde karşılıklı şüpheler doğmuştu. Gazi, Rauf Bey'in cumhuriyete karşı olduğundan, hilafeti muhafaza etmek istediğinden şüpheleniyor, Rauf Bey ve arkadaşları ise, Gazi'nin, onlarla beraber çalışmak istemediğini, tek başına duruma hâkim olmak istediğini ve kendilerini dışarıda bırakacak yeni bir ekip kurmayı tasarladığını düşünüyorlardı.

İstanbul'da bulunan Rauf Bey, basına, Cumhuriyet İlanı'nın aceleye getirildiğini söyledi, asıl meselenin rejimin ismi değil içeriği olduğunu ifade etti.

Rauf Bey Ankara'ya döndükten sonra, İsmet Paşa, Fırka grubu başkanına bir önerge verdi. Rauf Bey'in cumhuriyet istemediği tarzındaki demecinin Fırka grubunda müzakeresini istedi (23 Kasım 1923). İlk sözü alan Rauf Bey'di. İstanbul'daki beyanatını izah ederek, cumhuriyet idaresinden başka hiçbir idareye taraftar olmadığını söyledi. Ancak, Cumhurbaşkanı, bu sözlerin samimi ve ciddi olduklarından şüphe etmeye devam ediyordu.[13] İsmet Paşa verdiği cevapta, Rauf Bey'i halifeci olmakla suçladı. Tutumunun Halk Fırka-

sı prensiplerinin tam zıddı olduğunu ileri sürerek, kendisini, Halk Fırkası'nı benimseyerek içinde mi kalacağı, yoksa Meclis'te, bizimle karşı karşıya çalışmayı mı istediği konusunda karar vermeye davet etti. Rauf Bey, yanlış anlaşılmış olan sözlerini geri aldığını ve Fırka'da kalacağını ifade etti. Fırka'nın kararı, müzakerenin kifayetine karar vererek meseleyi kapatmak oldu.

Meclis'te İsmet Paşa Hükümeti ile muhalifler arasında çıkan ikinci önemli tartışma, Kasım 1924'te İmar ve İskan Bakanlığı hakkında verilen gensoru ile ilgili idi. Hükümetin çalışmalarının başarısız olduğu ileri sürülerek verilen bu gensoru 5 Kasım 1924'te Meclis'te görüşüldü. İsmet Paşa, söz alarak, sadece İmar ve İskan Bakanlığı değil, bütün hükümetin işlerinin görüşülmesini istedi. İmar ve İskan Bakanlığı vekaletini yürüten Recep Bey, Bakanlık'la ilgili eleştirilerin insafı aştığını söyleyerek, Bakanlığı savundu. Bundan sonra devam eden müzakereler çok sertleşti, hatiplerin konuşmaları sık sık kesildi. Yine Rauf Bey, cumhuriyet aleyhinde olmakla suçlandı. Tekrar söz alan Recep Bey, Rauf Bey'i cumhuriyet kelimesini kullanmamakla suçladı. Rauf Bey'in Meclis'e döndükten sonra, dönüş yaptığını ve cumhuriyetçiyim dediğini söyledi. Recep Bey, Rauf Bey hakkında şüphelerini muhafaza ettiğini, aksini söylemez ise şüphelerinin devam edeceğini söyleyerek kürsüden indi. Rauf Bey ise şöyle cevap verdi: "Sizin her tereddüt ettiğiniz zaman, tekrar tekrar ant içmek zorunda mıyım? Hayır, kimsenin kimseden şüphe etmeye hakkı yoktur."

İmar ve İskan Bakanlığı'nın çalışması hakkında başlamış olan müzakere çığırından çıkmış, gayet sert bir hava içinde şahsiyata dökülmüş, hatiplerin mütemadiyen sözleri kesilerek, konu harici suçlamalar yapılmıştır.[14]

Yukarıda 1924 yılında Fırka müzakereleri ve Meclis müzakereleri hakkında özetler sunulmasının sebebi, Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra, Meclis çalışmasına hâkim olan havayı okuyuculara hatırlatmak idi. Karşılıklı şüphelerin beslendiği, devamlı olarak şahsiyata ve suçlamalara başvurulduğu bir ortamda, sağlıklı ve medeni biçimde, ülkenin

önündeki meseleleri tartışmak ve çözüme bağlamak mümkün olur muydu?

Aşağıda, 1924 yılı sonu ile 1925 yılında meydana gelen gelişmeler üzerinde duracağız. Bunlar Ali Fethi Bey Kabinesi'nin kurulması, Mart 1925'te istifa etmesi ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması ile ilgili gelişmelerdir. Bu esnada Milli Mücadele arkadaşları arasında yol ayrımının büsbütün şiddetlenerek 1925 yılında çok partili demokrasinin son bulmasına yol açtığını görüyoruz.

Ancak, bu noktada bir parantez açarak Lozan'dan sonra Milli Mücadele liderleri arasında beliren yol ayrımı ve taraflar arasında oluşmuş bulunan karşılıklı şüphe ortamını, Mustafa Kemal ile Ali Fethi arasında mevcut ilişkilerin biçimi ile kıyaslamak istiyoruz. Bu kıyaslama bize, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki siyasi gelişmelerin seyri hakkında önemli ipuçları verecektir.

Mustafa Kemal ile Ali Fethi arasında, Manastır İdadisi'nde başlayıp, İttihat ve Terakki dönemindeki ortak tutumları ile, Sofya sefaretinde işbirliği ile devam eden, nihayet Mütareke'den sonra, İstanbul'daki politik tutum ve çabalardan geçen dostluk ve kader birliği örneklerini yukarıda vermeye çalışmıştık. Bu dostluk ortamı, Ali Fethi Bey 1921'de, Malta'dan dönünce, Ankara'da da devam etmiş ve büsbütün kuvvetlenmişti. Ankara'ya döndükten sonra, Ali Fethi'nin, Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'yi zafere götürecek tek lider olduğu hususundaki güveni kesinleşmişti. Fethi, Mustafa Kemal'in demokrasi ve modernleşme istikametinde radikal hedeflerini paylaşıyor, ülkenin yaşaması için bunların zaruri olduğuna inanıyordu. Diğer yandan, Mustafa Kemal, Ali Fethi ile birlikte yaşadıkları badire ve denemeler esnasında arkadaşını sınamış, O'na güvenebileceğine kanaat getirmişti. Aralarında, kolay kolay sarsılması mümkün olmayan karşılıklı bir güven havası doğmuştu. Öyle bir güven ve dostluk havası ki, iki arkadaş arasında görüş ayrılığı çıksa bile, dostluk ilişkileri eskisi gibi devam edebilecekti. Diğer yandan Ali Fethi, yumuşak tabiatlı ve hoşgörülü görünmekle beraber,

gerektiği zaman azimli ve kendisine zarar gelse dahi fikrini ifade etmekten çekinmeyen bir insandı. Aşağıda anlatılacağı gibi, Fethi, iki kez Mustafa Kemal ile ciddi görüş ayrılıklarına düştü. O zaman ne yaptı? Fikrini değiştirmedi, ancak uygun bir biçimde görevden çekildi. Mustafa Kemal ile Ali Fethi arasında ömür boyu sürmüş olan dostluk yukarıdaki temele dayanıyordu.

Mustafa Kemal'in, başta Hüseyin Rauf olmak üzere diğer mücadele arkadaşları ile ilişkileri ise farklı yönler arz ediyordu. Milli Mücadele kadrosunda, karizma ve politika sahalarında ağırlık taşıyan kişi Rauf Bey olduğundan, taraflar arasında ilişkilere onu örnek olarak alıyoruz. Rauf Bey, Bahriye'de, Hamidiye kruvazörü komutanı olarak, 1912 yılında, Balkan Harbi esnasında, kamuoyunun dikkatini üzerine çekmişti. Balkan Harbi karada Osmanlı ordusu için tam bir felaket ve mağlubiyet tablosu arz ederken, karanlığı aydınlatan ışık, Rauf Bey'in Hamidiye'nin başında tek başına, düşman limanlarına yaptığı cüretli akınlarda sağladığı başarılar olmuştu. Birinci Cihan Harbi sonunda, teşkil edilen İzzet Paşa Kabinesi'nde bahriye nazırı olarak, İngiltere ile Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Damat Ferit Paşa'nın İngilizlere teslimiyet politikasına karşı çıkarak Mart 1919'da Bahriye'den istifasını saraya vermiş, sarayın ricalarına rağmen istifasını geri almamıştı. İstanbul'da Mustafa Kemal Paşa ile, Anadolu'ya çıkma planının hazırlığına katıldı. Erzurum ve Sivas Kongrelerine iştirak ettikten sonra, saray tarafından Meclisi Mebusan seçiminin yapılması kabul edilince, Meclis'in toplantı yeri hakkında çıkan tartışmada, Mustafa Kemal'in Ankara teklifi yerine, Rauf Bey İstanbul'u savunmuş ve görüşü kabul edilmişti. 1920 Ocağı'nda, İngilizler, Misakı Milli'yi kabul eden Meclis'i basınca, Rauf tevkif edilmiş ve İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştü.

Yukarıda izah edildiği üzere, 1921 yılında, Malta'dan Ankara'ya geldikten birkaç ay sonra, Rauf, İcra Vekilleri Heyeti reisliğine seçilmiş ve bu görevi Lozan müzakerelerinin sonuna kadar devam ettirmişti.

Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in Lozan sulhunun içeriği hakkında görüşleri ayrılınca, Milli Mücadele arkadaşları arasında yol ayrımının birinci işareti göründü. Yukarıda değinildiği gibi, Rauf Bey Lozan'dan sonra Başbakanlık'tan istifa etti. Cumhuriyet İlanı'ndan sonra Meclis'e iştirak ederek, İsmet Paşa Kabinesi'ne muhalefet etmeğe başlamıştı. Bu noktadan sonra, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey arasında gittikçe derinleşen yol ayrımının gerisinde yatan başlıca noktaları, karakter yapıları ile motivasyon biçimleri üzerinde durarak, aşağıda tahlil etmeye çalıştık. Rauf'un önde gelen vasfı son derece cesur bir vatanperverlik hissine sahip olması idi. İnançlarında, dinine ve ülkenin geleneklerine bağlılığı, özgürlük aşkı ile birleştirmişti. Tok sözlü idi, hatta karakterinde bir ölçüde katılık vardı, doğru bildiğinden katiyen şaşmazdı. Milli Mücadele'nin başına geçmiş Mustafa Kemal Paşa ise, çok değişik rizikoları göze alarak politikaya atılmış, birbirlerine bazen ters düşen insanları idaresi altında birleştirme problemi ile karşılaşan bir politik lider idi. Üstelik, içte ve dışta değişik cereyanlar ve taleplerle baş etmek zorunda bulunuyordu. Yukarıdaki şartların ve zorlamaların altında bulunan bir liderin, beraberinde çalışacağı insanlar hakkındaki değerlendirmeleri elbette, takdire dayanan farklar taşıyacaktı.

İşte, 1923 sonunda Milli Mücadele liderleri arasında başlamış olan yol ayrımının başlıca sebepleri, politika şartlarından, değişik karakter yapısından ve motivasyondaki farklardan ileri gelmekte idi.

Bu durumda, söz konusu yol ayrımının çıkmış olması, bir bakıma kaçınılmaz olmuştur. Ancak, çok partili demokrasi bakımından, ortaya çıkan yol ayrımının, bağları koparacak ve demokrasiyi yok edecek noktaya gelmemesi temenni edilirdi. Ne yazık ki, toplumda hoşgörü noksanlığı ve davranışlardaki sertlik buna müsaade etmedi.

Şimdi bıraktığımız noktaya yani Kasım 1924 başında, İsmet Paşa Kabinesi'ne verilen gensorunun müzakeresinin çok sertleştiği ve çığrından çıktığı günlere dönüyoruz. Bu sırada Kâzım Karabekir Paşa'nın ve Ali Fuat Paşa'nın ordu komu-

tanlıklarından aynı zamanda Meclis'e döndüklerini, meclisteki muhaliflere, Rauf ve Adnan (Adıvar) Beylere katıldıklarını öğrenince Gazi, aralarında bir tertip mevcudiyetinden, orduyu ele alarak, harekete geçmek isteyeceklerinden şüphelendi.[15] Komployu önlemek üzere, Gazi, usul dairesinde, komutanlıklarını, yerlerine tayin edilen komutanlara devri teslim etmeden bırakanları (Kâzım Karabekir ve Ali Fuat), Meclis'e iştirak etmekten men etti.

Meclis'teki gelişmeleri takip eden İstanbul gazeteleri, genellikle muhalifleri tutmakla beraber, onların iyi organize olmadıkları için, hükümetin karşısında etkisiz kaldıklarını yazdılar. Tüm mebusların Halk Fırkası'nda yer almakla beraber, çok farklı düşünceleri toplayan bu fırkanın, fırkadan ziyade dostlar derneğini andırdığını söyleyen Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu yeni bir partiye ihtiyaç olduğunu belirtti.[16] Bunun üzerine muhalifler aralarında toplanarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adı altında, başkanı Kâzım Karabekir Paşa olan yeni bir parti kurdular (17 Kasım 1924).

Böylece Meclis'te, çok partili demokratik rejim meydana gelmiş ve Halk Partisi'nin gazetesi *Hâkimiyet-i Milliye*, bunu, halk hâkimiyetine dayanan cumhuriyetin bir gereği olduğuna işaret ederek olumlu karşılamıştı (14 Kasım 1924).

Yeni parti kurulduktan kısa zaman sonra, İsmet Paşa, yeni parti karşısına daha güçlü bir hükümetle çıkmayı düşünerek, 20 Kasım'da, Halk Fırkası grubunu toplamış ve bu maksatla, sıkıyönetim ilanını istemiş, ancak bu istek grupta reddedilmişti.[17] Sonra ciddi şekilde rahatsız olduğunu ileri süren İsmet Paşa, Cumhurbaşkanı'na istifasını vererek, Heybeliada'daki evine çekildi.

Bunun üzerine, Cumhurbaşkanı, kabinenin teşkili görevini Meclis Reisi Ali Fethi'ye verdi. Okuduğu programda, Ali Fethi, ülkenin kaynaklarını etkinlikle kullanmanın ve ekonomiyi harekete geçirme zamanının geldiğini söyledi. Terakkiperver mebusları dahil, Meclis'ten oybirliği ile güvenoyu kazandı. Ümidi, iktidar-muhalefet ilişkilerini medeni biçimde yürüterek Meclis'i müspet şekilde çalıştırmak idi. Fakat Halk

Fırkası'nın müfrit kanadının, Meclis'te teşkilatlanmış bir muhalefetin bulunmasını kabul etmediği Terakkipervercileri, mürteci ve Cumhuriyet düşmanı olarak gördüğü kısa zamanda anlaşılacaktı.

Fethi Bey Hükümeti iktidarda kaldığı üç aylık kısa süre içinde, asırlardır şikâyet edilen aşar vergisini kaldırdı.

Fakat, 1925 Şubatı'nda, Şeyh Sait İsyanı'nın başlaması ve genişlemesi üzerine Hükümet, Doğu'da bir ay müddetle sıkıyönetim ilan etti ve isyancıları takip etmeye koyuldu. Henüz isyanın kaynağının ne olduğu, isyancıların şeriatın iadesinin mi, yoksa bölgenin istiklale kavuşturulmasını mı istedikleri anlaşılmamıştı. 24 Şubat'ta, Hükümet, vatan hıyaneti kanununun bir maddesinin değiştirilmesini ve dini siyasete araç olarak kullananların vatan haini sayılmalarını teklif eden bir maddeyi Meclis'e sunarak kabul ettirdi ve bu vesile ile hükümete güvenoyu verildi.

Diğer yandan, Halk Fırkası'nın bir kanadı hükümetçe alınan tedbirleri yeterli bulmuyor, çok daha şiddetli tedbirler alınması gerektiğini söylüyor, Fethi Bey'in hükümetini tenkit ediyordu. Tabiatıyla mecliste esen hava Cumhurbaşkanı'na ve İstanbul'da İsmet Paşa'ya intikal ediyordu. İsmet Paşa, olayları daha yakından takip maksadıyla 20 Şubat'ta Ankara'ya dönmüştü. Gazi'nin ve İsmet Paşa'nın durum hakkında koydukları teşhisin Fethi Bey'inkinden çok farklı olduğu birkaç gün sonra anlaşıldı. Onlar, meselenin ülke çapında siyasi bir anlam taşıdığını ve şiddetli tedbirlerle müdahalenin gerekli olduğunu düşünüyorlardı.

Nitekim, 2 Mart 1925 tarihinde yapılan Halk Fırkası Grubu toplantısında, İsmet Paşa ve müfrit kanada mensup mebuslar hükümet politikasını şiddetle tenkit etmişler, aldığı tedbirleri yetersiz bulmuşlardı. Daha ileri gidenler, Ali Fethi Hükümeti ile Terakkipervercileri bir tutarak Fethi Bey'i, kendi partisine yeteri kadar bağlı olmamakla suçlamışlardı. Fethi Bey'in ise, politikasına yöneltilen tepkileri karşılarken, "Ben elimi kana boyamam" sözünü söylediği anlaşılıyor. Maalesef, zabıtların kaybolduğu söylenen bu Halk Fırkası Grubu top-

lantısında, neticede, 94 kırmızı oy ile, 60 Halk Fırkası oyuna mukabil, Fethi Bey'in politikası reddedildi. Ertesi gün Fethi Bey'in mecliste yaptığı konuşmada, hükümet politikasının grupta azınlıkta kaldığından, Cumhurbaşkanı'na hükümetin istifasını verdiğini ve istifanın kabul edildiğini bildirdi. Muhalif mebusların ısrarlarına rağmen, fazla izahat vermeden, birkaç gün sonra, mebusluktan istifa etti ve Paris Büyükelçiliği'ne tayin edilerek Ankara'dan ayrıldı.

Cumhurbaşkanı tarafından kabinenin teşkiline görevlendirilen İsmet Paşa, yaptığı kısa program konuşmasında, iç politikada her şeyden önce, son olayların, hızla ve şiddetle bastırılacağını, devletin söz geçirme gücünün özel tedbirlerle pekiştirileceğini ifade etti. Ali Fuat Paşa söz alarak, beklenmedik bir anda, hükümet buhranı içinde kalınışının sebebinin anlaşılmadığını, birkaç gün önce hükümetin istediği yetki ve ödeneğin verilerek güven gösterildiğini ileri sürdü, hükümet değişikliğinin sebebini sordu. İsmet Paşa, "Biz hem olayları hızla bastıracağız, hem benzeri olayların tekrarlanmasını önleyecek etkili tedbirler alacağız" şeklinde cevap verince, Ali Fuat Paşa, "Düşen hükümet isyan hakkında yetkili tedbir almamış mıydı" diye sorunca, İsmet Paşa, "Fethi Bey'le bizi tartışmaya yöneltmeyiniz" şeklinde bir cevapla meseleyi kapattı. Neticede, yeni İsmet Paşa Kabinesi, 154 güvenoyu 23 red, 2 çekimser oyla kabul edildi.[18]

Yeni hükümetin getirdiği Takriri Sükun (Huzur Sağlama) Kanunu'nda, gericiliğe, ayaklanmaya, sosyal huzurun bozulmasına sebep olacak bütün kuruluş, kışkırtma, davranış ve yayınları, hükümetin, Cumhurbaşkanı'nın onayı ile, kendi başına ve idari olarak, yasaklayabileceği şeklinde bir madde yer aldı. Meclis'ten geçmeden, hükümetin eline çok geniş yetkiler verilmiş oluyordu.

Hükümetin getirdiği diğer özel tedbir, milletin ve Cumhuriyet'in güvenliğini bozucu propaganda ve davranışların cezalandırılması için, askeri hareket bölgesinde çalışacak ve idam kararlarını, Meclis'in onayından geçmeden infaz edecek İstiklal Mahkemesi'nin kurulması idi.

Bu esnada, Şeyh Sait İsyanı, askeri birlikler tarafından bir ay içinde bastırılmış, 14 Nisan 1925 tarihinde Şeyh Sait teslim olmuş ve öteki elebaşıları ile Diyarbakır'da idam edilmişti.

Bu gelişmelerden takriben iki ay sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Beykoz şubesinde yapılan aramada, dini politikaya alet ettikleri sürülen iki partili yakalanınca, hükümet, 3 Haziran 1925 tarihinde Takriri Sükun Kanunu'na dayanarak, vatandaşların aldatılmaktan ve kışkırtılmaktan korunması gerekçesi ile, Terakkiperver Fırkası'nın merkez ve tüm şubelerini kapattı. Bu adım, Fırka'nın mebuslarına dokunmamakla beraber, Meclis'te, fiilen tek parti yönetimini meydana getirdi.

Terakkiperver Fırkası'ndan gayrı, fiili tek parti sisteminin bütünlüğünü bozan tek nokta, hâlâ özgür olan İstanbul basını idi. 7 Kasım 1925'te, İstiklal Mahkemesi savcısının isteği üzerine, isyanı kışkırtmış olan gazetecilerin tutuklanmasına ve Doğu İstiklal Mahkemesi'ne gönderilmesine karar verildi. Elazığ'a getirilen gazetecilere gerçek sanık işlemi yapılmamış, onlar sadece hürriyetsizliğin korkusu içine bırakılmışlardır. Söz konusu gazeteciler, bağış dilediklerini, ortaklaşa imzaladıkları bir telgrafla Ankara'ya bildirince, serbest bırakıldılar fakat gazeteleri kapalı kaldı.

Böylece, huzuru sağlama kanununun uygulamalarını takiben, 1926 Haziranı'na kadar geçen müddet boyunca, sosyal ve siyasi istikrarın yerleştiği zannedildi. Fakat, 18 Haziran 1926 tarihinde, bomba gibi patlayan bir olay ülkeyi sarstı. O gün, İzmir'de ele geçirilen Rize mebusu Ziya Hurşit ve üç arkadaşı, Mustafa Kemal Paşa'ya suikast tertip etmek suçu ile yakalanmışlar ve suçlarını itiraf etmişlerdi. Haber bütün ülkede tepki ve teessür uyandırmıştı. İzmir'de toplanan İstiklal Mahkemesi konuya vaziyet etmişti.

Bu olay çok geniş siyasi yankılara yol açtığı için, bununla ilgili gelişmeleri burada özetleyeceğiz. Suikastçılarla ilgili önemli mesele, bu işi yalnız başına mı tasarlamış oldukları veya arkalarında siyasi grupların bulunup bulunmadığı idi.

İzmir Mahkemesi'nin verdiği karar, yapılan itiraflara ve bulunduğu anlaşılan delillere dayanarak, komplonun gerisinde geniş muhalif grupların bulunduğu şeklinde oldu. İlgili olduklarından başta şüphe edilenler, Terakkiperver Fırkası'nın ileri gelenleri ve mebusları idi. Hepsi, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi Milli Mücadele liderleri dahil, mahkemeye sevk edildiler. Tutuklananlardan altısı idam edildi, diğerleri daha hafif cezalara çarptırıldılar, birkaçı beraat etti.

Terakkiperver grubundan sonra, mahkemenin suikast ile ilgili gördüğü ikinci grup siyasi sanık, eski İttihatçılardı. 30 kadar sanık, Ağustos 1926 başında, Ankara İstiklal Mahkemesi'ne sevk edildi. İsnat edilen başlıca suç, İttihat ve Terakki'nin eski Maliye Nazırı Cavit Bey'in evinde toplanarak, suikastçı mebus Ziya Hurşit ile buluşmak ve komplo tertibine katılmak idi. Sonuçta, suikast teşebbüsü ile, Anayasa'yı zorla değiştirmek hareketinden, İttihatçılardan ileri gelen dört şahıs (Cavit Bey dahil) idama mahkûm edilirken, diğerleri çeşitli cezalara çarptırılmış, iki sanık beraat etmişti. Firar eden İttihatçı eski İaşe Nazırı Kara Kemal intihar ederken, eski Ankara Valisi Abdülkadir kaçarken yakalanarak idam edildi.

İstiklal Mahkemesi'nin yukarıdaki uygulamalarından sonra, ülkede korku ve suskunluk yaygınlaştı, siyasi düşünceler tamamen kayboldu. Bu ortamda, tam anlamı ile, tek partinin otoritesi ülkede yerleşmiş oluyordu. Esen ağır hava bir tarafa, ekonomik şartlar ağırlaşıyor, vergi yükü artıyor ve hükümet, dış borcunu ödemede zorlanıyordu. Mecliste hiç kimsenin sesi çıkmıyor, milletvekillerinin meclise ilgisi gittikçe azalıyordu.

Yukarıda özetlediğimiz ortamın, Cumhuriyet anlayışından uzak olduğunu, fiili durum ile Anayasa ve diğer kanunlar arasında çelişkinin bulunduğunu Mustafa Kemal 1929 yılında görmeye ve çareler üzerinde düşünmeye başladı. Aklına gelen ilk çarenin Meclis'e hareket getirmek ve bu maksatla bir muhalefet partisi kurmak olduğu anlaşılıyor. Bu fikri mahrem tuttu. Yalnız bir-iki yakın arkadaşı ile paylaştı, belki hükümet liderlerine açılmadı. Trablusgarp'tan tanıdığı ve ay-

nı zamanda akrabası olan Fuat Bulca ile konuşmasını aşağıda özetliyoruz. Fuat Bulca, *Üç Devirde Bir Adam* kitabının yazarı Cemal Kutay ile sohbetinde, bu konuşmadan hatıralarını şu şekilde nakletmişti:

> Ben Atatürk'ten, muhtelif sebep ve vesilelerle, bir muhalefet fırkasının Meclis'in hayatı için, zaruri olduğunu işitmişimdir. Bir defa, kendisine, niçin çok itimat ettiği bir arkadaşa bu vazifeyi vermediğini sordum. Bana, gülerek, 'Ismarlama muhalefet olur mu? Bunu, tatbik edilen sistemi, felsefe ve prensip olarak, bir insanın yapması lazım... Ben, böyle bir insan biliyorum ama, İsmet Paşa ve etrafındakilere güvenemiyorum' demişti. Bu zatın kim olduğunu sorduğum zaman, 'Senin de yakından tanıdığın ve sevdiğin bir dost' cevabını verdi. Ben, o zaman, bu zatın Fethi Bey olduğunu tahmin etmemiştim. Fakat Fethi Bey'in, 1930 senesinde, İstanbul'a gelmesinden önce, yine Ata'nın ve benim çok yakın arkadaşımız Nuri Conker'den, bir sabah şunu dinledim: 'Sana bir şey söyleyeceğim; ama Gazi açmaz ise sen bahsetme... Zannederim, Meclis'te bir muhalefet fırkası kurulacak, bunun başına Ali (Fethi) Bey getirilecek. Seni bilmem ama yeni harekete katılacaklar arasında ben de varım. Hazırlık sana duyurulur ise, benim bildiğimden haberin olsun.' Nuri'ye, bunun pek mümkün olmayacağını, çünkü evet demeyeceğimi söyledim. Bana, 'Gazi emretse de mi' diye sordu. Ben de kendisine, 'Gazi bana bundan söz etmez ve böyle bir emir vermez, görürsün' cevabını verdim. Nitekim kısa zaman sonra, Gazi, Fethi Bey'e teklifini yaptı. Fakat bana bir şey emretmedi.[19]

Birkaç yıldır ülkenin içine girdiği ağır havayı dağıtmak, ekonomik sıkıntılara bir çare aramak, meselesinin su yüzüne çıkması ve Gazi'nin önüne gelmesi, doğal bir gelişme idi. Öyle ki, uygulanan tek parti yönetiminin biçimi dolayısıyla ülkede gidişin tek sorumlusu Gazi olmuştu. Ondan başka harekete geçecek kuruluş veya kişi yoktu. O da, gittikçe ağırlaşan ortamdan ciddi olarak rahatsız oluyordu. Bunu hafifletmek için çarenin siyasetten başladığı açık idi. Tek parti rejimini olduğu yerde bırakarak, sade ekonomiyi canlandırmaya çalışmakla buhrandan kurtulmak mümkün olur muydu? Ekono-

miyi canlandırmak için nereden başlanacak ve nasıl gidilecekti? Türkiye gibi kumanda ekonomisine alışık olan ve özel teşebbüsün pasif olduğu bir ülkede, rejim dolayısıyla donduruluş olan fikir ve yazı ortamında, özel teşebbüsü harekete getirmek değil, sanayide devlet tesisleri kurmak zor olurdu.

Bu durumda, Mustafa Kemal Paşa'nın aklına gelen çare, Meclis'i harekete geçirmek ve uzun yıllar, kendi haline bırakılmış hükümet icraatını kontrol etmeye başlamak üzere, Meclis'te bir muhalefet partisi kurmak oldu. Bu düşünce hem nazari bakımdan yerinde idi, hem Türkiye'de şahsi istibdatı kaldırmak üzere kurulmuş Cumhuriyet'e hayat vererek, kamuoyunu rahatlatmak bakımından doğru idi. Önünde sonunda, varılması gereken hedefin, çok partili demokrasi olduğuna dair Türk toplumunda mevcut sessiz beklenti böylece karşılanmış olacaktı.

Bunların hepsi, nazari bakımdan doğru idi fakat çok partili açık rejime geçmenin önünde, uygulama bakımından çok büyük engeller vardı. Engellerin başında, Türk toplumunun kültürel ve sosyal bakımlardan demokrasiye pek hazır olmadığı şeklinde uzun vadeli yapısal sorunlar var idi. Bunları kenara koysak dahi, 1930 yılında, dört-beş yıl kadar sürmüş olan bir tek parti yönetiminden, birdenbire, çok partili açık bir demokrasi rejimine geçişin önünde, kısa vadede, önemli politik, sosyal ve psikolojik problemler vardı. Bunlara kısaca değinerek, çok parti rejimine ani geçişin ne güç olacağını anlayabiliriz.

Politik problemlerin başında, 1930'da mevcut iktidar kadrosunda, birdenbire, politik rekabet karşısında kalmanın yaratacağı büyük sıkıntılar ve kaygılar geliyordu. Üstelik Halk Fırkası, Doğu'da isyanı bastırmak için sert tedbirlere başvurmuş olmanın ve Batılılaşma devrimlerini gerçekleştirmenin ortak sorumluluğunu taşıyordu. Bir gün bunları savunmak gerekir miydi? Halk Fırkası mebusları, yıllardır, ülkede imtiyazlı bir grup olarak yaşamışlar, hem iktisadi hem sosyal avantajlara sahip olmuşlardı. Bunların kaybolması tehdidi, onları rahatsız edecekti. Asıl rahatsız olabilecek dar

zümre, Halk Fırkası'nın müfrit kanadına mensup olan mahdut adette mebusları idi. Onlar geçmişin sert tedbirlerini uygulamışlardı. Bununla ilgili sorumluluğun söz konusu edilmesinden rahatsız olabilirlerdi. Açık rejime geçişe itiraz edebilirlerdi. Mustafa Kemal, muhalefet partisini tasavvur ederken, söz konusu engellerin çıkacağını tamamen nazara almış mıydı? Karizması ve kuvvetli şahsiyeti ile, birleştirici gücü ile, bu engelleri yatıştıracağını düşünmüştü. Bu sonuncu ihtimalin geçerli olduğunu kabul edebiliriz.

Yukarıda, Mustafa Kemal Paşa'nın muhalefet fırkası kurma planının önündeki politik engellere işaret ettik. Bunlara ilaveten, dört-beş yıldır hayat felsefesini etkileyen, baş döndürücü devrimleri yaşamış olan bir toplumun birçok mensubunun, birdenbire, kendilerini serbest bir ortamın içinde bulunca, gösterecekleri tepkileri düşünmek gerekirdi. Diğer bir deyişle, Halk Partisi'nin irtica olarak gördüğü bazı davranışların, muhalefet fırkasına sığınarak, meydana gelmesi mümkün idi. Bu gibi tepkilerin ifadesinde, illa kötü niyet bulmak ve bundan dolayı toplumu ve muhalefet fırkasını suçlamak doğru olmayacağı gibi, yeni rejimin yaşatılması bakımından, devamlı irtica silahını kullanmak politika olmazdı. Ancak çok partili rejimin başlangıç yıllarında beklenmesi gereken hoşgörüsüz ve gergin ortamda, söz konusu olabilecek hareketlerin, aşırı şiddetle karşılanması ve dolayısıyla demokratik rejime yeniden son verilmesi ihtimalleri yüksek idi.

Yukarıdaki satırlarda, Mustafa Kemal Paşa'nın, ani bir biçimde, tek parti yönetiminden, çok partili bir demokratik rejime geçilmesi uzerine baş gösterecek politik ve sosyal tepkiler üzerinde durduk.

Şayet Mustafa Kemal, çok partili demokratik rejime geçişe karar verirken, 1930 yılında, bunun karşılaşacağı engeller üzerinde, yakınları ile daha sıkı bir biçimde danışmak ve kafa yormak olanağını bulsa idi, belki de geçişin, ani yapılması yerine, yumuşak olmasını sağlayan bir formül bulurdu ve böylece kalıcı olmasını şüphesiz arzu ettiği demokratik rejimin zaman içinde, adım adım gerçekleştirilmesini sağlar-

dı. Fethi Bey'in hatıratından öğrendiğimize göre Serbest Fırka'nın kurulmasından biraz evvel, Meclis Reisi Kâzım Paşa, Gazi, İsmet Paşa ve Fethi Bey'in bulundukları bir mecliste, muhalefet partisi yerine Halk Fırkası içinde bir muhalefet kanadının kurulması ile işe başlanılmasını tavsiye etmişti. Fethi Bey bu fikri desteklemiş, Gazi de, "Olabileceğini, fakat İsmet Paşa'nın razı olmadığını" söyleyerek başını İsmet Paşa'ya çevirince, Paşa, "Ben fırkamda hizip istemem, tek parça fırka isterim" deyince bu alternatif terk edilmişti. Oysa, Gazi'nin rehberliği altında, Halk Fırkası içinde, iki kanat arasında medeni ölçüde kalacak bir deneme ile başlanabilirdi. Böylece, yukarıda sözü edilen politik ve sosyal tepkiler yumuşatılmış olurdu. Ayrıca, Türkiye'de problem uyandıracak miting ve seçimlere geçilmeden değişik fırkaların meydana geleceği tarih beklenerek, bir parti içi demokrasi denemesi, daha sağlam bir başlangıç olabilirdi. Oysa, çok partili rejimde miting sahaları ve seçimlerde, iki fırka arasında sert çatışma başlaması ihtimali, Serbest Fırka olayında gerçekleşti. Maamafih, spekülasyonlara son verip, fiilen cereyan eden olaylara geçiyoruz.

Yukarıdaki satırlarda, Mustafa Kemal ile Ali Fethi arasında ilişkilerinin tarihini, 1930 yılı yazında, Yalova'da Gazi'nin Paris Sefiri Fethi Bey'i, fırka kurmaya ve lideri olmaya ikna ettiği günlere kadar getirmiş bulunuyoruz. Serbest Fırka'nın hayatta bulunduğu müddet içinde, Mustafa Kemal ile Ali Fethi arasında ilişkilerin nasıl seyrettiği, bu kitapta basılan hatıradan, canlı bir biçimde takip edilebilir.

Bu itibarla, aşağıdaki satırlarda, Serbest Fırka kapatıldıktan sonra iki arkadaş arasında ilişkilerin seyri bahsine geçiyoruz.

Serbest Fırka'nın başarısızlığa uğraması konusunda Mustafa Kemal ile Ali Fethi arasında çıkan belli başlı anlaşmazlık, Türkiye'nin çok partili demokrasisinde, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın rolü etrafında çıktı. Şöyle ki, Ali Fethi, çok partili denemenin, ancak cumhurbaşkanının, bilhassa vatanın kurtarıcısı ve cumhuriyetin kurucusu sembolü-

nü taşıyan Gazi gibi bir Cumhurbaşkanı'nın partiler arasında, kamuoyu önünde, kesin olarak tarafsız kaldığı takdirde, başarılı olacağına kani idi. Oysa, çok partili deneme başladıktan otuz-otuz beş gün sonra, Halk Partisi'nden bir kanadın teşebbüsü ile, *Cumhuriyet* gazetesinde Yunus Nadi'nin yazdığı bir açık mektupta, Gazi, partiler arasında vaziyetini açıklamaya davet edilmişti. Verdiği cevapta, Gazi kurmuş olduğu Halk Partisi'nin başkanı olmaya devam ettiğini, ancak Cumhurbaşkanlığı'na seçilmesi dolayısı ile geçici olarak, Başkanlık'tan fiilen ayrılmış olduğunu, fakat resmi görevden ayrılınca, tekrar partinin başına geçeceğini açıkladı. Bu tutum kamuoyu karşısında kesinlik taşımadığı gibi, Serbest Fırka'nın, siyasi sahada İsmet Paşa Hükümeti'nden ziyade, Gazi ile karşı karşıya olmak zorunda olacağı izlenimini bırakıyordu. Oysa, Ali Fethi, milli mücadele kahramanı ve eski arkadaşına karşı çıkmayı hatırından geçirmediği gibi, o dönemde Türkiye'de, bu şartlarda, çok partili bir denemenin başarısını imkânsız görmüştü.

Gazi'nin de arzu ettiği çok partili demokratik rejimin yaşaması ve gelişmesi, maalesef, Cumhurbaşkanı'nın tarafsızlığı konusunda uyanan tereddüt dolayısıyla gerçekleşemedi. Çok partili rejimi bütün kalbi ile arzulamış olan ve bu arzuyu gerçekleştirmek için çok şeyler feda etmiş olan Ali Fethi, elbette, sonuçtan çok üzgün kaldı. Maamafih söz konusu kırgınlık, Mustafa Kemal ile Ali Fethi arasında, asla dargınlığa ve küskünlüğe yol açmadı.

Böylece, Serbest Fırka'dan sonra, Ali Fethi, politikadan çekilerek, İstanbul'daki evine döndüğü zamanlarda Atatürk'le temasını devam ettirdi. Atatürk İstanbul'a geldiğinde arkadaşını evinde ziyaret ederdi. 11-12 Eylül 1931 gecesinde, Atatürk, Ali Fethi'nin evine gelmiş, kendisini evde bulamayınca, el yazısı ile şu cümleleri içeren bir not bırakmıştı: "*Kardeşimiz Fethi Bey'i ve muhterem refikaları Galibe Hanım'ı ziyarete geldik.*" Altındaki imzalar: Gazi M. Kemal, Makbule (Gazi'nin kız kardeşi), Afet ve Zehra (Gazi'nin manevi evlatları), Resuhi (Başyaver), Cevat Abbas ve Kılıç

Ali (Mebuslar, Gazi'nin yakınları). Bu notun ikinci sahifesinde yine Gazi'nin el yazısı ile, şu satırlar vardı: "*Kardeş evinde, öz kardeşlerle yalnız ve ancak, öz kardeş ocağında olan ne düşünülürse, onu düşünerek söyleştik.*" İmza: Gazi M. Kemal.

Söz konusu metnin orijinali, Okyarların ailesinde bulunuyor, bir sureti bu kitapta derç olunmuştur. Bu notta, Gazi Mustafa Kemal tarafından, Ali Fethi'ye ifade edilen kardeşlik hisleri aynı kuvvet ve samimiyetle tekrar edildiği benzer örnekler var mıdır?

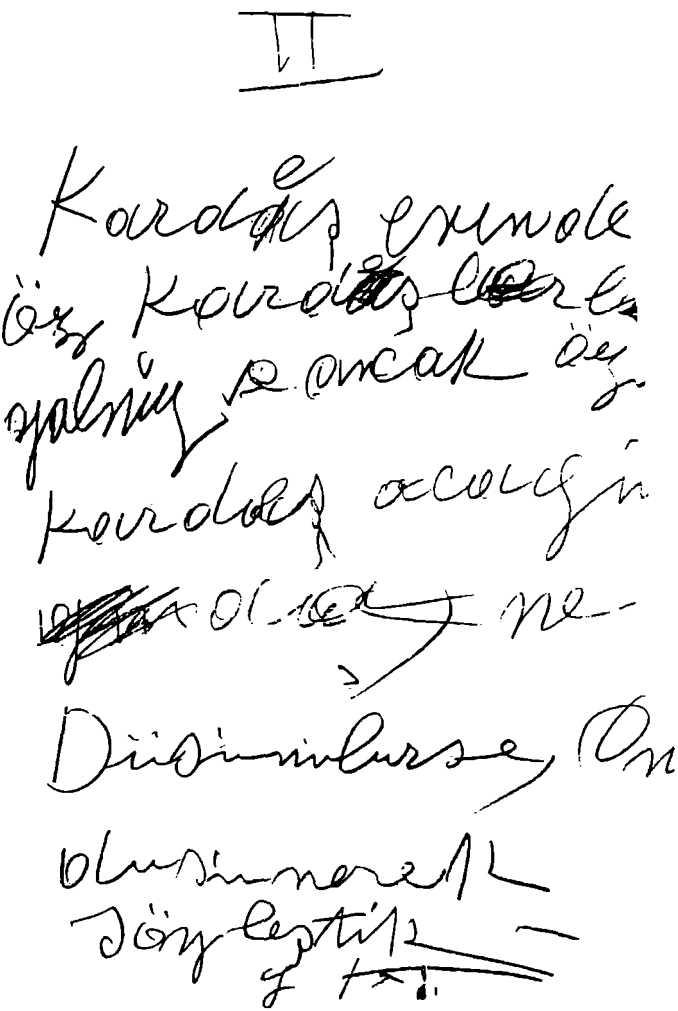
Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in 10. Yılı törenine Ali Fethi Bey ve refikasını davet etti. Ankara'da Marmara Köşkü'nde birkaç gün misafir etti. Ali Fethi, İstanbul'da yerleşirken, ailesinin yanında olmayı, eski dostlarına kavuşmayı ve yazı yazmayı arzu etmişti. İlk işi, refikasının ve Serbest Fırka'nın İzmir seyahatına katılmış olan özel kâtibi Ekrem Reşit Bey'in yardımı ile, bu kitapta basılan Serbest Fırka hatırasını tamamlamak oldu. Hafızasında taze olan hatıralarını kolay okunur, canlı ve açık bir üslup ile yazdı. Böylece, sonu acı olan bir tecrübenin samimi bir ifadesini tarihe bıraktı. Eski harflerle orijinal metin, Okyarların ailesinde mahfuzdur.

Ali Fethi İstanbul'da iken, iktisatla ilgili tercüme çalışmalarına yeniden başladı. Ta Malta günlerinde, Keynes'in Versay Sulhu hakkında kitabını tercüme ederken, merak sardığı iktisat ve siyaset meselelerine yeniden girdi. 1931 yılında, ağır bir iktisadi buhran tüm dünyayı sarmıştı. Şiddetli etkilerini ülkemizde de göstermekte idi. Bu buhranın kaynakları nelerdir, dünyaya nasıl yayılmıştı? Buhranın etkileri nasıl tedavi edilirdi? Merakını celp eden konular bunlar idi. Bu hususta, Batılı iktisatçılar, çok farklı düşünceler öne sürüyorlardı. Örneğin Keynes'in eğilimi, klasik liberalizmden ayrılıyordu. Ali Fethi kendi inançlarına yakın gördüğü, klasik liberal ekole mensup bir İngiliz iktisatçının kitabını benimsedi. Bu kitabı *İktisadi Hastalıktan Kurtuluş* başlığı altında Türkçe'ye çevirerek, 1931 yılında İstanbul'da bastırdı. Bundan gayrı, dünyanın iktisadi ve siyasi gelişmelerini dikkatle takip edi-

11/12 Eylül 1931

Kardaşımız
Fethi Beyin
Muhterem Refi
Kalbini Galatta
Hanım Efendisi
gazetelerden öldüler.

Ölüsü B. Hemen
Mahallesi
Mahlemk Afet, Zabıta
Cemal Bey
Hatice

Serbest Fırka kapadıldıktan sonra, Atatürk'ün, Fethi Okyar'ın evini ziyareti gelip, evde bulamayınca bırakmış olduğu pusula (bkz. s. 48).

yordu. Bu maksatla, Paris'te çıkan *Le Temps*, şimdiki ismi *Le Monde* olan gazeteye abone olmuştu. O sırada, Avrupa, felsefe ve siyaset bakımından ikiye bölünmüştü. Sovyet Rusya, Marx'ın felsefesinden ilham alarak, siyaset ve iktisat sahalarında, totaliter bir sistem uyguluyordu. Batı Avrupa'da ise, iktisadi siyaset, ana hatları ile, liberal ve kapitalist idi. Henüz Almanya'da, Nasyonal Sosyalist totaliter rejim başlamadığı için, siyasi rejim hâlâ demokratik idi. 1931'de Ali Fethi'nin başlıca kaygısı, Türkiye'de nasıl bir iktisat politikasının takip edilmesi gerektiği idi. Dayandığı varsayım, iktisat ile siyaset arasında yakın bağların bulunduğu idi. O'na göre, piyasa ekonomisi ile demokrasi birbirinden ayrılamazdı. Aynı şekilde, diktatörlük ile kumanda ekonomisi beraber yürürdü.

1930'larda, Türkiye'de uygulanan devletçilik politikasının aşırı ölçülere götürülmesinden kaygılı idi. 1933 yazında, Türkiye için en uygun sistemin ne olduğunu araştırmak üzere, liberal piyasa sistemi ile "idareye bağlı sistem" ismini verdiği Sovyet sistemini kıyaslayan notları hazırladı. Sovyet sisteminin ferdi, hürriyeti yok ettiği gibi, iktisatta, uzun vadede, malların dağılımında ve üretiminde başarılı olamayacağını, 1930-33 döneminde Sovyet ekonomisinde meydana çıkan hata ve israfa dayanarak, ileri sürdü. Türkiye'nin sanayileşmesi için, bir müddet, sanayinin himaye edilmesi gerektiğini kabul etmekle beraber, Türkiye'nin esas olarak, piyasa sisteminden ayrılmamasını önerdi.

Hem 1930'lardaki sistem tartışmasında, liberal yönden fazla ayrılmamayı savunması, hem Serbest Fırka'nın pek geliştirilmeyen programını, liberal iktisat ve siyaset temellerine dayandırma teşebbüsünü teşkil eden ve henüz basılmamış olan söz konusu notları, fırsat olunca, neşretmeyi düşünüyoruz.

İktisat sistemi çalışmaları yanında, Ali Fethi'yi işgal eden ve üzen konu, Serbest Fırka zamanından artakalan birtakım tortu ve problemler idi; şöyle ki, Serbest Fırka zamanında, muhalefeti tutmuş, hatta sadece ona sempati göstermiş birçok kişi, sonradan suçlanmışlar, merkezde veya çevrede

müfrit Halk Partililer tarafından takip edilmişler, işlerinden veya kazançlarından mahrum edilmişlerdi. Böylece haksız yere mağdur edilenler, mektupla veya bizzat gelerek, Ali Fethi'ye başvurdular ve haksızlığın düzeltilmesini istediler. Bu şikâyet akını karşısında, kendini, ne de olsa sorumlu addeden Ali Fethi, ilgili makamlara başvurarak, haksızlığın düzeltilmesini istedi. Ancak haksızlıkların tamirini Türkiye'de beklemek fazla iyimserlik olurdu. Dolayısıyla, şikâyetlerin çoğu tamir edilmemiş, ekmeği ile oynananlar kaderlerine bırakılmışlardı.

İşte Ali Fethi'yi fazlasıyla üzmüş olan ve çok büyük bir ihtimal ile, 1933 yılında baş gösteren kalp yetmezliği hastalığına tutulmasına yol açmış olan olaylar bunlardır. Serbest Fırka'dan sonra 1950'de başlayan çok partili rejim esnasında da böyle haller görüldü. 1933 yılında, Ali Fethi'de başlamış olan kalp yetmezliği, iniş ve çıkışlarla hayatı boyunca devam etmiş, 1943 yılında, 63 yaşında ölümüne yol açmıştır.

1933'te, arkadaşının hastalığını öğrenen Gazi, sadık yaveri ve milletvekili Salih Bozok'u, refakatçi görevlendirerek Ali Fethi'yi, tedavi maksadıyla, bir ay müddetle, Viyana'ya gönderdi. Dönüşünde, Ali Fethi iyileşmiş görünmekle beraber, kalbinde hastalığın nüvesi kalmıştı, 1934 yılı başında ise, Ali Fethi, beklenmedik bir şekilde, Gazi'nin yeni bir görev teklifi karşısında kaldı. Kendisine büyükelçilik görevi teklif ediliyor ve yerin seçimi, Avrupa kıtası ve Amerika dahil, kendisine bırakılıyordu. Ali Fethi, Gazi'nin bu teklifini reddedemezdi. Bunun sebepleri, aşağıdaki noktalara bağlanır:

Serbest Fırka'dan sonra başlayan, ikinci tek parti yönetiminde demokratik rejime dönüş belirsiz bırakılmış olsa da, Serbest Fırka'dan sonra başlayan dönemde, tek parti yönetimi uygulaması ilk tek parti yönetimine nazaran (1926-30) kıyas edilmeyecek kadar yumuşak ve toleranslı oldu. Bu ise, Türkiye'deki otoriter rejimin, Faşizm ve Nasyonal Sosyalizmin paraleline yönelmeyeceğine dair güven uyandırdı.

Bunun yanı sıra Gazi'nin büyükelçilik teklifini reddetmesi, Serbest Fırka başarısızlığının, kendisinde bıraktığı biriki-

min, ülke namına teessürden ziyade, şahsi duygusallık ve küskünlük şeklinde olduğu izlenimini bırakabilirdi. Oysa, böyle yanlış izlenim vermeye razı değildi.

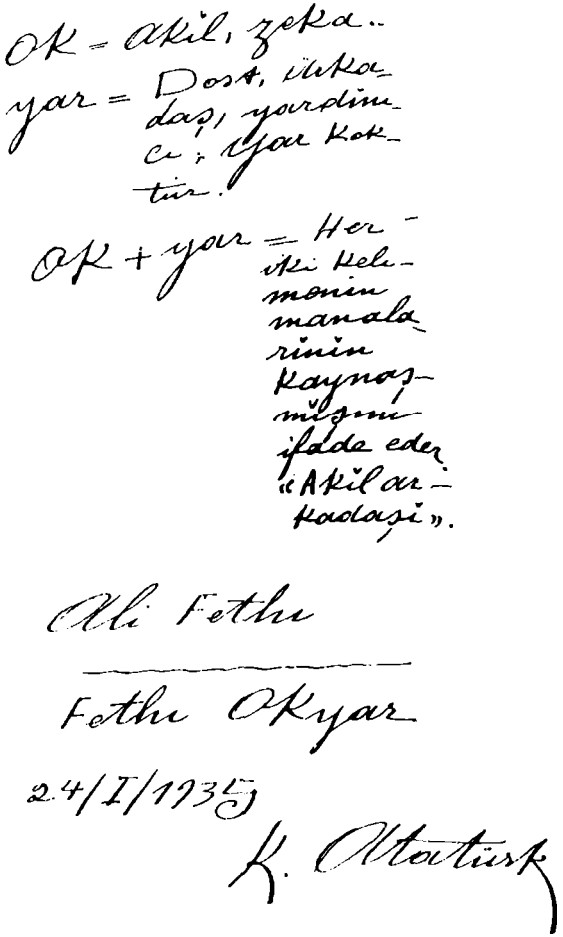
Bu sebeplerle, Gazi'nin teklifini kabul ederek, Avrupa'da demokratik ülkeler kanadının liderliğine geçen İngiltere'ye gitmeye karar verdi. Daha evvel bulunduğu ve lisanına vakıf olduğu Fransa'nın yerine İngiltere'yi tercih etmek, O'nu, İngilizce'yi öğrenmek problemi ile karşılaştıracağını bilmesine rağmen, milletlerarası politika ortamında, Türkiye bakımından, İngiltere'nin daha önemli olacağını takdir ettiğini gösteriyordu.

Böylece, 1934 yılının ilk aylarında, görev esnasında başarı kazanacağı Londra'ya, refikası ve kızı ile, hareket etti. 1934-39 yılları arasında büyükelçi görevi ile kaldığı Londra'da başlıca hedefi, İstiklal Harbi'nden sonra, Türkiye ile İngiltere arasında bozulmuş olan ilişkileri, tedricen düzeltmek oldu. 1936 yılından itibaren, Avrupa'da İkinci Cihan Harbi'nin rüzgârı esmeye başlamıştı. İki blokun ortaya çıktığı açıkça görülüyordu. Demokrasiye bağlı kalan Batı Avrupa ülkelerine (İngiltere ve Fransa) karşı, demokrasi düşmanı ülkeler (Almanya ve İtalya) cephe almışlar ve gittikçe kuvvetleniyorlardı; İstiklal Harbi'nden sonra, Türkiye'nin, iyi ilişkilerini devam ettirmek istediği Sovyet Rusya'nın ise, Avrupa'da, yükselen iki blok arasında tarafsız olmayı tercih ettiği görülüyordu. Bu durumda, Türkiye'nin dış politikası hangi istikamete yönelmeliydi? Bu hayati kararda, hem jeopolitik faktörler, hem bir ölçüde, ideolojik faktörler ağırlık taşıyabilirdi. Jeopolitik faktörler, Sovyet Rusya'nın tutumunu nazara almayı, onunla çatışmaya düşmekten kaçınmayı gerektiriyordu. Bununla beraber, Birinci Dünya Harbi'nin neticesini unutmayan Türk liderleri, Batı Avrupa ve onun arkasında duran Amerika'nın, yaklaşan muharebeden yine galip çıkacaklarını düşünüyorlardı. Yaklaşan Dünya Harbi'nde Atatürk'ün eğilimi, Batı istikametine yönelmek idi. Fethi Okyar'dan, dış politikamızın Batı lehinde gelişmesini istemişti. Yeni istikametimiz siyasi ve iktisadi verilere dayanmakla beraber, ideolojik

faktörü de nazara almıştı. Atatürk, Avrupa'nın diktatörlerinden hiç hoşlanmıyor ve demokratik cepheyi tercih eder görünüyordu. İlk yıllarda, mağrur İngilizlerin Türkiye ile resmi bağlantılara girmekten ve iktisadi sahada Türkiye'yi desteklemekten çekindiklerini Fethi Okyar anladı. Sabırlı davranmayı ve iki ülke arasında güven ortamını kurmayı tercih etti. 1937-38 yıllarında Avrupa'da politik denge değişince, İngilizler de yumuşadılar ve 1939'da imzalanan askeri, siyasi, iktisadi ittifaka doğru adımlar atmaya başladılar.

Bu noktada, siyasi diplomatik gelişmeleri, bir an için bırakarak, 1935 yılında vuku bulan ve Mustafa Kemal ile Ali Fethi arasında devam etmekte olan dostluk ilişkilerini canlandıran bir olaya temas edeceğiz. Bilindiği gibi, 1934 yılının son aylarında, Meclis, Türkiye'de Soyadı Kanunu'nu çıkarmış ve muayyen bir müddet içinde, aile reislerinden bir soyadını seçmelerini ve bunu ilgili makamlara bildirmelerini istemişti. Bunun üzerine, Ali Fethi Bey Londra'da, refikası Galibe Hanım ve kızı Nermin'le danışarak, aile için uygun bir isim bulmuştu. Ali Fethi Bey, o esnada Galatasaray Lisesi'nde okuyan oğlu Osman Okyar'a bir mektup yazarak, düşündükleri soyadını bildirmiş ve mutabık olup olmadığını sormuştu. Osman Okyar, babasına cevap vererek, seçilen ismi benimsemiş ve bunu kabul ettiğini yazmıştı.

Bu arada, 1935 Ocağı'nda, Ali Fethi hükümetle istişarede bulunmak üzere, Türkiye'ye davet edildi. İstanbul'a gelince, Gazi'nin İstanbul'da olduğunu öğrendi. İlk işi, Dolmabahçe Sarayı'na giderek kendisine mülaki olmak oldu. Ertesi sabah evine döndü ve Osman Okyar'ı yanına çağırdı. Sevinçli bir sesle, "Ailemiz için şeref olan bir sürpriz haberim var. Gazi, dün gece, bize uygun bir isim, Okyar ismini bulduğunu söyledi. Okyar isminin, öz Türkçe anlamını açıklayan ve kendisi tarafından hazırlanan imzalanmış bir notu bana verdi" dedi. Osman Okyar notu okuyunca gurur duydu. Gazi'nin notunda, ok köküne akıl, zekâ anlamı verilirken, *yar* kökünün ise, dost, arkadaş, yardımcı anlamına geldiği yazılı idi. Gazi'nin yazdığı notta son cümle şöyle idi: "Ok+yar=akıl arkadaşı."

Soyadı kanunu kabul edildikten sonra, Atatürk'ün Fethi Bey'e, aralarındaki dostluğu ifade etmek üzere bulduğu soyadı ve anlamını açıkladığı belgeler (24.1.1935; bkz. s. 55).

Gazi daha evvel, Atatürk soyadını alırken, Türk toplumunun atası, rehberi olduğunu ifade etmişti. Türklerin kalbinde ülkenin kurtarıcısı olarak yaşayan Atatürk, eski dostu Ali Fethi'yi 'akıl arkadaşı' sıfatıyla onurlandırıyordu. Hayat boyunca kader birliği yaptıktan sonra, Atatürk'ün Okyar'a akıl arkadaşı sıfatını tevcih etmesi, hayatında Okyar'ın oynadığı rolü aydınlatıyordu. Söz konusu notun orijinali Okyar ailesindedir. Sureti bu kitapta verilmektedir.

1936 yılında, Türkiye'nin dış politikasında yer alan iki olayda Fethi Okyar'ı görmekteyiz. Birincisi, Boğazlar'dan geçiş rejimini değiştiren Montrö Antlaşması'dır. Bu anlaşma ile Lozan'da kabul edilmiş rejim, bir ölçüde lehimize değiştirildi. Bu olay, aynı zamanda Türkiye'nin milletlerarası sahada yerini kuvvetlendirdiğini gösterdi. Diplomatik ve askeri sahada yetkili şahsiyetlerden kurulu Türk heyetinde, Fethi Okyar'ın mümtaz bir yeri vardı. Montrö'den İstanbul'a gelen Fethi Okyar, ağustos sonunda, yeni İngiltere Kralı VIII. Edward'ın yatı ile, gayrı resmi olarak yaptığı İstanbul gezisinde, Atatürk ile Kral arasında vuku bulan temaslarda yer aldı.

Gayri resmi olsa dahi, söz konusu ziyaret, Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkilerin gelişmesinin açık bir işareti idi. Atatürk ile Kral arasında oluşuveren samimi hava, ziyaretin başlıca özelliği olmuştu.

Bilindiği gibi, kısa müddet sonra, Edward tahtından feragat etti. 1937 yılında tahta çıkan VI. George'un taç giyme töreni için Londra'ya gelen Türk heyetinin başında, Başbakan İsmet İnönü vardı. Heyetimiz şerefine Fethi Okyar'ın verdiği akşam yemeğinde, henüz muhalefette bulunan Winston Churchill misafirler arasında bulunuyordu.

1937 yılında, Atatürk'ün menhus hastalığının ilk adımları baş göstermişti. Onu değişmiş, dalgın ve düşünceli gören Okyar, çok müteessir oldu.

Dolmabahçe'de, aralarında geçen aşağıdaki muhavere, Serbest Fırka hatırasının Atatürk'ün hafızasında yaşadığını gösteriyordu. Aralarında başlayan konuşmada evvela milletlerarası politika ile ilgili bahisler geçti. Bir ara, Atatürk, sözü

yaklaşmış olan İngiliz seçimi konusuna getirdi ve Fethi Okyar'a şu soruyu sordu: "Kim kazanacak dersin? Muhafazakârlar mı, İşçiler mi?" Fethi Okyar olayı, Cemal Kutay'a naklederken şu cümleyi sarf etti: "Cevabımı beklemeden evvela öylesine derin içini çekti ki, Serbest Fırka olayının kalbinde nasıl yer ettiğini, bu iç çekişe şahit olmasaydım, tahmin edemezdim." Atatürk'ün cümlesi şu idi: "Biz bizimkini başarabilseydik onlar da bizim seçimler için kim kazanır diye soracaklardı, yazık oldu!" Okyar cevap vermedi. Fakat kalbinden Atatürk'ün teşhisine katıldı. Gerçekten yazık olmuştu.

Serbest Fırka olayının diğer önemli oyuncusu olan İsmet İnönü'den, 1960 yılında CHP Araştırma Bürosu Müdürü olan Osman Okyar'a naklettiği bir anıyı söz konusu etmek istiyoruz. İnönü ile baş başa yemek yediği sırada, 27 Mayıs'tan sonra, Demokrat Parti'nin başına gelenleri konuşurken, İnönü aniden, Okyar'a dönerek, "Sana bir şey söyleyeceğim. Ben Serbest Fırka'nın kapatılması karşısında idim fakat sözüm dinlenmedi. Kapatılmasaydı çok mesafe alırdık, yazık oldu" demişti.

1937 yılında, Türkiye'de önemli bir hükümet değişikliği oldu. Atatürk, on iki yıldan beri hükümetin başında olan İsmet İnönü'nün yerine, İktisat Vekili Celal Bayar'ı Başvekil tayin etti. Sebep açık biçimde açıklanmamakla beraber, kamuoyunun teşhisi, on iki yıldır hükümette eskimiş olan ve katı bir devletçilik anlayışına sahip olan İnönü'nün yerine, Atatürk'ün, daha geniş düşünen ve dinamik bir yaklaşıma sahip olan Bayar'ı görevlendirmeyi uygun gördüğü şeklinde idi. Hükümet değişikliği zamanında İstanbul'da olan Fethi Okyar'a, Atatürk, bir vesile ile, İnönü'nün uzaklaştırılmasının sebebini ve yerine Bayar'ın görevlendirilmesinin nedenini anlattı. Atatürk, bu konuda, Okyar'ın fikrini sordu. Okyar, değişikliğin isabetli olduğu cevabını verdi.

1938 yılında, siroz hastalığı ilerlemiş ve Atatürk'ün bedeninde izler bırakmaya başlamıştı. Yazın ilk aylarını, yeni alınan Savarona yatında geçiren Atatürk, bir sefer, Okyar'ı, Büyükada'daki evinden aldırarak yatın demirlediği Yürükali

Koyu'na çağırdı. Atatürk'ün zihni çalışmasının kuvvetinden bir şey kaybetmediğini gören Okyar ile aralarındaki konuşmada, İngiliz tahtındaki değişiklikten, Almanya'nın harp hazırlığından bahsedildi. Atatürk, Okyar'dan ailesi hakkında bilgi aldı ve Okyar'dan sık sık kendini ziyarete gelmesini istedi. Fakat hastalık ilerleyince, Atatürk Dolmabahçe Sarayı'na kaldırıldı. Fethi Okyar, arkadaşının yanından ayrılmak istemiyor, sık sık Dolmabahçe'ye gidiyor ve Londra'ya, vazifesi başına döneceği zamanı erteliyordu. Ekim ayı ortasında, Başvekil Celal Bayar, milletlerarası vaziyetin ağırlaşması dolayısıyla, Okyar'a, vazifesi başında bulunmasının yerinde olacağını hatırlatınca, Londra'ya hareket etti. 10 Kasım 1938'de, Atatürk'ü kaybettiğimiz haberini orada aldı.

Atatürk'ün hastalığının ümitsiz olduğu, 1938 yılında Türkiye'nin siyasi çevrelerince biliniyor, ancak, Türkiye'nin kaderi bakımından hayati olan selefinin tayini konusunda kimse pek ağzını açmıyordu. Bununla beraber siyasi liderler arasında mukadder olayla ilgili, çoğu gizli kalan, temas ve hazırlıklar yapılıyordu. Yeni cumhurbaşkanı adayının, Meclis ve Ordu tarafından desteklenen İsmet İnönü olacağı genel kanı ve arzu halinde idi. Maamafih, bu konuda, hükümette politik sezgiden mahrum görünen birkaç bakanın, İnönü'yü desteklemedikleri anlaşılmıştı. Ancak bu hizibin adayı belli değildi. Bu sırada, Başvekil Celal Bayar, kendi adaylığından bahsedilmesini istemedi. Meselenin hukuk gereğince, Meclis'e bırakılmasını öngördü. Yabancı basında çıkan haberlerde, adayların başında İsmet İnönü'nün geldiği ifade ediliyor, diğer muhtemel adaylar arasında, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile Fethi Okyar'dan da bahsediliyordu. Fevzi Çakmak'ın askerliği bırakmak istemediği herkesçe malum idi. Politik birikime sahip Fethi Okyar ise, tek aday üzerinde birleşilmesini istemiş ve bu anda, ülkede en tanınmış ve tecrübeli devlet adamının İsmet İnönü olduğunu düşünerek, ondan başka adayın söz konusu olmayacağını kafasına koymuştu. Bu meselede, İsmet İnönü ile aralarında, açık değilse bile, zımni bir temas ve anlaşmanın olduğu anlaşılıyordu. İs-

met İnönü ile Fethi Okyar arasında 1938 yılında cereyan eden mektuplaşmadan, aralarında siyasi konularda fikir birliği bulunduğu izlenmektedir. İsmet İnönü'nün Londra'ya, Fethi Okyar'a yazmış olduğu dört-beş mektup, Okyar ailesinde muhafaza edilmektedir.

İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı olduktan sonra, Lozan'dan sonra, Atatürk ile araları açılmış eski Milli Mücadele arkadaşlarını, diğer yandan, Serbest Fırka olayında karşı karşıya gelmiş olduğu Fethi Okyar'ı değişik görevlere getirerek, iktidarda geniş birlik yaratmak istedi. Maksadı, hem İkinci Cihan Harbi'nin büyük tehlikeleri karşısında kalan Türkiye'de, siyasi birliğin mevcudiyetini yaşatmak, hem eski dargınlıkların geçtiğini kamuoyuna göstererek, iktidarını kuvvetlendirmek idi. Bu maksatla, sözü geçen şahısları, bağımsız olarak veya Halk Fırkası'ndan aday olarak mecliste görev almaya davet etti. Böylece Kâzım Karabekir Paşa, mebus seçilerek Meclis Reisi oldu. Fethi Okyar, Londra'daki vazifesinden çekilerek Bolu mebusu seçildi ve Refik Saydam Kabinesi'nde Adalet Bakanı oldu. Zaten Meclis'e müstakil mebus olarak dönmüş olan Ali Fuat Cebesoy, kabineye Ulaştırma Bakanı tayin edildi. General Refet Bele İstanbul mebusluğunu devam ettirdi. Eski Milli Mücadele liderlerinden Rauf Orbay mebusluğa aday gösterilmesi için, haksız yere İzmir İstiklal Mahkemesi tarafından mahkûm edilişini tashih eden bir karar isteyince, İnönü'nün talimatıyla, Halk Partisi Genel Başkan Vekili, Başvekil Refik Saydam'ın Anadolu Ajansı vasıtasıyla yayımladığı bir bildiride, mahkûmiyet kararından sonraki umumi af kararı dolayısıyla, Rauf Bey'le ilgili kararın mahkemece iadesinin gayrı mümkün olduğunu ancak mahkemeye iade edilebilse dahi, beraatın muhakkak olacağını ilan etti.

Böylece Terakkiperver ve Serbest Fırka liderleri yeniden, iktidar çevresinde buluştular. Milli Mücadele liderlerinin bir araya gelmelerine sevinen Fethi Okyar, Adalet Bakanlığı işlerine dört elle sarılarak, çalışmaya başladı. 1939 Mayıs-Haziran aylarında, Adalet Bakanı Fethi Okyar'a, İskoçya'nın Saint Andrews Üniversitesi tarafından fahri doktorluk payesi

verilmesi üzerine, Fethi Okyar, Saint Andrews'te tertip edilen törene iştirak etmek üzere İngiltere'ye bir seyahat yaptı. Ancak, Serbest Fırka'dan sonra başlamış kalp hastalığı, 1942 yılı başında, ciddi biçimde arttığı için, Adalet Bakanı görevinden istifa ederek İstanbul'a yerleşti. Niyeti, doğum yeri olan Makedonya'nın Pirlepe'sinde geçen çocukluğundan başlayarak, Manastır Askeri İdadisi'nde ve Harbiye'de geçen okul zamanı anılarını yazmak, sonra 1903'te kurmay olarak, Selanik Üçüncü Ordusu'na katıldığı günden itibaren, orduda, diplomaside ve siyasette geçen dopdolu hayatını anlatmak idi. Bu maksatla yazar Ziya Şakir'i eve davet etmiş ve kendisine hatıralarını dikte etmeye başlamıştı. Ne yazık ki, artan hastalık, gücünü zayıflattığı için, bu düşüncesini tamamlayamadan öldü. Ziya Şakir Bey'e dikte edilenler, kendisi tarafından altı-yedi tefrika halinde ölümünden sonra, *Tasviri Efkâr* gazetesinde bastırıldı. 1943 yılının başında, Okyar artık yatağa düşmüştü. Atatürk'ün doktoru Profesör Neşet Ömer, hastalığının bu son aylarında, adeta her gün eve gelerek, büyük yetki ve hassasiyet ile, Okyar'ı tedavi etti. Maalesef, bu mücadele başarılı olmadı ve Ali Fethi, 63 yaşında, 7 Mayıs 1943'te hayata gözlerini kapadı.

II
Serbest Cumhuriyet Fırkası

Fethi Bey 7 Eylül 1930'da Alsancak Mitingi'nde, önünde Cumhurbaşkanı Atatürk'ün fotoğrafı olan kürsüden nutkunu söylerken.

1937 yılında Atatürk ile yakın dostu, dava arkadaşı Fethi Okyar arasında ilginç bir konuşma geçmekteydi. Konu İngiltere'deki seçimlerdi. Atatürk, Fethi Okyar'a İngiltere'deki seçimlerde hangi partinin kazanacağını sormuştu. Cevabını da, geçmişteki çok partili hayat tecrübesine atıfta bulunarak, kendisi verdi: "Biz bizimkini başarabilseydik, onlar da bizim seçimler için kim kazanır diye soracaklardı, yazık oldu!" Bu sözler 1930 yılında demokrasi tarihimizde mühim bir yeri olan ancak tamamlanamamış Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinin ardından söylenmekteydi.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu ve çok partili açık bir siyasi hayat, Mustafa Kemal'in uzunca bir zamandır düşündüğü bir meseleydi. 1925 yılından beri sürmekte olan tek partili rejim ile hükümet icraatlarının, kontrolsüz, muhalefetsiz oluşun getirdiği ağırlık ve kamuoyundaki hoşnutsuzluklar, yeni Cumhuriyet'in karşısına önemli bir problem olarak çıkmıştı. Öte yandan yürütülen tek parti yönetimi ile ülkenin kaderi ve gidişatının tek sorumlusu olarak, yine Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün tutulacağı şüphesizdi. Böyle bir durum uzun vadede onun liderliğini sarsacak ve belki de bu liderliğin tartışılmasına yol açacaktı. Ayrıca, Avrupa kamuoyu ve basını, bu tür bir tek partili rejimi ve tek lideri cumhuriyet idaresinin ruhuna uygun bulmuyor, çok partili hayattan uzak, otoriter bir rejim olarak görüyor ve Sovyet rejimi ile karşılaştırıyordu. Böyle bir ortamın varlığı Atatürk'ü, gönlünde yatan İngiltere'deki gibi çoğulcu parlamenter bir demokrasiye yöneltmekteydi. Bütün bu şartlar, başta

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu hazırlıkları sırasında Yalova'da Millet Çiftliğinde. Sağdan: Tahsin Uzer (Serbest Fırka mebusu), Kılıç Ali (Halk Fırkası mebusu), Atatürk'ün kızkardeşi Makbule (Atadan), Ali Fethi Bey, Mustafa Kemal, Afet İnan. Sol üstte, Fuat Bulca (Halk Fırkası mebusu).

Mustafa Kemal olmak üzere, cumhuriyeti kuran lider kadrosunun üzerinde düşündüğü, ancak, açıkça dile getirilmeyen yeni bir siyasi oluşumun varlığına ihtiyaç olduğunu göstermekteydi. Bununla birlikte böyle bir girişim kim tarafından yapılabilirdi? Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası örneğinin başarısızlığı ve 1925'ten bu yana uygulanan otoriter idare tarzı, yeni bir muhalefet partisinin doğuşu için gerekli siyasal ve psikolojik ortama müsait görünmemekteydi. İlk hareket yine şüphesiz Gazi Mustafa Kemal tarafından yapılabilirdi. Nitekim öyle de oldu.

Atatürk'ün yeni bir siyasi partinin kurulmasını ve çok partili siyasal hayata geçilmesi gerektiğini belirten görüşleri, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından bir yıl kadar önceye, 1929 yılına rastlar. Atatürk bir muhalefet partisinin kurulacağına ilişkin fikirlerini ilk defa akrabası ve Rize mebusu Fuat Bey'e (Bulca) açmıştı. Kuşkusuz bundan sonra yeni bir partinin kurulmasını, başta İsmet Paşa ve Meclis Baş-

kanı Kâzım Paşa olmak üzere, dönemin önde gelen siyasi kişilikleriyle görüşmüştü. Tartışılan, bir muhalefet hareketinin kurulup kurulmaması değil, bu hareketin Cumhuriyet Halk Fırkası içerisinde bir hizip olarak mı doğması gerektiği, yoksa bağımsız bir siyasi fırka mı olacağı şeklinde idi. Fakat genellikle yeni bir oluşum düşüncesi ağır basmış, hatta bir ara, yeni partinin isminin Sosyal Cumhuriyet Fırkası olması da düşünülmüştü.[1]

Yeni muhalefet hareketinin Halk Fırkası içerisinde bir hizip olarak kurulması fikri daha çok Meclis Başkanı Kâzım Paşa tarafından savunulmuştu. Kâzım Paşa muhalefetin bu şekilde başlatılarak demokrasiye yumuşak bir geçiş yapılması gerektiğini, daha sonra bu hizbin gelişerek ikinci bir muhalif fırkanın kurulmasının, rejimin güvenliği bakımından daha makul ve daha doğal bir süreç olabileceğini öngörmekteydi. Fakat İsmet Paşa, Cumhuriyet Halk Fırkası içerisinde bir muhalif hizbin meydana getirilmesini istememekteydi. Anlaşılan İsmet Paşa'nın kafasındaki siyasi parti modeli, lideri tartışmasız kabul eden disiplinli bir grup idi. Az olsun, arkamda bir tabur gibi dursun diyordu. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal de yeni bir muhalefet partisinin kurulması taraftarıydı. Ali Fethi Bey de, kuşkusuz demokrasiye geçişi öngören liberal düşüncede bir devlet adamı olarak, çok partili bir politik hayatı anayasanın ve cumhuriyet rejiminin bir gereği olarak görmekteydi. Bununla birlikte, Halk Fırkası içerisinde bir muhalefet hareketinin teşkil edilerek, daha yumuşak bir geçiş dönemini başlangıçta benimsemiş bulunuyordu. Ancak, Fethi Bey, Mustafa Kemal tarafından doğrudan yeni partinin liderliğine getirilmek arzusu ve İsmet Paşa'nın da parti içi muhalefete karşı olumsuz görüş bildirmesi ve nihayet Gazi'nin de yeni bir fırkaya taraftar olması sonucunda fırkayı kurmaya razı oldu.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuna ilişkin ilk görüşmeler Yalova'da, Mustafa Kemal, Ali Fethi, İsmet Paşa ve Kâzım Paşa dörtlüsü arasında 24-30 Temmuz tarihlerinde yapıldı. Daha sonra İstanbul, Büyükdere'de Necmettin Molla

Köşkü'nde devam etti. 1930 Ağustosu'na girildiğinde, genç Türkiye Cumhuriyeti yeni bir muhalefet partisinin doğuşuna doğru hızla yol almaktaydı.

Gazi Mustafa Kemal ve arkadaşlarının en önemle üzerinde durdukları konu, başta laiklik olmak üzere, cumhuriyetin temel prensiplerinin zarar görmemesiydi. Yeni fırka, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde serbest bir eleştiri ve tartışma ortamı yaratacak, dolayısıyla hükümeti denetleyecek, cumhuriyete yeni bir ruh ve canlılık katacaktı. Ali Fethi Bey de kuracağı liberal görüşlü bir parti ile, bu yeni atılımın itici gücü olacaktı.

Tartışılan bir diğer ehemmiyetli konu da teşkil edilecek yeni partinin Cumhuriyet Halk Fırkası karşısındaki konumu ve siyasi rengi oldu. Mustafa Kemal, yeni fırkanın Cumhuriyet Halk Fırkası'na göre daha liberal ve bu manada sol bir konumda olmasını istiyordu. Bunun başlıca sebebi cumhuriyetle birlikte yapılmış olan inkılapların böyle daha iyi korunabileceğini düşünmesiydi. Ali Fethi Bey ise kafasındaki partinin özelliklerini kısaca özetleyerek, şöyle ifade etmişti:

"Ben öteden beri hürriyet taraftarıyım, binaenaleyh benim teşkil edeceğim fırka liberal bir fırka olur... Tabiatıyla böyle bir fırka Halk Fırkası'nın solunda mevki alır."

Şüphesiz burada ifade edilen "sol" sosyalizm manasında bir soldan ziyade, hürriyetçi, liberal ve demokrat bir rengin, kimliğin ifadesidir.[2] Yeni partinin ismi ise, Ali Fethi Bey'in kaldığı Necmettin Molla Köşkü'ndeki yemekli görüşmede kararlaştırılır. "Serbest Cumhuriyet Fırkası" teklifi yine Mustafa Kemal'den gelmiştir.[3] Liberal bir partiye uygun olan bu isim Fethi Bey tarafından da uygun görülmüştür.

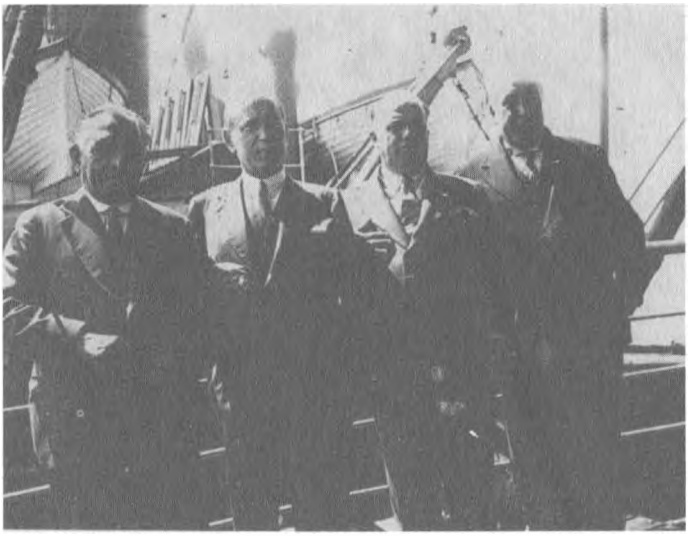
Ali Fethi Bey prensip olarak, yeni bir fırkanın kurulmasını ve bunun kendi başkanlığında gerçekleştirilmesini kabul etmişti. Ancak bazı tereddütleri bulunuyordu. Öncelikle, İsmet Paşa'nın yeni kurulacak bir parti konusundaki düşünce ve sözlerinin samimi olup olmadığı meselesi zihnini kurcalamaktaydı. Acaba Cumhuriyet Halk Fırkası ve İnönü böyle bir gelişmeye razı olacaklar mıydı? Yoksa Mustafa

Fethi Bey Serbest Fırka'nın teşkilatlanma gezisine başlamak üzere Konya Vapuru'yla İstanbul'dan İzmir'e giderken (3-4 Eylül 1930).

Kemal'in bu hususlaki isteğine karşı çıkmış olmamak için mi taraftar görünmekteydiler? Çünkü, özellikle 1925 sonrası idaresiyle Cumhuriyet Halk Fırkası kamuoyu nezdinde yıpranmıştı. Ayrıca bu dönemde hukuksal ve kültürel alanda yapılan yenilikler toplumda tepki yaratmıştı. Öte yandan, özellikle 1929 dünya ekonomik buhranı ve durgunluk, Türkiye'nin ekonomisine de etki yapmış, sıkıntılar artmıştı. Bunun yanı sıra, Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticileri alışmış oldukları kontrolsüz ve keyfi idare anlayışlarıyla, ileride her hareketlerini tenkit edecek bir muhalefet fırkasının varlığına ve doğuşuna tahammül edebilecekler miydi? Fethi Bey Batı'da olduğu gibi, serbest bir parti mücadelesi için gerekli ve makul şartları bulabilmek ve doğacak yeni bir hürriyet ortamında çalışmak istiyordu. Cumhuriyet yönetimini çoğulcu ortamıyla ve bütün unsurlarıyla çok partili bir yapıda görmek arzusundaydı.

Ali Fethi Bey'in yeni partiyi kurmadan önce, cevap aradığı en önemli hususlardan birisi de, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in partiler arası tarafsızlığı meselesi idi. Bunu partisinin kurulabilmesi ve açık rejimin sağlıklı olarak işleyebilmesi

İzmir'e giden Serbest Fırka heyeti (sağdan sola: Ahmet Ağaoğlu, Fethi Bey, Tahsin Bey [Uzer] ve bir partili).

için gerekli ön şartlardan birisi olarak kabul etmekteydi. 6 Ağustos 1930'da Yalova'da Mustafa Kemal, Ali Fethi Bey ve İsmet Paşa, Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Kâtibi Saffet Bey'in (Arıkan) de bulunduğu bir görüşme daha yaptılar. Görüşmenin ana konusu Cumhurbaşkanı'nın Serbest Cumhuriyet Fırkası karşısındaki konumu idi. Çünkü, 25 Ekim 1927 kurultayında kabul edilen bir karara göre, "Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Reisi, Fırka'nın kurucusu olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir" ifadesi parti tüzüğüne konulmuştu.

Atatürk'ün yeniden cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine ortaya atılmış olan bir formülle, genel başkan vekilliği ihdas edilmişti. Parti hiyerarşisinde ondan sonra da umumi kâtiplik gelmekteydi. Böylece cumhurbaşkanı partinin başkanı olarak kalıyor, ancak, vekili fiilen partinin başında bulunuyordu. Fethi Bey, muhakkak surette cumhurbaşkanının iki parti arasında tarafsız kalması gerektiğine inanıyor, Gazi gibi güçlü

bir cumhurbaşkanını karşısına alan bir muhalefet hareketinin başarılı olabileceğini düşünmüyordu. Ancak Mustafa Kemal'in tarafsız kalması halinde, parti kurmayı kabul edebileceğini açık bir dille ifade etti. Teklifi başlangıçta, hem Atatürk hem de İsmet Paşa tarafından kabul edildi. Buna göre Atatürk Cumhuriyet Halk Fırkası'nın reisi olarak kalacak fakat her iki parti nezdinde yüksek bir hâkim gibi davranacaktı. Cumhurbaşkanlığı döneminde iki fırka arasında tarafsız kalacak, çıkabilecek ihtilaflarda uzlaştırıcı bir rol oynayacaktı. Ahmet Ağaoğlu, hatıralarında konuya değinir ve Mustafa Kemal'in her iki fırka arasında aktif bir tarafsızlık izleyeceğini belirtir. Yani Mustafa Kemal, her iki partinin de kurucusu olarak (Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması inisiyatifi ondan gelmiştir), ilk başlarda her ikisinin de üst düzey yöneticilerini tayin edecek ve doğrudan her iki fırkanın milletvekili namzetlerini belirleyecekti.[4]

6 Ağustos görüşmesinde yeni kurulacak olan partinin finansmanının sağlanması meselesi de görüşülen konular arasında yer aldı. Bu finansman meselesi bizzat Atatürk tarafından karşılanacaktı. Ayrıca Serbest Fırka'ya verilecek mebuslar, bunların kaç kişi olacağı ve gelecekteki seçimlerde, iki partinin tek başına ve karşılıklı aday gösterecekleri seçim merkezlerinin sayıları da görüşüldü. Buna göre, Cumhuriyet Halk Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası yetmişer mebusluk kontenjan alıyorlardı. Yani her iki parti de yetmişer seçim merkezinde kendi partilerinden aday gösterecekler, bu seçim çevresinde diğer parti aday göstermeyecekti. Bunların dışında kalan seçim bölgelerinde ise, her iki parti de karşılıklı aday gösterecek, en çok milletvekilliğini kazanan parti iktidarı kazanmış olacaktı. Bu yolla muhalefette kalan parti Büyük Millet Meclisi'nde en az yetmiş mebusla temsil edilebilecekti.[5]

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda kilit önemi olan 6 Ağustos görüşmesinde mutabakata varılan bir diğer konu da partinin kuruluşunun kamuoyuna nasıl duyurulacağı idi. 7 Ağustos günü alınan karara göre Fethi Bey, Cumhurbaşkanı'na hitaben yazacağı mektupta, yeni bir fırka kurmak

için izin isteyecek, Mustafa Kemal de cevabı mektubunda buna muvaffakat ettiğini ve desteklediğini bildirecekti. Mektuplar Anadolu Ajansı aracılığıyla basına ulaştırıldı. 10 Ağustos'ta Fethi Bey'in mektubu, 11 Ağustos'ta da Cumhurbaşkanı'nın mektubu Türk basınında yayımlanmıştır.[6]

Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulduktan sonra bir kısım Halk Fırkası mebusu Mustafa Kemal'in isteği ile, diğer bir kısmı ise kendi arzularıyla yeni fırkaya katılmışlardır. Genel Başkan Ali Fethi Bey'in yanı sıra Nuri Bey (Conker) (Umumi Kâtip=Genel Sekreter), Ahmet Ağaoğlu (Kars mebusu), Talât Bey (Ankara mebusu), Rasim Bey (Öztekin) (Bilecik mebusu), Senih Bey (Hızıroğlu) (Bursa mebusu), Nakiyeddin Bey (Yücekök) (Elazığ mebusu), Tahsin Bey (Uzer) (Erzurum mebusu), Ali Haydar (Yuluğ) (İstanbul mebusu), Süreyya Paşa (İlmen) (İstanbul mebusu), İbrahim Süreyya (Kocaeli mebusu), Reşit Galib (Niğde mebusu), Refik İsmail Bey (Kakmacı) (Sinop mebusu), Mehmet Emin Bey (Yurdakul) (Şebinkarahisar mebusu) Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı teşkil eden ilk parlamenterler olarak, siyasi yaşamımızda yeni bir sayfa açan bu partide yer alan isimler olmuşlardır. Şüphesiz fırkanın mebus sayısı daha önce vaat edilen yetmiş rakamına ulaşamamış, çok daha azı Fethi Bey'in partisine geçebilmişti.

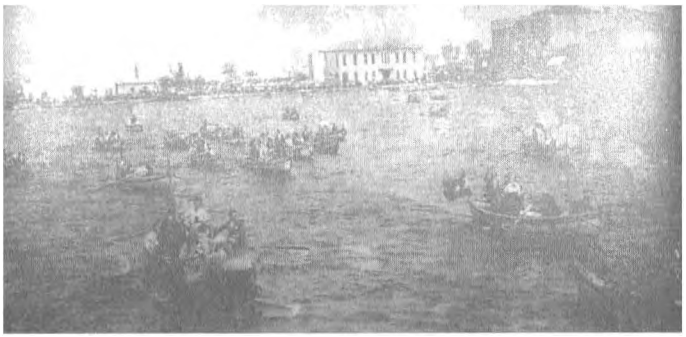
Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu hazırlayan olayları ele aldıktan sonra, fırkanın Fethi Bey tarafından kaleme alınan programını değerlendirmek gerekmektedir. Liberal bir kalem tarafından yazılan ve liberalizmin temel prensipleri göz önünde bulundurularak yazılan program on bir maddeden oluşuyordu. Ali Fethi Bey'in yanı sıra, Fırka'nın Genel Sekreteri olan Nuri Conker, Ahmet Ağaoğlu, Reşit Galib ve Tahsin Bey de programın hazırlanışında bulunmuşlardı. On bir maddelik kısa programın ilk maddesi, Fırka'nın cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlı kalacağını duyuruyordu. Ayrıca anayasada belirtilen hakların herkes için eşit olarak hayata geçirileceği belirtilmekteydi. İkinci madde vergi konusuna ayrılmıştı. Vergilerin halkın iktisadi girişim gücünü ve gelişmesini aşmaması gerektiği ve

Fethi Bey'i getiren vapur limana girerken karşılayan İzmirliler.

azaltılmasını öngörmekte idi. Bu mesele Fethi Bey'in gerçekten üzerinde önemle durduğu bir konuydu. Ekonominin bireysel girişimin gücüyle canlanacağını düşündüğünden buna önem vermişti. Başvekilliği devresinde de aşar vergisini yine bu amaçla kaldıran kendisiydi. Programın üçüncü maddesi, memleket ekonomisinin iyileştirilmesi konusuna ayrılmıştı. Devletin tasarrufa yönelmesi ve devlet gelirlerinin verimli kullanılması gerektiğini öngörmekteydi. Bu maddede yer alan bir diğer öngörü de, ülkenin kalkınması amacıyla girişilen her tür bayındırlık ve imar faaliyetinin yükünün yalnızca bir neslin, bir kuşağın omuzlarına yüklenmesinin haksızlık olduğunu ve bu yükün daha dengeli bir şekilde zamana yayılması gerektiğine işaret etmektedir.

Dördüncü madde izlenecek para politikalarına ve yabancı sermayeye ayrılmıştı. Bu konuda daha liberal bir kambiyo kuru ayarlaması ve yabancı sermayenin bu şekilde ülke iktisadına ve kalkınmasına katılması belirtilmekteydi. Böylelikle, kalkınmanın ve refahın daha hızlı gerçekleşebileceği düşünü-

İzmir'de Fethi Bey'in vapurunu sandallarla karşılayanlar.

lüyordu. Beşinci madde ekonomik anlayışta liberalizmin benimseneceği ve bireysel teşebbüsün fırka tarafından desteklenceğine ilişkindir. Vatandaşların refahını, mali ve iktisadi her türlü teşebbüsü destekleyen, devlet ve hükümet müdahalelerini reddeden bir anlayışı dile getirmektedir. Beşinci maddeye bireysel girişim ve özel sermayenin gücünün yeterli olmadığı durumlarda, devlet eliyle teşebbüs edilmesi gerektiğine dair ifade ise ilerde sonradan Atatürk tarafından eklenmiştir. Bu madde ile ayrıca liman tekelinin kaldırılacağı da ifade edilmektedir.

Altıncı madde ise köylünün ekonomik durumunun düzeltilmesi ve Ziraat Bankası'nın bu amaca ulaşmak için yeni baştan düzenlenmesini öngörmektedir. Programın yedinci maddesi sanayi, madenler, ithalat, ihracatın teşviki ve geliştirilmesi ve bunlara bağlı olarak deniz ve kara taşımacılığının ucuzlatılması ve kolaylaştırılması gerektiğini ifade etmektedir.

Sekizinci madde vatandaşların devletle olan ilişkileri üzerinde durmaktadır. Bürokrasinin azaltılması ve hızlandırılma-

sı, her türlü rüşvet ve suiistimal ile mücadele edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Dokuzuncu madde adalet mekanizmasının süratli çalışmasını sağlayacak tedbirlerin alınacağına dairdir. Onuncu madde Türkiye Cumhuriyeti'nin geleneksel dış politikasının devamını, Cemiyet-i Akvam ile ilişkilerin sıkılaştırılmasını ve geliştirilmesini kabul ve beyan etmektedir.

Programın on birinci maddesi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın seçimlerde "tek dereceli intihap usulünün" uygulanmasını ve yine Atatürk'ün isteği ile, kadınların da aynı hak ve hukuka sahip olmalarını öngörmektedir.

Görüldüğü üzere on bir maddelik kısa ve öz bir programda, Ali Fethi Bey ağırlıklı olarak iktisadi konulara yer vermiştir (yedi madde). Bu maddeler genel olarak değerlendirildiğinde, Cumhuriyet Halk Fırkası programıyla benzerlikler göstermekle birlikte, dışarıya açık serbest bir pazar ekonomisinin icap ettirdiği temel prensipleri ihtiva ettiği görülür. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki günlerinden beri liberal eğilimleri ve uygulamalarıyla dikkati çeken bir devlet adamı olarak, Fethi Bey kuracağı partinin ana doğrultusunu da yine bu ilkeler etrafında belirlemiştir. Bu programda dile getirdiği iktisadi ve siyasi özgürlük prensipleriyle, aynı zamanda Cumhuriyet Halk Fırkası'na yönelttiği eleştirileri de somut ve yazılı bir anlatıma kavuşturmuştur. Bugün de ülkemizde tartışılan en önemli gündem maddelerini oluşturan bu prensipler, Fethi Bey'in tespitlerinin ve ileriyi görüş kuvvetinin tezahürleridir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programı Cumhurbaşkanı ile de görüşülüp, onayı alındıktan sonra, Anadolu Ajansı vasıtasıyla kamuoyuna ilan edilmiştir. Daha sonra, Ahmet Ağaoğlu tarafından genişletilerek daha ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmış ve fırkanın siyasi faaliyetlerinin esasını teşkil etmiştir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın üç aylık kısa ömründe yaşadığı en önemli siyasal olay, şüphesiz İzmir'de meydana gelenlerdir. İzmir olayları (4-8 Eylül 1930) başlıca üç önemli olguyu ortaya çıkarmıştır. Birincisi, halkın Halk Fırkası'nın uygulamalarından pek de hoşnut olmadığıdır, iktidarda bulun-

duğu süre içerisinde Halk Fırkası yıpranmış, halk ile fırka arasındaki bağlar kopmuş, ilişkiler soğumuştur. İkincisi, yeni partinin halk tarafından benimseneceği, ülke düzeyinde kuruluş ve teşkilatlanma aşamalarında geniş bir destek ve katılım göreceğinin ortaya çıkmış olmasıdır. Üçüncü olgu ise, bu geniş destek ve katılımın, Serbest Fırka'yı belki de iktidara getireceğinin anlaşılmış olmasıdır. Şüphesiz bütün bunlar Fethi Bey ve fırkası için olumlu gelişmelerdir. Ne var ki, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bu gelişmeler karşısındaki tepkisi, hemen çok partili hayata ve rakip bir partiye tahammülsüzlük şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu tahammülsüzlük, çoğulcu demokratik bir Türkiye için, 1940'lı yıllara kadar uzanacak olan yeni bir bekleyiş dönemine işaret etmektedir.

Serbest Fırka'nın kuruluşundan sonra, partinin Anadolu'da teşkilatlanması çalışmalarına başlanmıştır. Bu aşamada Fethi Bey'e özellikle İzmir ve Ege bölgesinden heyet ve telgraflar yağıyor ve ısrarla davet ediliyordu. Bunun üzerine, İzmir'den başlayacak Aydın, Manisa, Balıkesir ve Akhisar'ı kapsayan bir teşkilatlanma gezisine çıkma kararı almıştı. Bu büyük ilgiden cesaretlenen Fethi Bey böylece, halkın partisine karşı tutumunu yerinde ve yakından görmüş olacak ve bir nabız yoklaması yapacaktı. Nitekim, halkın bu tutumu, Fethi Bey'e halkın demokrasiye geçiş konusunda istekli olduğunu göstermiş ve onda çok partili hayatın yerleşeceğine dair kuvvetli bir kanaat uyandırmıştı. Geziye çıkılmadan evvel, konu Atatürk'le de görüşülmüş ve onun tarafından da böyle bir seyahatin faydalı olacağı belirtilmişti. Geziye fırkanın genel başkanı olarak Fethi Bey'in yanı sıra, Ahmet Ağaoğlu, Tahsin Bey ve Nuri Bey (Conker) de katılmışlardı. Gezi İstanbul'dan İzmir'e vapurla geçilmek suretiyle başlayacak, oradan diğer illere geçilecekti.

3 Eylül 1930'da İstanbul'dan binilen gemiyle başlayan yolculukta heyet, 4 Eylül'de İzmir'e varışta beklenmedik bir coşkuyla karşılandı. Ancak varıştan önce Adliye vekili Mahmut Esat (Bozkurt) karayoluyla, İzmir'e halka bir konuşma yapmak için gitmiş ve Atatürk'e çektiği bir telgrafla halkın,

Rıhtımda İzmir Palas'a giderken coşkun kalabalık (4 Eylül 1930).

Fethi Bey ve arkadaşlarını aleyhte bir hava ile karşılayabileceğini bildirmişti. Fethi Bey de başlangıçta halkın ters tepki göstermesinden endişe etmiş hatta bu fikrini cumhurbaşkanı da paylaşmıştı. Bu arada, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın gizli ve açık muhalefeti ve engellemeleri de başlamıştı. Fakat halk beklediklerinin aksine, büyük bir coşku içinde yeni fırkayı karşıladı. Kalacakları İzmir Palas Oteli'ne halkın sevgi gösterileri ile zorlukla varabilmişlerdi. Fethi Bey, İzmir halkının, "Yaşasın Gazi, Yaşasın Fethi Bey" sesleri arasında otelin penceresinde, ertesi günü bir toplantı düzenleyerek halka hitap edeceğini söyledi. Ancak İzmir Valisi Kâzım'ın (Dirik) engellemeleriyle karşılaştı. Vali, Fethi Bey'e gönderdiği bir yazıyla, güvenliğin sağlanamayacağı gerekçesiyle toplantının ve konuşmanın yapılmamasını istiyordu. Aslında engellemeler daha gemi limana yaklaşmadan başlamış bulunuyordu. İzmirlilerin büyük tezahüratını gören Halk Fırkası ileri gelenleri, geminin limana girişini gizlice üç saat kadar geciktirmek suretiyle halktaki heyecanın söndürülerek karşılamanın sönük geçmesini sağlamak istemişlerdi. Bu arada limanda polis ile halk arasında sürtüşmeler baş göstermişti. Bu teşebbüsler

İzmir'de coşkulu kalabalık (4 Eylül 1930).

halktaki ilgiyi söndüremeyince de konuşmayı yaptırmamak yoluna başvurmuşlardı. Valinin bu kanunsuz uygulamaları üzerine Fethi Bey, Atatürk'e bir telgraf çekerek durumu bildirdi. Atatürk'ün cevabı geldikten sonra, Vali'nin tutumu ancak yumuşadı.

Öte yandan, İzmir yeni olaylara gebeydi. 5 Eylül 1930 günü İzmir Palas Oteli'nin çevresi yine Fethi Bey'i görmek isteyen kalabalıklarla dolmuştu. Cumhuriyet Halk Fırkası da alternatif olmak üzere, bir karşı gösteri düzenlemiş ve bu partinin Denizli mebusu Haydar Rüştü Bey İzmir'de yayımlanan *Anadolu* gazetesinde Serbest Cumhuriyet Fırkası aleyhinde bir yazı yazmıştı. Ahmet Ağaoğlu'nun aktardıklarına, göre o gün Cumhuriyet Halk Fırkası'nın düzenlediği karşı gösteri ve *Anadolu* gazetesinin yayınları halkı tahrik etmiş ve bu parti aleyhine döndürmüş, gazete matbaasının taşlanması üzerine polisin olaya müdahale etmesi ve halkın üzerine ateş açması üzücü olaylara sebebiyet vermiştir. Olaylarda halktan yaralananlar olmuş, on yaşlarında bir çocuk da polisin açtığı

ateş sonucu ölmüştür. Bu olaylar üzerine, Fethi Bey otelin balkonundan halka seslenerek dağılmalarını rica etmiştir.

Bütün engellemelere ve olaylara rağmen 7 Eylül günü Fethi Bey elli bin kişiye yakın büyük bir kalabalık önünde İzmir konuşmasını yapmıştır. Ancak, İzmir olayları Serbest Cumhuriyet Fırkası için hayati bir dönüm noktası olmuştur. Halkın bu partiye karşı gösterdiği olağanüstü ilgi, böyle bir durumu kesinlikle beklemeyen Cumhuriyet Halk Fırkası'nı şaşırtmıştır. Halk Fırkası'nın İzmirli yöneticileri, ilgiden paniğe kapılmış ve bu yüzden, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı destekleyen gazetecileri ve greve giden işçileri tevkif ederek, baskılar ve yasal olmayan yollarla yeni fırkaya karşı muhalefete girişmişlerdir. İzmir halkı ise, Fethi Bey ve arkadaşlarına gösterdikleri ilgi ile, Halk Fırkası ve yerel yöneticileri ve parti mutemetleri denilen görevlilere karşı olduklarını en açık bir şekilde dile getirmişlerdir.

Aynı coşku ve ilgi, Fethi Bey'e karşı Aydın, Manisa, Akhisar ve Balıkesir gibi yerlerde de gösterilmiş, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın gelecekteki ilk seçimde iktidara veda edeceği, Ege bölgesindeki bu kısa tecrübede radikal bir biçimde ortaya çıkmıştı.[7]

İzmir olaylarından sonra Halk Fırkalı gazeteciler ve Haydar Rüştü Bey, Halk Fırkası binasının taşlandığını abartılı bir şekilde Mustafa Kemal'e yansıttılar. Atatürk, dengenin Halk Fırkası aleyhine fazlaca bozulduğunu görerek yeni fırkaya karşı tavrını değiştirmeye başladı. *Cumhuriyet* gazetesinde 10 Eylül'de yayımlanan mektubuyla, Serbest Fırka'ya karşı tutum aldığını kamuoyuna ilk defa beyan ederek, şimdiye kadarki tarafsız tavrını değiştirmeye başladı.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kısa siyasi ömrü boyunca girişti̇ği ikinci önemli mücadele 1930 Belediye Seçimleri oldu. Serbest Fırka'nın seçimlere katılıp katılmaması, fırkanın henüz yeni kurulmuş olması ve teşkilatlanmasını tamamlayamamış olması dolayısıyla tartışılmıştır. Ancak sonuç olarak Fethi Bey tercihini seçime girmek yolunda kullanmıştır. Fethi Bey'in seçime girme kararını etkileyen başlıca faktörler şun-

lar olmuş olmalıdır: Öncelikle, Fethi Bey İzmir ve Ege gezisinde karşılaştığı halk desteğinin boyutlarının farkına varmıştı. Ayrıca fırka programında ileri sürmüş olduğu tek dereceli seçim sisteminin kabul edilmiş olması, bu halk desteği avantajını kullanmasına imkân tanıyordu. Öte yandan, parti programında yer alan, kadınların iştirak ettiği bir seçimi iktidara giden yolda değerlendirmek istemiş olmalıydı. Fırkasının genel stratejisini buna göre belirlemiş ve sonuç alıcı gördüğü hedefe çekinmeksizin yönelmiştir. Muhalefet tarzı, kişileri eleştirmek üzerine değil, somut konular ve temel prensipler üzerinde odaklanmaktaydı. Şahsi saldırılardan çok Batı demokrasilerinde görülen temel ekonomik ve sosyal meseleler üzerinde duruyordu. Ahmet Ağaoğlu ise henüz teşkilatlanmanın tamamlanmamış olması nedeniyle Halk Fırkası'na karşı meclis içerisinde eldeki mevcut mebuslarla muhalefeti yürütmenin daha doğru olacağını düşünmekteydi. Cumhurbaşkanı Atatürk ise, başta müstereddit olmakla birlikte, sonradan seçime girilmesini istedi.

Cumhuriyet Halk Fırkası da halktaki yeni fırkaya olan yönelimi görmüş ve buna karşı seçimde oylamayı etkileyecek tedbirler üzerinde durmaya başlamıştı. İsmet Paşa muhalefete karşı tedbirler almak ve etkili mücadele edebilmek için parti içerisinde kırk kişilik hususi bir "Mücadele Meclisi" kurulmasına karar vermişti. İki fırka arasındaki mücadele giderek sertleşmekteydi. Henüz İzmir olayları hafızalarda canlıyken, iki fırka yerel seçimlerde bir kez daha karşı karşıya geliyordu.

Seçimler 1930 Ekimi'nin başlarında yapıldı. Toplam 502 seçim bölgesinin 31'inde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kazandığı açıklanmıştı.[8] Seçim Serbest Fırka bakımından ağır baskılar altında cereyan etmiş, başta valiler olmak üzere, her düzeyde devlet görevlilerinin Cumhuriyet Halk Fırkası'nın lehinde yaptıkları müdahalelerle geçmiştir. Başta Dahiliye vekili Şükrü Kaya Bey olmak üzere valiler, kaymakamlar, nahiye müdürleri, polis ve jandarma seçimlerde Serbest Fırka'nın kazanmaması için ellerinden geleni yapmışlardır. Fethi Bey se-

Fethi Bey İzmir Palas'ta partililerle (5-6 Eylül 1930).

çim yolsuzlukları konusunu, seçim devam etmekteyken iki defa Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne getirmiş ancak bir sonuç alamamıştır.

1930 Belediye Seçimleri'nin siyasi sonuçlarına bakacak olursak, öncelikle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın eğer seçimler serbestçe yapılmış olsaydı kazanacağının bir kez daha ortaya çıkmıştır. Özellikle Samsun valisinin tarafsız tutumu neticesinde Serbest Fırka'nın ezici çoğunlukla bu şehirdeki seçimi almış olması başarının büyüklüğünü göstermektedir. Gelecekteki genel bir seçimin provası olan bu yerel seçimler, yeni partinin iktidara giden yolda önde olduğunu göstermektedir. Başta Ege ve Trakya bölgeleri olmak üzere alınan sonuçlar, aslında ülke çapında yapılan baskılara rağmen, Serbest Fırka için kayda değer ve ciddi bir başarıdır.

Ne var ki, bu başarısı Serbest Fırka'nın sonunu hazırlayan en önemli etkenlerden de birisi olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, belediye seçimlerinin, genel seçimlerin provası niteliğinde olması Halk Fırkası'nın yeni muhalefetin varlığına artık katlanamayacağı gerçeğini ortaya koymuştur. Bu aşamadan sonra iktidar mücadelesi giderek keskinleşmiş,

7 Eylül 1930, İzmir, Alsancak Mitingi.

suçlamalar giderek ağırlaşmış ve Serbest Fırka'ya irticaya göz yumduğuna ve vatana ihanet ettiğine kadar varan suçlamalar yöneltilmeye başlanmıştır.

Bunun yanı sıra, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yeni kurulan Serbest Fırka'ya karşı uyguladığı muhalefetin en can alıcı noktası, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal üzerinde kurdukları dolaylı baskı olmuştur. Bunun temel amacı, Mustafa Kemal'i Serbest Fırka aleyhine tavır almaya zorlamaktır. Çünkü partiyi kurarken sergilediği istekli tutum hakikatte Serbest Fırka'nın arkasındaki en büyük dayanak noktasının Atatürk olduğunu göstermekteydi. O halde Serbest Fırka'yı zayıf düşürerek, onu gelecekteki muhtemel bir iktidardan uzak tutmak, hatta kapatılmasını sağlamak, bu güçlü desteğin ortadan kaldırılabilmesiyle mümkündü. Bu sebepten ötürü, İsmet Paşa ve arkadaşları Mustafa Kemal'in Serbest Fırka'ya olan desteğini kaldırmaya yönelmeliydiler. Öyle de yaptılar. Serbest Fırka'nın kurulmasından itibaren gizli veya açık, dolaylı ya da doğrudan, bu yönde büyük çabalar harcadılar. Halk Fırkası'nın müfrit kanadı, doğan yeni muhalefetin Halk Fırkası'na değil, cumhuriyete, sisteme ve hatta nihayet Mustafa

Kemal'e yöneldiği tezini işlediler. Ve onu Serbest Cumhuriyet Fırkası hakkında, önce tereddüte, sonra da kapatma kararına yönlendiren politik ve psikolojik ortamı yarattılar. Bunu, Ali Fethi Bey ve arkadaşlarının Yalova toplantılarından beri ısrarla öne sürdükleri, cumhurbaşkanının partiler arası tarafsızlığı meselesini gündeme getirmek suretiyle sonuçlandırdılar. Nihayet *Cumhuriyet* gazetesinde Yunus Nadi'nin 9 Eylül tarihli açık mektubu ile, Mustafa Kemal'in Serbest Fırka karşısındaki tavrını belirlemesini isteyen ifadeler yer aldı. Ertesi gün Atatürk istenileni yaparak, Serbest Fırka'nın karşısında yer aldığını, kendisinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti günlerinden beri Halk Fırkası'nın lideri olduğunu ve bundan böyle de öyle kalacağını duyurdu. Ve Fethi Bey'e de bizzat sözlü olarak, artık tarafsız kalamayacağını bildirdi. Böylece Mustafa Kemal başlangıçta söz vermiş olduğu iki parti arasındaki tarafsız hakem konumundan uzaklaşmış oluyordu. Fethi Bey, fırkayı birlikte kurdukları Atatürk tarafından yalnız bırakılmıştı.

Ancak, Gazi yine de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yaşayabilmesi ve kendi tarafsız kimliğini vurgulayabileceği yeni bir formülü ortaya atmaktan da çekinmemiştir. Bu formül cumhuriyete ve getirdiği prensiplere bağlı kişileri seçtirmeyi öngören "milli blok" fikridir. Mustafa Kemal bu formüle göre her iki partinin milletvekili adaylarını da kendisi belirleyecek, böylece mecliste bir blok oluşturulacaktı. Fakat Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticilerine bu görüşünü benimsetemeyince bu formül de yürürlüğe konulamamıştır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasına giden yolda son fırtına Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 15 Kasım 1930 tarihli toplantısında koptu. Fethi Bey, Dahiliye Vekili Şükrü Bey (Kaya) hakkında 6 Kasım günü, belediye seçimleri esnasında, seçimlerde Halk Fırkası'nın kazanmasını sağlamak üzere, hükümet kuvvetlerinin kullanılmasını protesto ederek bir gensoru görüşmesi açılmasını istemişti. Meclis başkanı bir gensoru müzakeresi açılması isteğini meclise sunacakken, İsmet Paşa söz alarak, Halk Fırkası mebuslarının da seçimler

Ege gezisi, halkla temas.

hakkında pek çok şikâyetleri olduğunu, meselenin meclis nezdinde ve kamuoyu önünde görüşülmesinin iyi olacağını belirtti. İsmet Paşa gensoru müzakerelerinin 15 Kasım günü yapılmasını da istedi. Paşa'nın bu isteği meclisce kabul edilmişti.

Cumhuriyet Halk Fırkası, mecliste çoğunluğu zaten elinde bulundurduğundan Fethi Bey'in bu gensoru talebini oylayıp, kolayca reddedecekken niçin kabul etmişti? Aslında bu kabul, yaklaşan fırtınanın habercisiydi. Halk Fırkası bu yolla on günlük bir zaman kazanmış olacak ve Fethi Bey'i ve Serbest Fırka'yı zor durumda bırakarak son darbeyi vuracaktı. Fethi Bey de bu süre içerisinde müzakereler için ihtiyaç duyduğu vesika ve delilleri toplamış, hazırlanmıştı.

15 Kasım gensoru müzakereleri on saati aşkın bir sürede yapıldı. Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan on sekiz mebus Fethi Bey'e karşı söz almış, ağır suçlamalar ve ithamlar yöneltmişti. Serbest Cumhuriyet Fırkası lideri ise bütün bu suçlamalar ve taarruzlar karşısında yalnızdı. Partili arkadaşları, Nuri Bey ve Ahmet Bey (Ağaoğlu) ve diğerleri, Serbest Fırka'nın bu kader gününde liderlerini, söz alarak desteklemeleri gerekirken, genellikle sessiz kalmayı tercih etmişlerdi.

Mecliste geniş çaplı bir karşı taarruz hazırlamış olan Halk Fırkası, Dahiliye Vekili Şükrü Bey'in (Kaya) cevabından önce, on sekiz mebusu kürsüye çıkararak yıpratma ve sindirme taktiği içerisine girmişlerdi. Müzakereler Shakespeare'vari bir havada cereyan etti. Fethi Bey bu on sekiz mebusun saldırı, itham ve suçlamalarına, milletvekillerinin bağırma, gürültü, söz kesme ve sataşmaları arasında, İttihat ve Terakki günlerinden gelen tecrübeli bir politikacı olarak, insanüstü bir güç ve iradeyle karşı koyuyordu. Eleştirilere bazen mizahla karışık, bazen de kesin delillerle cevap veriyordu.

Türk demokrasisinin kader günlerinden birisi olan o 15 Kasım gecesini ve Fethi Bey'i Halk Fırkası sıralarından izlemiş olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* adlı eserinde şu satırlarla canlı bir şekilde anlatmaktadır:

> Zavallı Fethi Bey, işte bundan dolayıdır ki, İzmir ve Balıkesir'den döner dönmez, ayağının tozu ile Millet Meclisi huzuruna çıkıp, gece yarılarından sonraya süren fırtınalı bir oturumda, İzmir gezisindeki hadiselerin hesabını tek başına vermek zorunda kalacaktı. Tek başına diyorum. Zira, Serbest Fırka'nın, sayısı zaten on kişiden ibaret üyelerinin, her biri bir köşeye sinmiş, Halk Partililerin açtıkları yaylım ateşinin nişangâhı olarak, ortada yalnız Fethi Bey kalmıştı.
>
> "İtiraf ederim ki, Fethi Bey'e karşı ben asıl o gün ya da geceden beri hürmet ve muhabbet hissi duymaya başlamışımdır. Üç yüz kişilik bir taarruz cephesi önünde, her yandan yaralar alarak, fakat hiçbir yılgınlık eseri göstermeyerek, kendini saatler ve saatlerce savunan o adam, bana halk destanlarındaki kahramanlardan, ya da din menkıbelerdeki 'martyr'lerden biri gibi görünüyordu...
>
> "Meğer Atatürk'ün beş-altı yıl önce, bize, 'Fethi Bey büyük günlerin adamıdır' demekte hakkı varmış. Hele Fethi Bey sözü geçen meclis oturumunun sonuna doğru, artık fizik takati kesilip, kısık bir sesle, 'Efendiler, bu her türlü ithamlarınıza tahammül edebilirim ama Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir harekete girişmiş olmam iddialarını reddederim. Böyle bir maksat taşımadığımı ispat için, şu andan itibaren Serbest Fırka'yı kapatma kararını vermiş bulunuyorum' dediği vakit, bendeki pişmanlık, bir vicdan azabı halini alacaktır.[9]

15 Kasım günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan toplantıda eleştiriler Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın rejim düşmanlığı ile suçlanmasına kadar varmış, özellikle Ali Bey (Çetinkaya), Rasih Bey (Kaplan) ve Recep Bey'in (Peker) suçlama ve saldırıları yeni fırkanın kapatılmasını istemelerine kadar uzanmıştır. Gündüz vakti 14:30'da başlayan toplantıyı Cumhurbaşkanı da kendisine ayrılan locasından, gece yarısına, yani sonuna kadar izlemiştir.

Kürsüye ilk kez Serbest Fırka lideri Fethi Bey çıktı. Dahiliye Vekaleti'ne yönelttiği eleştirileri sıraladı. Türkiye'de ilk defa olarak yapılan belediye seçimlerinin, halkın iştirakinin yüksek oluşunun, Türk halkının siyasal olgunluğunun ispatı olduğunu belirtti. Ancak, Halk Fırkası'nın Serbest Fırka'ya olan yoğun ilgiden telaşa düşerek, Serbest Fırka'ya oy verenleri komünistlik, irtica ve anarşistlikle suçlamaya başladığını ifade etti.

Fethi Bey konuşmasında bu suçlamalara şöyle karşılık veriyordu: "Serbest Fırka'dan evvel, bütün memleket halkının hükümetten memnun olduğu tarzında sözler söyleniyordu. O zamanlar hükümetten memnun olan halk, belediye seçimlerinde neden birdenbire mürteci oluverdi? Bu irtica nasıl göründü? Halk laikliği istemiyoruz, halifeyi istiyoruz mu dedi? Hayır efendiler, halkın davranışını irtica olarak takdim edenler, halkın reyini inhisar altına almak isteyenlerdir."

Fethi Bey seçimlerde yapılan yolsuzluklara da değinmişti. Birçok seçmen kütüklere yazılmamıştı, Serbest Fırka'ya oy vereceği düşünülen bazı seçmenler, sandıklara yaklaştırılmamış, yerlerine başkaları tarafından oy kullandırılmıştı. Bazı yerlerde jandarma Serbest Fırka taraftarlarını sandıktan uzak tutmuş, bu fırkaya oy verenler tutuklanarak, bunların yerine Halk Fırkası oyları sandığa atılmıştı. Fethi Bey bu yolsuzlukları sıraladıktan sonra, bütün bunların bilinçli olarak, bir merkezden verilen talimatlar doğrultusunda yapıldığını öne sürerek, bu merkezin Dahiliye Vekaleti olduğunu ve bu sebeple gensoru açılmasını istediğini belirtti. Konuşmasının sonunda cumhuriyetin ve milli egemenliğin

Ege gezisi, Fethi Bey halkı selamlarken.

ruhunun, seçim hürriyetinde yattığını vurgulayarak, bu zedelendiği takdirde, cumhuriyetin temelinin sarsılacağını ve bu nedenle seçimlerin serbest bir şekilde yeniden yapılması gerektiğini öne sürmüştür.

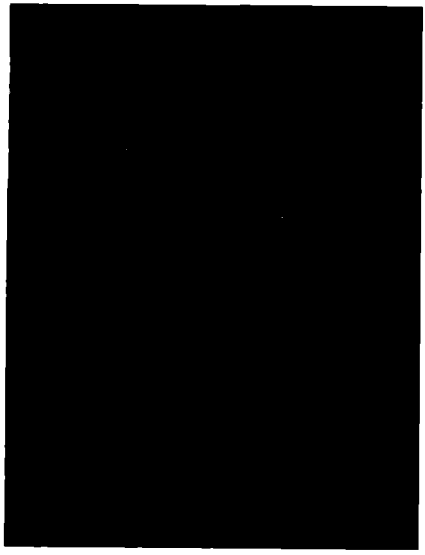
Fethi Bey'in konuşmasını tamamlamasından sonra, Dahiliye vekili söz almayarak, on sekiz Halk Fırkası mebusu sırayla kürsüye çıktılar. Seçimler konusunda başlıca şu şikâyetleri ileri sürmüşlerdir. Seçimlerin yapıldığı yerlerde, halka usulsüzlük ve baskı yapanın Halk Fırkası ve devlet memurları olmadığı, tam tersine Serbest Fırka idarecileri olduğu, onların seçimde mürtecileri, katilleri, çapulcuları kullandıklarını iddia etmişlerdir.[10]

Öte yandan, Halk Fırkası'nın 15 Kasım günkü meclis görüşmelerinde izlediği siyasi taktik, yalnızca belediye seçimlerini kapsamamaktaydı. Daha önce de belirtildiği gibi, Halk Fırkası'nın içerisindeki müfrit grup Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın iktidara gelebileceğini anlamıştı. Bu nedenle, Serbest Fırka'nın kuruluşundan itibaren, Fırka'nın temel dayanağının ve arkasındaki asıl gücün Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal olduğunu biliyorlar ve onu Fırka aleyhinde tavır takın-

maya zorlayarak kesin sonuç almaya çalışıyorlardı. Serbest Fırka'ya karşı izledikleri muhalif politikanın ve stratejinin asıl hedefi buydu, 15 Kasım toplantısında da bu temel strateji takip edildi. Müzakereler esnasında belediye seçimleri ve buna bağlı olaylar yanında, ağırlıklı olarak bu amaca yönelik bir taktik uygulandı.

Bu taktik gereği de seçimler bir yana bırakılarak, Fethi Bey'in şahsını ve İttihat ve Terakki'ye kadar uzanan siyasi geçmişini hedef alan ağır suçlama ve yıpratmalara yönelindi. Böylece, hem Fethi Bey yıpratılarak sindirilecek, hem Serbest Fırka'nın mebusları susturulacak ve hem de Mustafa Kemal'in desteği geri çekilmiş olacaktı. Bu amaçla öne sürülen on sekiz mebus arasında en ağır suçlamalar Antalya mebusu Rasih Bey (Kaplan) ile Afyon mebusu Ali Bey'den (Çetinkaya) geldi.

Ali Bey (Çetinkaya) konuşmasına, ülkenin iki fırkaya ihtiyacı olduğunu, yalnız ikinci fırkanın inkişafı itidal ve dikkat gerektirir sözleriyle başladı. Daha sonra sözü Fırka'nın lideri

Ege gezisinde, Serbest Fırka lideri Fethi Bey halkı selamlarken.

Fethi Bey Aydın'da konuşmasını yaparken.

Fethi Bey'e getirerek, onu Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak, bütün devleti ve Türk varlığının idamını ifade eden bir anlaşmayı imzalamakla suçladı. Oysa, milletin hayata hakkı olduğunu bilen Türk büyükleri de vardı. Onlar düşmanla mücadeleye başlamışlar, düşmanı mağlup ederek onunla, Mudanya Mütarekesi'ni imzalamışlardı. Ali Bey, Fethi Bey'i göstererek, "İşte Mondros Müterekesi'nin timsali," İsmet Paşa'yı göstererek, "İşte Mudanya Mütarekesi'nin timsali" sözlerini söyleyerek meclisten alkış toplamıştı.

Ali Bey (Çetinkaya), Fethi Bey'in başbakanlık dönemlerine de atıfta bulunarak, "Birinci başvekilliği sırasında Halk Fırkası'na getirdiği program ne idi? Burada ne kadar mücadele ettik fakat kendisine ufacık bir kaplumbağa hareketi yaptıramadık" sözleriyle tenkit etti. Onu 1925 yılında Şeyh Sait İsyanı'nı milletin başına getirmekle suçlayarak, insafsız ve ağır ithamlarda bulundu. Onu kapitalizmin adamı olmakla suçladı. Böylece Ali Bey çizdiği tabloyla Fethi Bey'i vatan

Fethi Bey Serbest Fırka il başkanı seçtiği Adnan Menderes ve başka partililerle Aydın'da (Adnan Menderes, soldan sağa üçüncü, beyaz takım elbiseli, çizgili kravatlı olan).

hainliğinden başlayarak, isyan teşvik etmekle ve ülkenin huzurunu, nizamını bozmakla suçlamaya kadar eleştirinin dozunu artırmıştı.

Antalya Mebusu Rasih Bey'de (Kaplan) Fethi Bey'i Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurma yolu ile, ülkede irticaya yol açmak ve bir ihtilal hazırlayarak rejimi yıkmak istemekle suçladı. Rasih Bey'e göre Fethi Bey ve teşkilatı hakkında takibat yapılması için hükümetin nazar-ı dikkati çekilmeli, hükümet yapmazsa bunu meclis yapmalıydı.

Fethi Bey, Ali ve Rasih Beyler ile Dahiliye vekili Şükrü Bey'e (Kaya) verdiği cevaplarda Mondros'u imzalaması meselesinden başlayarak kendisini savundu. "Mazide yaptığım cinayetler içerisinde Ali Bey'in en çok hatırımı işgal eden şey, Mondros Mütarekesi'ni imza etmiş olmaklığımdır" dedikten sonra, Birinci Cihan Harbi'ni müttefiklerimizle beraber kaybetmemize yol açan olayların tarihini kısaca çizerek, "Müttefiklerimizin uğradığı akıbetin paralelinde, Osmanlı devleti de tüm cephelerde gerileyerek, mağlup vaziyete düşmüştü. Har-

bi yapan hükümetin yerine geçen İzzet Paşa Kabinesi'nde dahiliye vekili idim. Mağlubiyetimiz üzerine cephelerde bulunan bütün kumandanlardan, bir an evvel mütareke yapınız, aksi takdirde düşman ülkeyi çiğneyecektir yolunda telgraflar yağdı. Ali Bey de bu cephelerde bulunmuş olduğuna göre, sözlerimi takdir eder. Birinci Cihan Harbi'nin sonunda neden Mondros'u imzaladınız da, İngiltere, Fransa'ya karşı neden harbe devam etmediniz, demek ne derece doğrudur? Ne derecede askerlik kaideleriyle uyuşur?" sorularını sormak suretiyle karşılık verdi.

Dahiliye vekili Şükrü Bey ile Rasih Bey'e verdiği cevapta ise kendisini söyle savunuyordu: "Serbest Fırka'ya rey verenler arasında mürtecilerin, fes giyenlerin, katillerin, tekkecilerin bulunduğunu söylüyorlar. Fırkaya bağlı ocak heyetleri haricinde bizim fırkamızın lehine rey veren adamların her birinin hüviyetini tetkik etmek, ne Serbest Fırka'nın, ne de dünyada hiçbir fırkanın iktidarı dahilinde olan bir şeydir. Ben medrese tahsili görmedim, Antalya'da bulunan arkadaşlarımızın, hiçbiri eski ulemalık sınıfından yetişmediler. Eskiden sarık takmış olan adamlardan değilim, medrese tahsili görmedim Rasih Efendi. Ben mektep görmüş öteden beri laik kanunları sevmiş bir adamım. Öyle ya sizin gibi medreseden

Milliyet

Dikkat: Anarşi tahrik ediliyor !.

Fethi Bey bugün nutkunu söylüyor..

7 Eylül 1930 tarihli Milliyet *gazetesi başlığı.*

yetişmedim ve sizden laik kanunlara bağlılık ve bu kanunlara sevgi hakkında ders almak ihtiyacında değilim."

Fethi Bey Dahiliye vekiline dönerek şöyle karşılık verdi: "Bizim kabahatlerimiz arasında hakikaten, en mühimi ve Dahiliye Vekili'nin bir türlü affedemediği bir kabahatimiz var. Bu da az zaman sonra, hükümete geçmek niyetinde olduğumuzu söylemektir. Bu nasıl affolunur? Hükümet mevkiinde bulunan bir fırka, nasıl sonsuza kadar o mevkide kalacağını iddia edebiliyor? Başka bir fırka siyasi mücadele sahasına atılabilir. Fakat Dahiliye vekiline göre bir şartla, o da iktidar mevkiine geçmek niyetinde olduğunu söylememek şartı ile..."

15 Kasım toplantısında Cumhuriyet Halk Fırkası sözcüleri tarafından, cumhurbaşkanının tarafsızlığı meselesi ve Serbest Fırka'nın arkasından Mustafa Kemal'in desteğinin çekilebilmesine yönelik politik taktikler de ortaya konulmuştu. Bu konuda söz alanlar Vasıf Bey ve Rasih Bey, vilayetlerde, dükkânlara Gazi ve Fethi Bey'in resimlerinin konulmasına değinmişlerdir. Vasıf Bey, "Halk Fırkası reisi olan Gazi, bir muhalif fırkanın faaliyetine mâni olmayacağını söylemiştir. Fakat, hiçbir zaman Halk Fırkası'nın başından çekileceğini ifade etmemiştir. Fethi Bey, Halk Fırkası'na karşı çıkarken, onun reisi ile karşı karşıya kalmaz mı?" diyordu.

Rasih Bey ise, Cumhurbaşkanı ile Fethi Bey'in yan yana resimlerinin dükkânlara asılmasının çok büyük bir fenalık olduğunu belirterek, Serbest Fırka'nın Gazi'ye karşı çıkmış bir fırka olduğunu öne sürüyordu.

Cumhuriyet Halk Fırkası sözcülerinin izlediği, Serbest Fırka'nın Mustafa Kemal'e karşı olduğu tezi ve bu yolla Cumhurbaşkanı'nın desteğinin, Serbest Fırka'nın arkasından çekilmesi taktiklerine Fethi Bey, Mustafa Kemal'e olan sevginin Türk milleti fertlerinin her birinin kalbinde derin bir yeri olduğunu ve yeni fırkanın onun emriyle kurulmuş olmasından ötürü böyle düşünmenin doğru olduğunu ileri sürüyordu. Gerçekten de Serbest Fırka ocaklarında ve mitinglerde Mustafa Kemal'in resmi asılmaktaydı. Fethi Bey ve arkadaşları

yeni muhalefeti Mustafa Kemal'e karşı kurmamışlar, aksine onunla birlikte kurmuşlardı.[11]

Fethi Bey, Halk Fırkası'nın bu taktik yaklaşımının arkasında yatan niyeti kavradığını da şu sözlerle ifade ediyordu: "O halde, neden arkadaşlar, neden fırkamızı behemahal Gazi'ye karşı bir fırka olarak göstermek istiyorlar? Bunu söylemek Türkiye'de muhalif bir fırkanın vücut bulmasını muhal kılmak (imkânsız kılmak) demektir. Efendiler bu hakikaten muhaldir. Ben muhalefet lideri vazifemi, gördüğünüz gibi yapmaya çalışıyorum. Fakat, Gazi'ye karşı çıkmak vaziyeti hasıl olduğu zaman, bunun muhal olduğunu söylemek ve muhal arkasında koşan adamlardan olmadığımı göstermek istiyorum."

Shakespeare'in dramlarını andıran, fırtınalı 15 Kasım görüşmeleri Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın sonu oldu. Görüşmelerde tartışmalar Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın rejim düşmanlığı ile suçlanmasına kadar varmış ve fırkanın kapatılmasını istemeye kadar uzanmıştı. Bir gün sonra, 16 Kasım'da Mustafa Kemal'le bir kez daha görüşen Fethi Bey, fırkanın kapatılması kararını almıştır. 17 Kasım günü partili arkadaşlarıyla hazırladığı bildiri, Çankaya Köşkü'nde İsmet Paşa, Fethi Bey ve Nuri Bey'in (Conker) de katıldıkları bir toplantıda, Cumhurbaşkanı ile bir kez daha görüşülerek kararlaştırılmış ve karar yazısı, aynı gün, 17 Kasım 1930'da Dahiliye Vekaleti'ne gönderilmek suretiyle Serbest Cumhuriyet Fırkası resmen feshedilmiştir.

III
Ali Fethi Okyar'ın "Serbest Fırka" Anıları

Fethi Bey Serbest Fırka'nın Ege gezisinde.

Ankara, 20.11.1930

1930 Temmuzu'nun 22'nci gününde ailem ve çocuklarımla Paris'ten İstanbul'a gelmiştim. İki aylık izin müddetimi Boğaziçi'nde geçirecektim. Muvasalatım günü Yalova'da Gazi Hazretleri'ne telgraf çektim ve hürmetlerimi arz etmek, iştiyakımı teskin eylemek için Yalova'ya gitmeme müsaadelerini rica ettim. Derhal mültefitane cevap verdiler. Ertesi günü akşamı nezdlerinde bulunuyordum.

O sıralarda Gazi Hazretleri eski devirlerin tarihini tetkik ile pek meşgul bulunuyorlardı. Sofrada mükaleme ekseriyetle bu tetkikata inhisar ediyordu. Samih Rıfat Bey, Reşit Galip Bey, Müderris Yusuf Ziya Bey, Müderris Sadri Maksudi Bey, Yusuf Akçura Bey ve diğer beylerle birlikte, Gazi Hazretleri'nin sofralarında bermutat bulunmakta olan Kılıç Ali Bey, Recep Zühtü Bey, Cevat Abbas Bey, Bilecik mebusu İbrahim Bey bulunuyorlardı. Geç vakit dağıldık.

Ertesi günü otelde eski arkadaşım Rize mebusu Fuat Bey'i gördüm. Umumi vaziyetten ve memleketin ahvalinden bahsettik. Kendisinin İsmet Paşa Hükümeti'nden pek müşteki olduğunu öğrendim. Hatta Kılıç Ali Bey ve Recep Zühtü Bey gibi arkadaşlarının da bu ahvalden şiddetle müşteki olduklarını söyledi.

Memleketin her tarafından yükselen şikâyetlerin Gazi'nin en yakını bulunanlar arasında dahi makes bulmasına ve buna rağmen İsmet Paşa Hükümeti'nin devam eylemekte olmasına hayret ettim. Bu mükaleme esnasında Fuat Bey, "Sana bir muhalif fırka teşkili teklif olunacaktır. Sakın bu teklife kapılma, sana yazık olur" demişti.

Paris'e gelenlerden memleket ahvali hakkında malumat ve Ankara'da cereyan eden ahval hakkında havadisler almakta idim. Bu haberler Ankara'da hiçbir şeyin gizli olmadığını ve en mahrem tutulmak istenilen kararların herkesin ağzında dolaştığını ispat etmekte idi. Yalnız bir şey duymamıştım. O da bir muhalefet fırka teşkili için Gazi'nin bir seneye yakın bir zamandan beri ileriye attığı fikir ve lüzum idi.

"Bu defa Gazi, Fethi Bey'i tekrar Paris'e göndermeyecek ve mühim bir vazife ile Türkiye'de alıkoyacaktır" sözlerini işitmiştim fakat İstanbul'a geldikçe çıkmakta olan bu gibi rivayetler cümlesinden addettiğim bu şayiaya ehemmiyet vermemiştim. Bundan evvelki senelerde dahi çıkan bu gibi şayiaların Gazi'nin düşüncelerine asla tevafuk etmediğini biliyordum.

İsmet Paşa Hükümeti'nden bunalmış, bıkmış olan halkın, bu tahammülü aşan vaziyetten kurtulmak için bir değişikliğe şiddetle ihtiyacı vardı. Bu ihtiyacı tatmin eden rivayetleri, pek yakından tahakkuk edecek bir hakikat olmak üzere telakki etmekle halk müteselli oluyordu.

Fakat bu rivayetlerin Gazi nezdinde hiçbir makes bulamadığına da tamamıyla kani idim. Onun içindir ki, Fuat Bey'in şikâyetleri ve muhalif fırka teşkili haberi hayretimi mucip olmuştu.

O gün (24 Temmuz 1930), öğleden sonra Gazi bana otomobille Yalova'daki çiftliklerini gezdirdi. Araziyi, yapılan binalar ve altına kızaklar konarak bir küçük köşkün 510 metre mevkiini tebdil için nasıl çalışıldığını gördük. Sonra köşkün yanında kurulmuş olan eski sultanlara ait iki güzel çadırın içinde istirahat ettik. Çadırların her biri birer nefis sanat eseri idi. Biraz istirahattan sonra otomobil ile Yalova Kaplıcaları'na döndük. Gece sofrada tarihi malumattan ve kaplıca sularının şifalı tesirlerinden başka ehemmiyetli bir mükaleme cereyan ettiğini hatırlamıyorum.

Bu hayat otuz dört gün bu suretle devam etti ve bu günler zarfında Fuat Bey'in verdiği habere temas eder hiçbir şey işitmedim. Yalova'ya vardığımın dördüncü veya beşinci gü-

nü gene Gazi Hazretleri ile birlikte sahildeki köşke giderken, Gazi, Fransız Ataşe Militeri Sarrou'nun memleketine gönderdiği bir raporda Türkiye'nin Sovyet tesiri ve nüfuzundan kurtarılması için Fransa'nın yardım etmesi lazım geleceğine dair elde edilen malumatı bana naklettikten sonra Fransızların böyle bir vaziyet almaları herhalde bizim için faydalı olur dedi.

Ben de bu son fikre iltihak ettim ve bulunduğumuz müşkil iktisadi vaziyetten kurtulmak için Fransa'nın yardım etmek istediğini Paris'te resmi lisanlardan aldığım malümata istinaden söyledim.

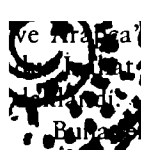
Gazi sordu:

"Sahiden bize yardım etmek istiyorlar mı?"

"Evet istiyorlar çünkü menfaatleri de bunu icap ettirir. Bir alacaklı borçlusunu ikdar ve terfih ederek alacağını temin etmek mecburiyetindedir. Fakat hükümetimiz de bunu teshil etmelidir. İflas vaziyetinde olduğunu göstermekle istical etmemek ve borcunu vermemekle iftihar etmek doğru değildir; hüsnüniyet göstererek imkân dairesinde borcumuzu vermek istediğimize inandırmak ve itimat telkin etmek icap eder" diye ilave ettim.

Ben, "hükümet müflis vaziyette kaldığını göstermemelidir" dediğim zaman Gazi'nin güldüğünü gördüm. Sözümü bitirdikten sonra Gazi derhal bahsi değiştirdi ve civardaki tarlaların kuvvei inbatiyesinden konuşmaya başladı. Paris Büyükelçisi sıfatıyla edindiğim malumatı Devlet Reisi'ne daha uzunca söylemek isterdim fakat kendisinin bir acı tebessümden sonra bahsi hemen tebdile kalkışması bana bu yolda söz uzatmak lüzumsuzluğunu gösterdi. Sustum ve ben de tarlaların kuvvei inbatiyesi bahsine iştirak ettim.

Sahilden Yalova Kaplıcaları'na dönmüştük. O gece gene siyasi vaziyete temas eder hiçbir kelime konuşulmadı. Yusuf Ziya Bey'in uzun bir tetkikini dinledik. Bu tetkikte muhterem müderris, madenlerin ateşle eritilmesinden naşi eski Türkçe'de odun tesmiye olunduğunu ve bu odunun muhtelif lisanlarda madenlere nasıl menşe teşkil eylediğini

ve Fransa'da madene nasıl inkılap eylediğini izah ediyor- [illegible] daha birçok kelime iştikaklarına dallandı, bu- [illegible]di.

Bunun üzerine Evkaf-ı Hümâyun Nezareti Maarif vekili olan Esat Bey'in çerçeve kelimesi hakkında bir tetkiki inziman etti. Bu tetkik ile, çerçevenin Farisi'de *çarçık* kelimesinden gelmediğini ve Türkçe'de "çekmek" manasına olan "şivmak" veya "çıvmak"tan geldiğini ve Almancada *ziehen*, Fransızca'da *tirer* ve İngilizce'de *to tear* kelimelerinin aslı da "çıvmak"tan geldiğini ve çerçevenin de bir resmin veya sathın etrafına çekilmiş manasını verdiğini ispat etmek istiyordu.

Bunları hikâye olarak naklediyorum. İştigal ve malümatımın haricinde bulunmaları hasebiyle bu tetkiklerin ilmi kıymetlerini münakaşa etmiyorum.

Ertesi günü, romatizmasını tedavi için kaplıcalara devam etmekte olan Rize mebusu Fuat Bey, her gün tekrar eden sualini gene irat etti:

"Fırka teşkili için daha teklif yapmadı mı?"

"Hayır, aramızda buna dair bir kelime geçmemiştir" dedim.

Akşam oldu, sofrada birleştik. Tarihten bahisler açıldı. Samih Rıfat Bey tarihi bir tetkik okudu.

Her vakit beni biraz rakı içmeye sevk eden Gazi Hazretleri o akşam mutat hilafında bana rakı içmememi tavsiye ediyordu. Yemek yenmiş ve vakit hayli ilerlemiş bulunuyordu. Gazi, sofradakilere izin verdi. Ben de bu meyanda otele gitmek üzere elini sıkmak istedim fakat bana "kal" işaretini verdi. İzinle İstanbul'da iken, Reisicumhur'a tazimlerimi arz etmek üzere Yalova'ya gelmiş olan Samsun Valisi Kâzım Paşaya da "kal" işaretini verdi.

Herkes uzaklaşmıştı. Reisicumhur sofranın başında, ben sağında, Kâzım Paşa solunda oturuyorduk. Gazi, Kâzım Paşa'ya sözünü tevcih etti:

"Vaziyetimizi dahilde nasıl görüyorsunuz? Valisiniz, halk ile doğrudan doğruya temas ediyorsunuz. Bildiklerinizi serbestçe ve çekinmeden bana söyleyiniz" dedi.

Kâzım Paşa, valilerin elinde selahiyet bırakılmadığından, en küçük memuru bile azil ve nasp edemediklerinden ve nüfuzu bu kadar tahdit edilen valilerin iş göremediklerinden bahsetti. Gazi:

"Halk hükümetten müşteki midir? Korkmayınız, söyleyiniz" dedi.

Kâzım Paşa:

"Evet müştekidir, Paşa Hazretleri, bilhassa mahkemeye işi düşenler işlerinin bir türlü intaç edilmediğinden şikâyet ediyorlar" yolunda sözler söyledi.

Gazi:

"Bu şikâyetlere sebep olan ahvale hükümet bilerek mi meydan veriyor?" dedi.

Kâzım Paşa:

"Hayır, tabii böyle bir şey hatıra getirilmez" dedi.

Gazi:

"O halde hükümetin malumatı haricinde tatbikatta bazı hatalar oluyor demektir" dedi ve sonra sözü bana tevcih etti:

"Siz de hariçten geliyorsunuz. Hariçten vaziyetimizi nasıl görüyorsunuz" diye sordu.

"Hariçten mali ve iktisadi vaziyetimiz pek fena görülüyor. Harici borçlar için yapılan itilafname üzerinden az zaman geçtikten sonra hükümetin borçları vermeyeceğim demesi, mali itibarımızı fena halde sarsmıştır. İtimadın bu suretle kaybolması diğer işlerimize de tesir edecek ve hususi müessesata açılan krediler duracaktır. Diğer cihetten görüyorum ki hükümet mali kabiliyetimizle gayri mütenasip büyük masraflara girişmiştir. Vergiler bu yüzden tezyit olunmuştur. Bütün teşebbüs erbabı ancak maişetini temin etmek ve vergisini verebilmek için çalışmaktadır. Memlekette iş yapmak için lazım olan sermaye kimsede kalmamıştır. Parasızlık, fakrü zaruret yüz göstermiştir" dedim.

Gazi:

"Bunun çaresi nedir? Hükümet adamları elbette iyi yapmak için çalışıyorlar fakat tatbikatta noksanlar görülüyor. Bu noksanları nasıl izale etmeli" dedi.

"Bunların izalesi için tek bir çare vardır. O da Meclis'in ifayı vazife etmesidir. Meclis mürakabesini bihakkın ifa eder ve noksanları aleni münakaşada ortaya konulur ve müsebbipler mesul tutulursa bugün işitilen şikâyetlerin de mühim bir kısmı bertaraf edilir" cevabını verdim.

Gazi:

"Meclis bu şekilde ifayı vazife etmiyor, edemiyor. Birçok mebuslar bu noksanları bildikleri halde, neme lazım diyerek susuyorlar" dedi.

"Meclisteki aza elbette bir şeyden endişe ettikleri için susuyorlar. Hiçbir şeyden endişe etmeyerek murakabe vazifelerini temin etmek mümkündür" dedim.

Gazi:

"Ben bunun çaresini buldum. Memlekette muhalif bir fırka teşkil etmek lazımdır. Böyle bir fırka vücuda gelirse Meclis'te münakaşa daha serbest olur. Mesela, siz böyle bir fırkanın başına geçerseniz bildiklerinizi serbesçe Meclis'te söylersiniz; bu suretle tatbikatta görülen birçok hataların önü alınmış olur" dedi.

"Rica ederim beni İsmet Paşa ile karşı karşıya getirmeyiniz" dedim.

İtiraf edeyim ki, İsmet Paşa'nın samimiyetine asla itimat edemiyordum. Bir vesile bulup beni kabahatli mevkie düşürmek ve Gazi ile aramı bozmak için çalışacağından emindim. Bu endişe ile lazım gelen teminatı almadan kendisinin karşısına çıkmak istemiyordum. Onun için beni muhalif fırkanın başına geçmekten affetmesini Gazi'den rica ettim.

Gazi:

"Tekrar bu bahis üzerine konuşuruz" dedi ve bu gece mükaleme burada hitam buldu.

Kâzım Paşa ile birlikte otele gittik ve Gazi'nin fikrini esas itibariyle pek muvafık bulduk ve memlekette açılacak yeni safhadan naşi birbirimizi tebrik ettik. Kâzım Paşa odamda bir kahve içtikten sonra erken hareket eden vapura yetişmek üzere ayrıldı.

Ertesi sabah İsmet Paşa Yalova'ya geldi. Kendisini istikbal etmek üzere iskeleye giderken yolda otomobil ile iskeleden Kaplıcalar'a doğru geldiğini gördüm. Arabasını durdurdu, beraberce Kaplıcalar'a geldik. Kendisi ile mühim bir şey konuştuğumuzu hatırlamıyorum.

Öğleden sonra saat 18:00 raddelerinde Gazi Paşa'yı köşklerinde ziyaret ettim. İsmet Paşa'yı da orada buldum. Gazi, bir akşam evvel açtığı bahse rücu etti. İsmet Paşa da, mükalemeye iştirak ederek muhalif bir fırkanın dahil ve hariçte iyi tesir yapacağından, ve böyle bir fırkanın tenkidatından bizzat hükümetin de müstefit olacağından, ve muhalif fırka liderinin birçok mühim işlerde mütalaasını almaya hazır bulunduğundan, ve teşrifatta bir mevkii mahsus vermek mümkün olduğundan bahsetti. Ve Meşrutiyetin İlanı'ndan beri muhalefet namıyla yapılan işlerin şimdiye kadar fena surette neticelenmesi mucibi teessüf olduğunu, her halde buna yol açmak için teşebbüs alma ve işe başlamak lazım olduğu mütalasını da ileri sürdü.

Cevaben dedim ki:

"Bizde muhalefete tahammül güçtür. Şimdiye kadar görünen misaller bunu ispat etmiştir. Esas itibariyle Gazi Hazretleri'ni bu fikirlerinden dolayı bütün kalbimle tebrik ederim. Fakat bu fikrin mevkii tatbike konulmasında birçok müşkilat baş göstereceğini de şimdiden arz ederim. Matbuat hür olacaktır. Her türlü yazılar yazılacak, Meclis'te acı tatlı tenkidat yapılacaktır. Buna tahammül etmek zor olacaktır. Şayanı temenni olan şey, her medeni memlekette görüldüğü gibi umumi işlere ait münakaşaların şahsiyata intikal etmemesi ve bir nokta hakkında muhalif fikir besleyen iki şahsın birbirine düşman olmamasıdır. Halbuki şimdiye kadar bizde fikir mücadelesi derhal şahsi husumetlere münkalib olmuştur."

Gazi, cevap verdi:

"Bunlara tahammül edeceğiz. Başka çare yoktur. Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir *dictature* manzarasıdır. Vakıa bir meclis vardır, fakat dahil ve hariçte bize *dictateur* nazariyle bakıyorlar.

"Geçen sene Ankara'yı ziyaret eden Alman muharrirlerinden Emil Ludwig bana şekli idaremiz hakkında tuhaf sualler sormuş ve diktatörlüğümüze kanaat ederek geri dönmüş ve bu kanaatini de yazmıştır.

"Halbuki ben cumhuriyeti şahsi menfaatim için yapmadım. Hepimiz faniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese bir istibdat müessesesidir. Ben ise, millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o surette geçmek istemiyorum.

"Bütün müşküllere katlanacağız. Sizin dostluğunuza, ahlakınıza, malumatınıza itimadım vardır. Mesele memlekette cumhuriyetin şahısların hayatına bağlı kalmayarak kökleşmesidir. Siz bu işi deruhte etmelisiniz."

"Fikriniz çok parlaktır. Filvaki bugünkü şekli idare lafzen cumhuriyet ise de cumhuriyetten ziyade *dictature*'e müşabihir. Halbuki cumhuriyeti şahısların hayatına bağlı tutmak tehlikelidir. Cumhuriyeti şahsi idare şeklinden kurtararak gayri şahsi hale koymak hepimiz için bir vecibedir. Bu gayeyi temin için teşebbüs almanızı bütün kalbimle tekrar takdir ve tebrik ederim ve itikadımca bu teşebbüsünüz şimdiye kadar kazandığınız muvaffakiyetlerin en parlağı olacaktır.

"Fakat mesele çok müşkildir. Kuvvet ile idareye alışmış olanlar serbest münakaşa ve ikna tarikiyle hükümeti idarede müşkilat çekerler. Yalnız şurası var ki, kuvvete dayanarak hükümet yapmak kolaydır. Size yakışan ise, güç olan ikinci şıkkı tatbik edebilmektir.

"Bana gösterdiğiniz itimat ve verdiğiniz vazifeden dolayı çok müteşekkirim fakat alacağım vazifenin müşkilatını da müdrikim" dedim.

Gazi ve İsmet Paşa bir ağızdan, "Biz size yardım ederiz" dediler.

Bu esnada Meclis Reisi Kâzım Paşa içeri girmişti. Mukâlemenin mevzuundan Gazi kendisine malumat verdi. Kâzım Paşa:

"Evet bir muhalefet lazımdır. Birçok arkadaş Meclis'te söz söyleyemediklerinden şikâyet ediyorlar. Geçenlerde Vi-

yana'da bulunduğum zaman *Neue Freie Press* gazetesi benden mülakat istemiş ve, 'Türkiye'de kaç siyasi fırka var' sualini sormuştu. 'Bizde yalnız bir fırka vardır' dedim. Gazeteci hayret etti ve, 'Hükümetin işleri bir fırka ile nasıl kontrol edilebilir? O halde sizde parlamento mürakabesi de yok demektir' dedi. 'Hayır, biz hükümeti fırkada ve encümenlerde kontrol ederiz. Bu suretle biz müteaddit fırkaların mevcudiyetinden hasıl olan mahzurları bertaraf ettik' dedim. Gazeteci söylediklerimi ertesi günü aynen yazmakla beraber, "Şu budalaya (kendi tabiri) bakın, Avrupa'nın ortasında bize parlamento dersi vermeye gelmiş' mealinde bir fıkra da ilave etmişti.

'Hakikaten bizim meclisin vaziyetini izah etmek güçtür. Fakat bu muhalefeti fırka dahilinde yapmakla başlamak daha münasip olmaz mı? Bir müddet bu suretle devam ettikten sonra ileride fırkalar da teşekkül edebilir" dedi.

Ben derhal Kâzım Paşa'nın fikrine iştirak ettim. Ve hükümetin yardımı ile suni bir muhalefet yapmaktan ise fırkada bu işe başlamanın daha makul ve daha tabii olacağını söyledim. Gazi:

"İsmet Paşa buna razı değildir" dedi.

İsmet Paşa:

"Fırkada muhalefet doğru olmaz. Böyle bir muhalefet bir hizip teşkiline müncer olur. Vaktiyle hizip teşekküllerinden gördüğümüz mazarratlar cümlemizin hatırındadır" dedi.

Gazi:

"Hizip yapmayalım, doğrudan doğruya muhalif fırka yapalım, daha doğrusu budur. Fethi Bey de bu fırkanın başına geçmelidir" dedi. Ve bana kelamını tevcih ederek:

"Memlekette birçok adam sizin arkanızdan gelebilir, hatta Kâzım Karabekir Paşa, Refet Paşa gibi zevat da sizinle teşriki mesai ederlerse bunda hiçbir mahzur görmüyorum. Yalnız bugünkü fırkanın sağında hiçbir teşekküle müsaade edemem. Yeni teşekkül ancak Halk Fırkası'nın solunda olmalıdır. Fırkayı teşkil edecek olursanız siyasi renginiz ne olur" dedi.

"Ben öteden beri hürriyet taraftarıyım, binaenaleyh benim teşkil edeceğim fırka liberal bir fırka olur" dedim ve Halk Fırkası'nın hürriyet taraftarı olmadığını düşünerek, "tabiatiyle böyle bir fırka Halk Fırkası'nın solunda bir mevki alır" diye ilave ettim.

Bunun üzerine fırkanın ne isim alabileceği hakkında mübahase cereyan ettiyse de münasip bir isim üzerinde ittifak edilemediği için ileride düşünülmek üzere isim bahsi kapandı.

Kâzım Paşa söze karıştı:

"Evet, Fethi Bey pek münasiptir; sizin kendisine itimadınız vardır" ve Gazi'ye hitaben:

"Fakat sizin vaziyetiniz ne olacaktır? Herhalde siz bitaraf olmalısınız" dedi.

Gazi:

"Tabii ben bitaraf olacağım" diye cevap verdi.

Ben de esas itibariyle, Avrupa'da olduğu gibi nezahat dairesinde bir muhalefet yapılmasına ve bu suretle hakiki cumhuriyetin teessüsüne son derece taraftar ve meftun olduğumu söyledim. Mamafih, alacağım vazife çok müşkil olduğu için, "Biraz düşünmeye muhtacım. Kati cevabımı düşündükten sonra vereceğim" dedim.

Filvaki fikir mücadelesinin şahsi husumetlere münkalip olması endişesi zihnimi tırmalayıp durmakta idi. İsmet Paşa'nın mizacını bilirdim. Vakıa bu mükaleme esnasında, gayet samimi edalarla benim yapacağım muhalefetin eski muhalefetlere benzemeyeceğine beni ikna için çok gayret sarf ettiğini görüyordum. Hele Gazi'nin, "Ben öldükten sonra arkamda miras olarak bir istibdat müessesi bırakmak istemiyorum" yolundaki ifadesinden müteessir olmuş ve bu hususta kendisine yardım etmekten imtina edebilmeyi vicdanen çok müşkil bulmuştum. Bu sözler, beş senelik bir kuvvet tecrübesinden sona daha tabii ve daha parlamenter bir idareye dönmek için Gazi'nin fikrinde bir tebeddül hasıl olduğuna beni ikna etmişti. Lakin İsmet Paşa'ya o kadar az itimadım vardı ki, tekliflerini derhal kabul edemedim ve düşünmeyi tercih etmiştim.

Vakit ilerlemiş olduğu için sofraya indik. Gazi, gayet memnun ve şen görünüyordu. Sofradakilere tasavvurunu açtı, herkes tasdik ve tasvip etmekte gecikmedi.

Ben hem daha rahat düşünmek hem de ailemi görmek üzere İstanbul'a dönmek için Gazi'den izin istedim. "Beraber İstanbul'a gideriz" dedi ve Ertuğrul yatının hemen hazırlanması için emir verdi. Saat 13:02'ye doğru yata bindik. Ertesi günü akşamı Gazi, Büyükdere'de misafir olduğum Necmettin Molla Bey'in köşkünde akşam yemeğini yiyeceğini bana tebliğ etti.

Sabahleyin erkenden Büyükdere'ye ayak bastım. Kendisi de Dolmabahçe'ye döndü. Akşam saat 21:00 raddelerinde Gazi Paşa Büyükdere'ye akşam yemeğine geldiler. Rıhtımdan istikbal ederek yalının içinden arkadaki bahçeye doğru giderken, Meclis Reisi Kâzım Paşa koluma girdi:

"Motorda Gazi ile fırka meselesi hakkında epey görüştük. Ben Halk Fırkası içinde bir muhalefetin yapılması fikrinin kabulü için çalıştım. Gazi buna temayül eder gibi oldu. Siz de bu noktada ısrar ediniz" dedi. Bu esnada bahçede bulunuyorduk. Gazi'ye yanaştım.

"Sizin fırkanızın ismini buldum: Serbest Cumhuriyet Fırkası. Bu isme ne dersiniz?" dedi.

"Serbest" kelimesini tamamıyla "liberal" manasını vermemekle beraber "Serbest Cumhuriyet" tabiri hoşuma gitmişti. İsmin muvafık olduğunu söyledim, "Fakat bu işe bidayette fırka dahilinde başlamak bana daha tabii geliyor" dedim. Bu şekli iltizamen birkaç söz söyledim.

Kendisi cevaben bunun mümkün olmayacağını ve ayrı bir fırka yapmak lazım geldiğini söyledi. Ben de henüz son kararımı vermemiş olduğumu bildirdim. Beni teşvik edici bazı sözlerden sonra fırka bahsi kapandı ve mübahase umumi bir şekil aldı.

Bazı ecnebi ismi haslarının Türkçe'den alınan kelimeler olduğuna ve saireye dair muhakemeler cereyan etti. Fakat zihnini fırka meselesinin ziyade işgal ettiği anlaşılıyordu. Bir aralık bu bahse rücu ederek, yanında bulunan refikama:

"Bir daha Paris'e dönmeyeceksiniz gibi gözüküyor" dedi.

Refikam:

"Ümit ederim ki, bir sene daha Paris'te kalırız ve tasavvurunuzu ondan sonra tatbik edersiniz" dedi.

Gazi hemen cevap verdi:

"Hayır, hayır bir sene sonra değil, derhal, hatta yarın bu iş olmalıdır" dedi.

Sofradakiler Gazi'nin bu işe kati karar verdiğini anlamışlardı. Bahis başka tarafa intikal etti ve bir daha fırka lakırdısı sofrada açılmadı. Yalnız Dolmabahçe'ye ve oradan Yalova'ya müteveccihen Büyükdere'den ayrıldığı zaman, Gazi bana İstanbul'da çok kalmayarak hemen bir veya iki gün sonra Yalova'ya gelmemi tavsiye etti.

6 Ağustos'a kadar Büyükdere'de kaldım. Bu müddet zarfında hep fırka işini düşündüm. İsmet Paşa'nın, sureti haktan görünerek, bir entrika ile aleyhimde manevra çevirmesi ihtimali mütemadiyen zihnimi işgal ediyordu. Fakat Gazi'nin Halk Fırkası riyasetinde kalacağını ve kendi irade ve ısrarıyla meydana çıkacak fırkaya karşı bizzat mücadeleye geçeceğini asla hatırımdan geçirmemiştim. Filvaki Gazi, arkasında istibdat müessesesi bırakmamak ve cumhuriyeti ebedileştirmek gibi yüksek mefkûreler namına, bir muhalif fırka vücuda getirmek istediğini samimi olarak tekrar edip durmuştu. Böyle bir mefkûreyi temin için husule gelecek teşekkülün yaşamasını arzu eylediğini kabul etmek pek tabii idi. Halbuki bizzat bütün hükümet kuvvetleriyle yeni fırkaya karşı mücadeleye geçmesi demek, bu yeni fırkanın zayıf düşmesini veya ölmesini arzu etmek demektir. Bir insanın, bir şeyin hem yaşamasını, hem ölmesini aynı zamanda arzu edeceğini akıl ve mantık kabul etmez.

Binaenaleyh, makulat dairesinde kalınca, yeni fırkanın vücuda gelmesini isteyen Gazi'nin fırkalara karşı yüksek bir mevkide kalarak fırkaların mücadelesini bitaraf nazarlarla seyir edeceğini ve hakem rolünü yapacağını pek tabii olarak kabul etmiştim. Zaten Reis Kâzım Paşa'nın sualine cevaben, "Tabii ben bitaraf kalacağım" dememişler miydi?

Bitaraf kalabilmek için her iki fırkaya karşı müstakil bulunmaları icap ederdi. Hem Halk Fırkası'nın işleriyle ve muvaffakiyetiyle iştigal etmek, Halk Fırkası'nın muvaffakiyetini, kendi muvaffakiyeti imiş gibi temine çalışmak, hem de bitaraf kalmak, hatıra getirilemezdi. Binaenaleyh fırka teşkili teklifinden evvel kendince bu cihetin halledildiğini pek tabii olarak farz ve kabul etmiş ve Gazi ile karşı karşıya gelmek için kendisi tarafından fırka teşkiline sevk edilmiş olmak endişesi bir an bile beni rahatsız etmemişti.

Beni rahatsız eden cihet, yukarıda söylediğim gibi, İsmet Paşa'nın samimiyetsizliği ve bu yüksek mefkûreyi düşürmek için her çareye başvurmak kabiliyetinde olması idi. Fakat, Gazi'nin tarihte namını lekeletmemek için, cumhuriyet mefkûresine hizmet maksadıyla teşebbüs ettiği bu işi torpillemek, cumhuriyet mefkûresine karşı bir hıyanet olmayacak mıydı? Böyle bir hıyanete Gazi'nin beş senelik idareden sonra hasıl ettiğini kabul eylediğim intiba üzerine razı olacağını tasavvur edemiyordum.

Hususiyle, bu mefkûre benim idealime tamamen mutabık bulunuyordu. Bütün kalbim vatanda henüz doğmamış olan hürriyet güneşinin hasretiyle sızlamakta idi. Cumhuriyet kelimesi yalnız dudaklarda kalmış ve kalplere girmemişti. Bunun teessüsüne hizmet için elime geçen fırsatı kaçırmak ve en aziz mefkûrem olan cumhuriyetçiliğe ve hürriyete karşı bigane kalmak, benim yapamayacağım bir şeydi. İsmet Paşa'nın hodbinliği ve nihayetsiz iddiaları ve hudutsuz hırsına inzimam eden kifayetsizliği ve etrafında cereyan eden fecaatları anlamamaktaki inadı yüzünden memleket bir uçuruma doğru sürüklenmekte iken, haykırmamak, fenalıklara karşı ses çıkarmamak ve bir istirahat köşesinde kalmak elimden gelmiyordu.

İstediğim şey Avrupa'da olduğu gibi fırka mücadelesi için tabii ve makul şerait bulmak idi. Gazi'nin kendiliğinden bu teklifi yapması ve tabiatiyle bitaraf kalması bu şeraiti bence temin etmekte idi. Binaenaleyh İsmet Paşa'nın entrikalarından fazlaca vesveseye düşmek ve tereddütte kalmak, cumhu-

riyeti fena tatbik etmek yüzünden sefalete sürüklenen Türk milletine karşı muhabbetle telif kabul edemezdi.

Gazi'nin teklifini meserretle telakki etmeye karar verdim ve ağustosun altıncı günü bu kararı kendisine bildirmek üzere Yalova'ya gitmek istedim. Söğütlü motoru beni almak için Büyükdere'ye gelmişti. Ankara'da iken Büyükdere'deki ailesi nezdine gelmiş olan Kütahya mebusu Nuri Bey'le birlikte Yalova'ya hareket ettik. Eski arkadaşım Nuri Bey'e yolda vaziyeti hikâye ettim. Aldığım kararı Nuri Bey de muvafık bulmuştu.

Akşam saat 17:00'ye doğru Kaplıcalar'da idik. Otelden Gazi'yi görmek için telefonla müsaade istedik ve beş dakika sona Nuri Bey'le birlikte Gazi'nin huzurunda bulunuyordum. Halk Fırkası Kâtibi Umumisi Saffet Bey'i, Gazi'nin yanında buldum. Gazi, kararımı sordu. Aramızda şu mükaleme cereyan etti. Ben:

"Teklifinizi kabul ediyorum. Esasen cumhuriyeti takviye için bana verdiğiniz hizmet, hem takdis ettiğim emelinizi yerine getirmeyi, hem de tamamen idealime uygun olan bir sahada çalışmayı temin ettiği için bunu ret etmek elimden gelmez. Binaenaleyh bu fikri mevkii tatbike koymak için münasip göreceğiniz şekli kararlaştırıp icratına girmeye hazırım."

Gazi:

"Bana fırka teşkili arzusunda bulunduğunuzu bir mektupla bildirir ve bunu nasıl telakki edeceğimi sorarsınız. Ben de cevaben hüsnü telakki edeceğimi bildirdikten sonra işe başlarsınız. Yazacağınız mektupta, Reisicumhur ve Halk Fırkası Reisi Umumisi olmak sıfatlarıyla bana hitap edersiniz."

Ben bu son ihtarın manasını ve ehemmiyetini pek anlayamadım. Bu âna kadar Halk Fırkası Reisi Umumiliği'nden bahsetmemiş olan ve memlekette cumhuriyeti esaslandırmak için tek fırka yerine iki fırka ikame ederek tarihte lekesiz bir nam bırakmak isteyen Gazi'nin bu teşebbüsüne hayran iken, fırka teşkilini kabul edeceğimi bildirdikten sonra Reisi Umumilik bahsinin ortaya çıkmasını sui telakki etmemiş ve bu

yüksek maksada uzaktan veya yakından icrai tesir edeceğini hatırıma getirmemiştim.

Gazi'nin bundan maksadını daha ziyade tamik etmedim. Esasen bundan evvel, "Ben tabii bitaraf olacağım" dememiş miydi? Ve başka türlü, yani yeni çıkacak fırkaya karşı hasmane vaziyet alacak olsa, kendiliğinden bir muhalif fırka düşünüp meydana koyar mıydı? Herhalde verecekleri cevapta keyfiyet anlaşılacaktır.

"Peki, yarın size böyle bir mektup takdim ederim" dedim.

"Daha başka ne istersiniz" dedi.

Bu esnada veya bundan evvel İsmet Paşa da Gazi'nin bürosuna girmiş bulunuyordu.

"Daha başka, sizin her iki fırkaya karşı tamamen bitaraf kalmanızı ve her iki fırkaya müsavi muamelede ve müsavi muavenette bulunmanızı isterim. Ancak bu şartlarla fırka teşekkülüne teşebbüs ederim" dedim. Bu esasları hem Gazi hem İsmet Paşa kabul ettiler ve Gazi:

"Tabii böyle olmalıdır. Teşkilatınız için ben yardım edeceğim; ne kadar para istersiniz" diye ilave etti.

Ben:

"Paranın miktarını tayin edemem" dedim. "Halk Fırkası'nın senelik bütçesi ne ise, o kadar para isterim."

Gazi, Kâtibi Umumi Saffet Bey'e Halk Fırkası bütçesinin miktarını sordu. Saffet Bey hakiki miktarını hatırlayamadığını söyledi. Bunun üzerine Gazi bana hitaben:

"O halde Saffet Bey ile görüşünüz, Halk Fırkası'nın bütçesine göre bir miktar tayin edersiniz" dedi.

Gazi, emelinin tahakkukundan pek beşuş görünüyordu:

"İki fırkanın karşı karşıya gelerek Meclis'te parlamento murakabesini yapmaları ve tenkidatta bulunmaları pek iyi olacaktır" diyordu. "Size kırk-elli arkadaş veririm. Onlarla işe başlarsınız. Gelecek intihapta da ona yakın mebusu fırkanız namına temin ederim. Gelecek intihapta ne kadar mebus istersiniz" dedi.

Ben fırkanın ciddiyetle iş görmesi ve bilcümle encümenlerde, riyaset divanında temsil edilebilmesi için bugünkü me-

bus adedinin üçte birine yakın olmak üzere, 120 mebus olmalıdır dedim. İsmet Paşa derhal itiraz etti:

"Yok, 50'den fazlasını vermeyiz" dedi.

Gazi'nin müdahalesi ile nihayet 70 mebusun yeni fırkaya verilmesine rıza gösterildi.

Ben bu suretle muayyen bir adet dahilinde kalacağı evvelce malum olan bir fırkanın siyasi hayatı olmayacağını ve ilk teşekkül için yeni fırkaya mebus intihabına Halk Fırkası'nca yardım edilmesi kabul olunmakla beraber, işi sunilikten kurtarmak için 70 mebusluk mahallinden maada, diğer intihap dairelerinde dahi iki fırkanın ayrı ayrı namzetler irae ederek serbestçe intihap mücadelesine girişmelerini talep ettim. Ve, "Bu serbest intihapta her iki fırkanın kazanacağı mebus adedi fırkaların vaziyetini ve kuvvetini göstersin" dedim.

Buna karşı İsmet Paşa Halk Fırkası'ndaki mebus adedinin azalması ihtimalini derpiş ederek, "O halde siz de bize asgari 70 mebus temin ediniz. Diğer mebusluk mahalleri serbest intihaba tabi kalsın" dedi.

Ben cevaben:

"Böyle bir taahhüde giremem. Halk Fırkası, teşkili arzu olunan yeni fırkanın vücut bulması maksadıyla bize birinci defa olarak yardım ediyor. Halk Fırkası ise yeni hayat bulan bir fırka değildir. Senelerden beri hükümeti elinde tutmuş ve en hücra yerlere kadar teşkilatını uzatmış, kök salmış bir fırkadır.

İşi sunilikten kurtarmak ve ciddi yapmak lazımdır, iki fırka birbirine mütekabilen mebus intihap ettirirse iş suni olur ve bunu ciddiyetine kimse inanmaz. Esasen Halk Fırkası serbest intihap yapılacak yerlerde kaybederse, o yerler kazananın hakkıdır" dedim.

Bu mükalemenin cereyanından anlaşılacağı veçhile, yeni fırkanın ancak Halk Fırkası tarafından gösterilecek yardım sayesinde vücuda geleceği fikri hâkimdi. Halk Fırkası o kadar kuvvetli surette memlekette kök salmış zan olunuyordu ki, bunun karşısında yeni bir fırkanın kendi başına meydana

çıkması ve Halk Fırkası'nın elinden mebuslarını alabilmesi, ihtimal haricinde telakki olunuyordu.

Nasılsa İsmet Paşa'nın hatırına gelmiş olan bu ihtimal haricindeki mevzu üzerine ısrar edilmedi. Ve yeni fırkaya bir taraftan teşekkülü için 70 mebus intihap ettirmek, diğer taraftan da başka mebusluk yerlerinde her iki fırka tarafından serbest mücadeleye girişme esası kabul olundu. Fırkamıza temin olunacak 70 mebusluk yerin de Halk Fırkası'nın kendi namına namzet koyması ve teşkilatına da bizim fırka namzetlerine rey verilmesi için talimat gönderilmesi takarrür etti. Bugünkü mükaleme burada bitti.

Sofraya indik. İsmet Paşa yanılmıyorsam kendi köşküne dönmüş bulunuyordu. Gazi, memnundu ve yapacağı işin memleket ve millet için pek nafi olacağından, bu cumhuriyeti kendi şahsı için yapmadığından bahsediyor ve bir insan için en büyük zevk kendi şahsını bir tarafa bırakarak, milletine hizmet etmektir diyordu. O günlerde meşgul olduğu Roma tarihinden Pompee ile Jules Cesar ve Crassus'ten bu akşam da bahsetti; ve cumhuriyeti şahıs kavgalarından korumak kendi için bir vazife olduğunu tekrar etti. (Malumdur ki, buraya Pompee-Jules-Cesar, Crassus vakıası hülasa olarak geçirilecektir.)*

Ertesi günü (7 Ağustos), Gazi'ye yazacağım mektubu hazırlamakla meşgul oldum. Kütahya mebusu Nuri Bey'in oteldeki odama gelmesini rica ettim ve mektubun müsveddesini ben söyledim, o yazdı. Bazı tekerrürleri ve lüzumsuz şeyleri Nuri Bey'in ihtarı üzerine hasfettikten sonra mektubun şekli takarrür etti. Nuri Bey mektubu makine ile yazdırmaya gittiği zaman ben Gazi'nin sofrasında bulunuyordum. Ve bir defa kendilerince görülüp tasvip edildikten sonra imza edilmek üzere müsveddeyi az zaman sonra kendisine takdim edeceğimi söyledim.

* Jules Cesar MÖ 60 senesinde Crassus ve Pompee ile ittifak ederek, ilk Triumvirat'yı kurmuştur; fakat sonraları Üçler arasında çıkan ihtilaflar üzerine Cesar, Crassus ve Pompee'yi ortadan kaldırarak MÖ 44 senesinde Diktatör ve kaydı hayat şartıyla Konsül ilan ettirmiştir.

Nuri Bey gelir gelmez Gazi müsveddeyi okudu. Hükümetin mali ve iktisadi siyasetini tenkit yolundaki fıkraları okuduğu zaman yüzünün kızardığını ve nahoş tesir altında kaldığını gördüm. Nihayete kadar mektubu okuduktan sonra:

"Oldukça şiddetli yazılmış, mamafih benim istediğim fıkrayı da koymuşsunuz. Mektup muvafıktır" dedi.

(İstediği fıkra, kendisine hem Reisicumhur olmak, hem de Halk Fırkası'nın Reisi bulunmak sıfatlarıyla hitap edilerek reyi istifsar olunduğuna dair olan fıkra idi.) Ben:

"Ciddi olarak mütalaamı yazdım; şiddetli buluyorsanız tahfif etmek mümkündür. Zaten imzadan evvel müsveddesini size göstermekten maksadını da bir defa mütalanızı almaktır" dedim.

Gazi:

"Yok mektup çok iyi yazılmıştır, hiçbir yerini değiştirmeyiniz. Yalnız Düyunu Umümiye'nin tasfiyesi hakkındaki itilafnameyi müteakip, hükümetin paramızın istikrarına teşebbüs etmediği hakkındaki müsveddede mevcut fıkrayı kaldırırsanız daha iyi olur. Gene siz bilirsiniz fakat İsmet Paşa hamillerle müzakerededir ve bu işte muhakkak surette muvaffak olacaktır. Onun için bu fıkranın mektubunuzda intişarı hamillere ümit verebilir. Diğer tenkidata gelince biz onların cevaplarını vereceğiz" dedi.

Ben derhal:

"O nasıl şey, neden siz cevaplarını vereceksiniz; eğer siz cevap vemeye kalkarsanız ben mektup yazmaktan vazgeçerim. Bunların cevabını vermek hükümete aittir. Ve onun hakkıdır. Fakat siz bu münakaşanın haricinde kalırsınız" dedim ve Düyunu Umümiye'nin itilafnamesini müteakip paranın istikrarına çalışılmadığı hakkındaki fıkrayı kaldıracağımı da ilave ettim. Gazi:

"O halde tenkitlerinize hükümet cevap versin" dedi ve mektubu iki kat ederek cebine yerleştirdi.

O akşam Seyrisefayin, Kaplıcalar'ın gazinosunda bir balo vermişti. Yemek yendikten sonra sofrayı terk ederek baloya gittik. İsmet Paşa orada idi. Gazi, gayet şendi. Baloya gelmiş

olan Ağaoğlu Ahmet Bey'e bir fırka teşekkül edeceğini ve Fethi Bey'in fırkanın başına geçeceğini söylemiş ve Ahmet Bey'e, "Siz de o fırkaya geçin" demiş. Ahmet Bey, "Siz nerede iseniz, ben de oradayım" cevabını vermiş. Gazi, "Fethi Bey'le çalışmak istemez misin" demiş, o da beni pek takdir ettiğini ve maal iftihar benimle çalışmak istediğini söylemiş.

Biraz sonra Gazi, pek memnun bir tavırla, bana,

"Sana bir arkadaş buldum; Ağaoğlu Ahmet Bey fırkana geçecek. Herkes bu teşebbüsü beğeniyor, iş daha şimdiden muvaffak olmuştur" dedi. Teraçada bulunan Ağaoğlu Ahmet Bey'e rast geldiğimde:

"Gazi bana bir şey söyledi, bunun mahiyeti nedir" dedi. "Evet, muhalif bir fırka teşkil ediyorum. Siz de bu fırkaya iltihak edecekmişsiniz, doğru mu" dedim. İltihak edeceğini söyledi ve yeni açılacak serbest siyasi hayattan naşi birbirimizi tebrik ettik.

Biraz sonra Gazi, *Vakit* gazetesi sahibi Mehmet Asım Bey'e biraz malumat veriniz dedi. İsmet Paşa ile beraber Mehmet Asım Bey'e bir tebliğ yazdırmak üzere gazinonun teraçasına çıktık. İsmet Paşa, "Paris Büyükelçimiz Fethi Beyefendi şimdiki vazifesinden çekilerek, dahili politikaya avdet etmek niyetindedir. Müşarünileyh dahili politikayı bizzat teşkil edeceği bir fırka ile faalane ve müstakilen takip edecektir" yolunda bir tebliğ dikte ettirmekte iken, Gazi sabırsızlanmış ve dikte edilen şeyi görerek kafi bulmamıştır. Bunun üzerine bizzat Mehmet Asım Bey'e 9 Ağustos tarihli *Vakit* gazetesinde intişar eden şu aşağıdaki makaleyi yazdırmıştır:

"Paris Büyükelçimiz Fethi Beyefendi şimdiki vazifesinden çekilerek dahili politikaya avdet etmek niyetindedir. Müşarünileyh dahili politikayı bizzat teşkil edeceği bir fırka ile faalane ve müstakilen takip edecektir. Fethi Beyefendi'nin fırkası, cumhuriyetçilikte ve laiklikte tıpkı Halk Fırkası'nın esaslarını esas kabul etmiştir. Bu da pek tabiidir. Çünkü fikir ve içtihatte, Gazi'nin kadim fikir ve içtihat arkadaşı olan Fethi Beyefendi'den zaten başka bir şeye intizar olunamaz. Fakat Fethi Beyefendi'nin idari, iktisadi, ve siyasi nazariyat ve bunu tatbi-

katında Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan ve hükümetinden farklı bir programın tatbikine sai olacağı ve bu itibarla hükümete karşı münekkit bir cephede bulunabileceğini tahmin ediyoruz. Şayan-ı memnuniyet olan nokta, Fethi Beyefendi bu teşebbüsünün Reisicumhur Hazretleri'nce tabii, makul ve cumhuriyetin salim tezahüratından addedilmesi ve lüzumlu olarak karşılanmasıdır. İsmet Paşa Hazretleri, Fethi Beyefendi'nin mukabil faaliyeti ile hükümetin icraatını ve noktai nazarlarının daha semereli olacağını ve çok tecrübeli kadim bir arkadaşını ve fırkasını tenkit ve mürakabesinden müstefit olacağını ifade etmiştir."

Gazi, Asım Bey'e sordu:

"Sen de bu fırkaya geçecek misin?"

Asım Bey çok müteredddit bir tavır olarak, "Müsaade edersiniz ben fırkamda kalayım" dedi.

Gazi:

"Galiba senin kardeşin bu fırkaya girecek" dedi.

Asım Bey, "Pek muhtemeldir ki kardeşim bu tarafa geçsin" dedi. Bu akşamki mükalemeler arasında en mühim olarak geçen şey şu idi: Gazi, yeni fırka hakkında izahat verirken, "Bu fırkalar benim iki evladım gibi olacak; ve ben (İsmet Paşa'ya ve bana hitaben), böylece tabir etmekliğimi müsaade ederseniz, sizin babanız olacağım. Bir baba iki öz evladına nasıl müsavi muamelede bulunuyorsa, ben de aynı veçhile bu iki fırkaya muamele edeceğim. Bundan emin olunuz. Bu teşebbüs memleket için çok hayırlı neticeler verecektir" demiştir.

Ben bu sözlerinin de gazeteye geçmesini Gazi'den rica ettim.

"Hayır, bunları şimdilik yazmaya lüzum yok" dedi. Gazi'nin Halk Fırkası'na ve Serbest Fırka'ya bir baba iki öz evladına nasıl muamele ederse o yolda muamele edeceğine dair olan sözleri benim için esaslı bir düstur olmuştu. Bu sözleri, ilk zamanlarda Gazi bir-iki defa daha tekrar etmişti. Sonraları, fırkamızın gördüğü farklı muamele üzerine, Gazi'ye bu sözlerini müteaddit defalar hatırlattım ve iki öz evlada bir

baba böyle mi muamele eder demekte kusur etmedim. Gazi, bitaraflıktan ayrılmadığına dair cevap vermekle iktifa ediyordu.

Bu balo gecesi, fırkanın teşkili için atılan ilk adımdan gayet beşuş görünen Gazi'nin memnuniyeti haziruna da sirayet etmişti. Bu memnuniyetle baloya hitam verildi.

Ertesi günü (8 Ağustos), ben fırka programının esaslı hatlarını düşünmekte iken, Gazi, İsmet Paşa ile birlikte mektubumu yeni baştan okumak ve cevabını hazırlamakla meşgul olmuşlar. Saat 6 veya 7 raddelerinde Gazi'nin mesai odasına girdiğim zaman, İsmet Paşa'yı yanında buldum. Bana fırka teşkili hakkında verilecek cevabı İsmet Paşa kendi kalemiyle hazırlamış bulunuyordu. Müsveddeyi görünce şaşırdım kaldım: Cevap o kadar fena yazılmıştı ki, ben derhal böyle bir cevap ile fırka teşkiline imkân olmadığını ve bu işten vazgeçmek lazım geldiğini söyledim.

Filvaki cevapta, Gazi'nin Halk Fırkası Reisi olduğu, lüzumlu lüzumsuz surette tekrar edilmekte ve o âna kadar işitmediğim bir tarzda Gazi'nin Halk Fırkası'yla münasebeti zikredilmekte idi.

Ben Gazi'ye hitaben:

"Sizin iki fırkaya karşı bitaraf olmanız esastır. Ben bu esasa dayanarak işe başladım. Fakat bu mektupta görüyorum ki, esastan ayrılıyorsunuz. Halbuki sizin cevabınız fırkamızın temelini kuracaktır. Ben böyle bir cevap almaktansa bu işten vazgeçmeyi tercih ediyorum" dedim.

Gazi, "Ben yine bitarafım" dedi ve Reisicumhur oldukça hükümette olan ve olmayan fırkalara karşı bitarafane ve adilane muamele edeceğine dair teminat veren fıkrayı okudu.

Ben bunu kafi görmedim ve Halk Fırkası Reisi iken bitaraf olamayacağını söyledim.

"Hayır söz veriyorum, behemehal bitaraf olacağım" diye cevap verdi. Ve Halk Fırkası'ndan birçok sebepler tahtında çekilemeyeceğini ve bunun kendisi için bir namus ve şeref meselesi olduğunu, bunda, ısrar etmemekliğimi rica etti.

"İstikbalde ne yapacağımı bilmiyorum, herhalde şimdiden bir şey söyleyemem, fakat bana itimat ediniz; muhakkak iyi bir sureti hal bulacağım" diye teminatta bulundu.

Ve İsmet Paşa mektupta hazetmediğim fıkraları birer birer hasf ve tashih etmeye başladı. Ben tamamıyla mutmain olamamıştım. Fakat Gazi'nin bu teminatından şüphe etmeye kendimde hak göremiyordum.

Mektupta münderiç:

"Ben Reisicumhur olmayarak fırkamın başında bulunmuş olsaydım sizin gibi ahlakına emin olduğum bir zatın tenkidat ve mütalatını dinler ve istifadeli bulurdum" fıkrasının kaldırılmasını istedim.

"Siz daima Reisicumhurumuz olmalısınız, bunun haricindeki bir ihtimali bu mektupta dercetmekte ne lüzumu var" dedim.

"Fıkra sizin için pek takdirkârdır. Arzu ederseniz çıkaralım fakat yazık olur. Herhalde kalması daha iyi olur" dedi.

Ben fıkranın çıkarılmasını tekrar istediysem de, Gazi, gene kalmasında ısrar etti.

"Memnuniyetle tekrar görüyorum ki, laik cumhuriyet esasında beraberiz. Zaten benim bir taraflı olarak aradığım ve arayacağım temel budur" yolundaki fıkrayı izah etti. Altı sene evvel Trabzon'da irat ettiği bir nutukta kendisinin bitaraf kalmasını arzu edenlere cevap verirken:

"Ben bitaraf olamam; bir taraflıyım. O da cumhuriyetçiliktir" dediğini ve bugünkü hareketi o sözlerini tekzip etmediğini çünkü fırkamızın da cumhuriyetçi ve laik olduğunu söyledi; ve bu esas dahilinde tatbikat ve icraatta iki fırkadan birini tercihe kendine sebep olmadığını, şu veya bu fırkanın kazanması kendisince müsavi olduğunu söyledi.

Ben fırkamızın her türlü siyasi faaliyette bulunacağına ve bu hususta hiçbir mümanaata uğramayacağına dair fıkraların da dercini teklif ettim.

Derhal İsmet ve Gazi Paşalar tarafından kabul edilerek mektuba ilave edildi. Mektup bu suretle kararlaşmıştı. Müzakere hayli uzamış ve saat 10'a takarrüp etmişti. Yemek salonuna girerken İsmet Paşa bizden ayrıldı.

Salonda, Abdülhak Hamit, Ağaoğlu Ahmet, Nuri, Tahsin, Saffet, Salih Beyler ve sair tahattur edemediğim zevat vardı. Sofraya oturduktan sonra İsmet Paşa'nın gaybubeti Gazi'nin nazar dikkatini celbetmişti. "İsmet Paşa nerededir" diye sordu. "Dışarda hava alıyor" cevabını verdiler. Gazi, "Çağırınız, gelsin" dedi. İsmet Paşa çok müteessir ve sinirli bir halde içeri girdi ve sofraya oturdu. İsmet Paşa'nın bu halini fark eden Gazi, yanında birine yavaş sesle, "Şimdiden sinirleniyor" diye göz kırptı.

Biraz sonra Gazi cebinden iki kâğıt çıkararak İsmet Paşa'ya uzattı ve, "Oku" dedi. İsmet Paşa benim Gazi'ye yazdığım mektubu okuyup bitirdikten sonra, Ahmet Bey'e hitaben, Fransızca, "*Formidable, ecrasant*" dedi.

Ahmet Bey, "Tabii cevap vereceksiniz" mukabelesinde bulundu. İsmet Paşa tekrar etti: "Cevap vereceğim, ama mektup *ecrasant ve formidable*'dır."

Bunu müteakip, Gazi'nin bana verdiği cevap okundu. Mektup bitince Gazi umuma hitaben, "Buna ne dersiniz" diye sordu. Kimse ağzını açıp cevap vermeyince, Ağaoğlu Ahmet Bey'e hitaben, "Profesör Bey, siz buna ne dersiniz" dedi ve şu mükaleme cereyan etti. Ahmet Bey:

"Paşam, vaziyetiniz sarih değildir."

Gazi:

"Ne demek istiyorsunuz?"

Ahmet Bey:

"Fethi Bey sizin riyaset ettiğiniz fırkaya istinat eden ve tarafınızdan tayin olunan hükümeti iş görmemekle itham ediyor; buna sebep olarak Meclis'te yalnız bir fırkanın bulunmasını gösteriyor. Siz de bu mütalayı zımnen kabul ediyorsunuz; aynı zamanda da o fırkanın başında kalıyorsunuz. Ademi sarahat buradadır."

Bunun üzerine Gazi pek kızdı:

"Daha ne var?"

Ben:

"Ahmet Bey'in mütalası çok doğrudur. Tamamen iştirak ederim."

Gazi, Ahmet Bey'in bu suretle bir saat evvel Gazi'nin mesai odasında açılmış olan münakaşayı bilmeyerek tazelemiş olmasına fevkalade hiddetlendi. Ahmet Bey devam etti:

"Paşam bu fırka teşekkül etmez."

Gazi:

"Niçin?"

Ahmet Bey:

"Bir taraftan İsmet Paşa Hükümeti ve hükümetin bütün cihazları ve vesaiti, bunlardan başka fırka riyasetinde bulunan Zat-ı Devletleriniz'in büyük nüfuzu; diğer taraftan da bir sabık sefir, Fethi Bey vardır. Kimse Fethi Bey tarafında gitmez."

Gazi:

"Sen gidersin; öteden beri bunu arzu ediyordun. Söz söylenmediğinden şikâyet ediyordun."

Ahmet Bey:

"Ben sizden ayrılmam."

Gazi:

"Bana bitişik misin?"

Ahmet Bey:

"Paşam, bu endişe herkeste hasıl olacaktır."

Gazi'nin hiddeti gittikçe ziyadeleşiyordu. Ahmet Bey'e:

"Meseleyi karıştırıyorsun. Sen olsaydın ne yapardın?"

Ahmet Bey:

"En tabiisi, Fethi Bey, Halk Fırkası'nın içine girer ve muhalefetini orada yapar."

Gazi:

"Sanki bu fikir bizim aklımıza gelmemiş! Fakat –İsmet Paşa'yı gösterek– bu razı olmuyor."

Ahmet Bey, İsmet Paşa'ya hitaben:

"Paşam, buna niçin razı olmuyorsunuz?"

İsmet Paşa:

"Ben fırkama teşettüt istemem, ben yekpare fırka isterim."

Sofrada hazır bulunanlardan Nuri ve Salih Beyler de Ahmet Bey'in haklı olduğundan bahsettiler. Gazi bunlara da kızdı.

Bir aralık Ahmet Bey, fırkada kimsenin hükümeti tenkit için ağız açmaya cesaret edemediğinden şikâyet etti. İsmet Paşa:

"Niçin ağız açmıyorsunuz, şimdiye kadar tenkit için siz söz istediniz de veren olmadı mı?"

Ahmet Bey:

"Paşam öyle bir muhit içinde yaşıyoruz ki, hükümetin icraatını tenkit için hiç kimsede şevk ve cesaret bırakılmamıştır."

İsmet Paşa:

"Getirdiğimiz tekaüt kanunu fırkada müzakere edilirken, pekâlâ siz söz aldınız ve bu kanunu tenkit ettiniz."

Ahmet Bey:

"Tenkit ettim ama neye yaradı, ben kürsüde iken sözlerimi mebusların tasvip ettiklerini" yüzlerinden ve hallerinden görüyordum. Fakat derakap siz kürsüye geldiniz ve kanunu müdafaa ettiniz, ondan sonra beni tasvip eden mebuslar kanunu kabul ettiler. Bu suretle velevki bir saat veya bir gün vekil sandalyesinde oturan bir zatın vekillikten çekildikten sonra 150 lira tekaüt maaşını almasına karar verildi. Bu ise dünyanın hiçbir yerinde görülmüş bir şey değildir."

Gazi, bana hitaben:

"Fransa'da nasıldır?"

Ben:

"Fransa'da düşen nazırlara böyle bir tekaüt maaşı mevzubahis olamaz. Böyle bir kanunun meclisten geçmesine ihtimal olmadığı gibi, geçse efkârı umumiye kıyameti koparır."

İsmet Paşa:

"Bu kanun yalnız vekillere tekaüt maaşı tahsis için değildir. Mebuslara da tekaüdiye temin ediyor. Ahmet Bey bir idealisttir. Şe'niyetten anlamaz; fakat ben hükümet reisi sıfatiyle mebus arkadaşlarımın menfaatine taalluk eden bu meselede muhalif bir vaziyet alamazdım. Para meselesidir. Biraz da Şe'niyete riayet lazımdır."

Bu mükaleme burada bitmiş olmakla beraber, Gazi'nin Ahmet Bey'e infiali devam etmiş ve daha başka zeminler üzerinde de kendini göstermişti.

Gazi:

"Ben cumhuriyeti tesis ettim; fakat bugün şekli idare cumhuriyet midir, diktatörlük müdür, şahsi hükümet midir, belli değildir. Ben fani bir insanım, ölmeden evvel isterim ki, millet hürriyete alışsın. Bunun için bir muhalif fırka tesis ediyorum; ve bu işi Fethi Bey'den başka hiç kimseye teslim edemem. Bu hususta Fethi'ye gösterdiğim itimatı başka hiç kimseye gösteremem" demiş ve hakkımda daha sair sitayişlerde bulunmuştur.

Mektupların sureti intişarı bu akşam düşünülmüş ve evvela benim mektubum Ajans vasıtasıyla bütün memlekete neşredildikten bir gün sonra, Gazi'nin cevabının yine Ajans vasıtasıyla tamimi kararlaşmıştır.

O âna kadar Paris Büyükelçisi olduğumdan mektubumun intişarından evvel istifa etmek zaruretinde bulunduğumu söyledim; ve istifanameyi sofrada kaleme alarak Ankara'ya gönderdim. Gazi, Riyaseticumhur Umumu Kâtibi Tevfik Bey'le Ankara'da istifanamemin kabul edilerek hemen cevabının verilmesi için emir gönderdi. Filvaki aradan bir-iki saat geçtikten sonra Hariciye vekili Tevfik Rüştü Bey imzasıyla istifamın kabul olunduğuna dair cevap geldi ve sofrada okundu. İstifanın kıraati İsmet Paşa'ya hazin bir tesir icra etmiş olacaktı ki, Gazi bunu fark ederek İsmet'e sordu:

İsmet Paşa:

"Fethi Bey'in istifasından mahzun oldum; bu istifa Fethi Bey için büyük fedakârlıktır" dedi.

Gazi de bu fikre iltihak ederek, istifamın vatanperverane bir fedakârlık olduğunu söyledi. Ben de:

"Ortada hiçbir fedakârlık yoktur. Türk milletine ve cumhuriyetine hizmet için elime fırsat verilmesi benim için fedakârlık değil, nimettir" dedim.

Hakikaten pek samimi olan bu sözlerim bir mefkûrenin ifadesinden başka bir şey değildi. Ve istifayı, hayatında en çok severek ve iftihar ederek yaptığım bir hareket olmak üzere telakki etmekteyim.

9 Ağustos'ta, İstanbul'da çıkan *Yarın* gazetesi fırkanın teşekkülünü yazmış ve fırkaya gireceklerini tahmin eylediği birçok mebusun resimlerini neşretmişti. Bundan maada, fırkamızın program olarak ileri süreceği esasları kendince tasavvur ve tahmin etmiş ve program diye birtakım maddeler gazeteye derç olunmuştu.

Esasen bir gün evvel *Vakit* gazetesi, ikinci tabı olarak çıkardığı nüsha ile biraz yukarda derç ettiğimiz makaleyi neşretmiş olduğu gibi, *Akşam* gazetesi de bu makalenin mühim kısımlarını iktibas eylemişti. Binaenaleyh, 8 Ağustos akşamından beri fırkanın teşkili şayi olmuştu.

9 Ağustos günü birkaç gazeteden fırkanın ismi, mesleği ve programı hakkında malumat isteyen telgraflar almaya başladım. Fırkanın Serbest Cumhuriyet ismini taşıyacağını ve programının üç güne kadar intişar edeceğini cevap olarak bildirdim. Programın esas hatlarını zihnimde kararlaştırmıştım.

Öğleden sonra Ağaoğlu Ahmet Bey'le oteldeki odamda bu esasları kaleme almak için biraz meşgul oldum. Ahmet Bey kerimesiyle bu akşamki vapurla İstanbul'a dönmek mecburiyetinde olduğundan bu meşguliyeti yarıda bıraktım.

Akşam olunca Gazi'nin yanına gittim; Gazi ile beraber sofraya inmiştik, sofrada huzuru mütad olan arkadaşlar birer birer yemek salonuna girdikleri esnada, Kütahya mebusu Nuri ve Erzurum mebusu Tahsin Beylere Gazi, benim fırkama geçmeleri için emir verdi. Onlar da, "Emredersiniz Paşam" diyerek kabul ettiler. Biraz sonra gelen Reşit Galip Bey'e aynı emir verildi. O da, "Başüstüne Efendim" diyerek kabul etti. Binaenaleyh fırkamız o günden itibaren, Ağaoğlu Ahmet Bey, Kütahya mebusu Nuri Bey, Erzurum mebusu Tahsin ve Aydın mebusu Reşit Galip Beylerden teşekkül ediyordu.

O gece konuşulan şeyler arasında calibi dikkat bir şey hatırlamıyorsam da, herhalde fırkamızın teşekkülünün tasvip ve takdir yolunda ve böyle bir teşekkülün cumhuriyeti takviye için pek lazım olduğunu teyit sadedinde, Gazi'nin bermutad sözler söylediğini hatırlıyorum.

Ertesi günü, 10 Ağustos, öğleye doğru *Yarın* gazetesi muhabirine şu beyanatta bulundum:

— Yeni fırkaya kimler girecektir?

— Kanaatlerini serbest kullanmakta muhtar olan birçok mebus ümit ederim ki, yeni fırkaya gireceklerdir. Hükümetin Meclis huzurunda gayrı mes'ul denecek bir mevkide kalması birçok icraatında husulü tabii olan hataları ve sakametleri örtmüş ve bu hatalar, gitgide bugünkü mali ve iktisadi buhranı doğurmuştur.

Halbuki Cumhuriyet idaresi, halkın hükümet işlerini tam bir hürriyet ve serbesti ile intihap edeceği mebusları vasıtasıyla kontrol etmesini ve mebuslarından dahi aldıkları vekaletnameleri ne dereceye kadar millet menfaatine hüsnü idare ettiklerine dair hesap sormasını temin etmiştir.

Bu gayenin husulü ancak münakaşa hürriyetini ve intisap serbestisinin tesisi ve millet işleri hakkında herkesin gözü önünde cereyan edecek münakaşada hükümetin hesap vermesi ile kaimdir.

Cumhuriyetin banisi olan Gazi Mustafa Kemal'in herkesten evvel bu gayeye taraftar olduğunu bildiğim için yeni bir fırka ile siyaset mücadelesine girişmek istedim. Gazi, fikrimi doğru buldu.

Maksadım, cumhuriyet ve laiklik prensiplerine tamamen mutabık ve bugünkü iktisadi buhranı fikrimce bertaraf edecek esasları havi bir programı fiiliyat sahasına getirmektir.

Bu, fırkanın en esaslı umdesidir. Bu suretle halka en ağır gelen vergilerin hafifletileceğine imkân bulunacağı kanaatindeyim.

Türkiye birinci derecede ziraat memleketidir. Fakat memleketimizde kolaylıkla tesisi kabil olan sanatların hayat bulmasına çalışmak borcumuzdur. İhtiyaçların mühim kısmının dahilden temini lazımdır.

— Ecnebi sermayesi memlekete nasıl girebilir?

— Ecnebi sermayesinin memlekete girmesi için en büyük engel, paramızın istikrar kesbedememesidir. Hiç kimse sağlam parayı gayrı müstakar paraya tahvil etmek istemez. Binaenaleyh paramızın istikrarı için tedbir almak ve bu gayeyi bir an evvel fiiliyat sahasına getirmek lazımdır. Ondan sona ecnebi sermayenin memleketimize girmesi için yol açılmış olur.

Bittabii bu sermayeyi ürküten müşkilata ve itimatsızlıklara nihayet vermek lazımdır.

Öğle yemeğinden sonra Yalova'da deniz kenarında Millet Çiftliği'nde Gazi için yapılmış olan köşkün beş yüz on metre kadar mahallini tebdil ettireceklerdi. Bu ameliyeyi seyir etmeye gittik ve geç vakte kadar deniz kenarında kaldık. Akşam saat 20:00'e doğru Kaplıcalar'a avdet ettik.

Otelde namıma müteaddit telgraflar ve mektuplar buldum. Cümlesi hemen bir mealde olarak fırkanın teşekkülünü candan alkışlamakta ve bunu cumhuriyet esaslarından addetmekte ve fırkaya iltihak arzusunu göstermekte idiler.

Bu gece bütün Ankara mebusları Gazi'yi ziyaret etmek için Yalova Kaplıcaları'na gelmiş bulunuyorlardı. Sofra bu sebeple epey kalabalıktı. Aynı zamanda Necmettin Sadık ve Fazıl Ahmet Beyler sofrada hazırdılar. Tabiatiyle söz yeni fırka bahsine intikal etti. Ankara mebusları vaziyetin inkişafına intizaren fırkanın teşekkülünü tasvip edip etmemekte müteredditbulunduklarından bir şey söylemeyerek sükûtu muhafaza ediyorlardı. Yalnız bu fırkanın benim riyasetimde ve Yalova Kaplıcaları'nda teşekkül etmesi Gazi'nin böyle bir şekli arzu eylediğine şüphe bırakmıyordu. Hususiyle bazı mebuslar bir seneye yakın bir zamandan beri Gazi'nin de bir muhalefet fırka teşkili niyetinde olduğundan malumat almışlardı.

Bununla beraber Ankara mebuslarından yalnız Talât Bey söz alarak Meclis'in halinden şikâyete başladı. Gerek fırkada, gerek Meclis'te hükümetin getirdiği teklifler ve kanunlara karşı söz söylemeye kimsede cesaret kalmadığını söyledi. Hatta bütçe müzakeresinde bile hiçbir mebusun söz söylemediğini ve bütçe müzakeresinin bütçe mukabelesi şeklini aldığını ve bir günde beş, on vekaletin bütçesinin geçtiğini söyledi.

Gazi'nin bu sözlerden hiddetlendiğini hissettim. Talât Bey'e:

"O halde siz bu fırkaya geçiniz" dedi.

Talât Bey, "Emredersiniz" cevabını verdi.

Bunun üzerine Gazi, Talât Bey tarafından Halk Fırkası Riyaseti'ne verilecek istifanameyi bizzat dikte ettirdi. Bununla da iktifa etmeyerek Talât Bey'in Serbest Cumhuriyet Fırka-

sı'na geçmek için yapacağı müracaatı ve bu müracaata cevaben Serbest Cumhuriyet Fırkası Reisliği tarafından gönderilecek mektubu dahi dikte ettirdi.

Birdenbire bu emrivaki karşısında kalan Talât Bey, Gazi'nin hiddetli tavrından dahi mütehassis olarak kısmen ciddi, kısmen latife tarzında:

"Efendim emrettiniz, ben yeni fırkaya geçtim; tabii orada kalacağım. Fakat önümüzdeki devrede Efendimizi mebusluğumuzu temin ettikten sonra, gelecek Meclis'te fırka içinde muhalefet yapılsa dahi iyi olmaz mı?" dedi.

Gazi cevap verdi:

"Hizip teşkillerini tecrübe ettik, mazarratlarını gördük. Bunu tekrar tecrübe etmek doğru olmaz" dedi.

Talât Bey:

"Gelecek intihapta Halk Fırkası'nın namzetlerini Efendimiz mi ilan edeceksiniz?"

Gazi:

"Ben ilan edeceğim."

Talât Bey:

"Ya Serbest Cumhuriyet Fırkası namzetlerini kim ilan edecek?"

Gazi:

"Onları da Fethi Bey ilan edecek."

Talât Bey, Gazi'nin bu ifadesinden telaş ederek:

"O halde bizi feda ediyorsunuz Paşam" dedi.

Bunun üzerine Gazi,

"Ne demek. Fethi Bey'e verdiğim arkadaşları feda mı ediyorum? Arkadaşlar hep şahit olunuz Fethi Bey namzet göstermek şartıyla, Talât Bey'in mebusluğunu temin edeceğim, namusum üzerine söz veriyorum" dedi.

Bu muhavere pek ziyade nazar-ı dikkatimi celp etmişti. Gazi Reisicumhur oldukça Halk Fırkası Riyaseti ile bilfiil İsmet Paşa'nın meşgul olduğunu ve hükümette olan ve olmayan fırkalara karşı bitarafane ve adilane muamele edeceklerini temin etmişken, Halk Fırkası namzetlerini bizzat ilan ve tavsiye etmeleri bu bitaraflığa mugayirdi. Söze karışarak:

"Paşam, bu bitaraflığı ihlal eder, kabul edemem. Halk Fırkası namzetlerini İsmet Paşa ilan etmelidir" dedim.

Gazi:

"Elbet ileride bir şekil buluruz."

Ben:

"Hayır, mesele mühimdir. O şekli şimdiden bilmek lazımdır."

Gazi:

"İleride yapacağım şeyi bana şimdiden söyletmeyiniz."

Ben:

"Vaziyeti anlamak istiyorum. Ben size karşı mücadele için ortaya atılmadım. Siz teşvik ettiniz, ben de fırka yaptım. Fırka teşekkül ettikten ve mücadele sahasına geçtikten sonra, Halk Fırkası'nın geriye çekilerek, yalnız sizi bizim karşımıza çıkarmalarından korkuyorum. Bu vaziyeti asla kabul edemem. Onun şimdiden söylemek borcumdur."

Gazi:

"Efendim siz işi bana bırakınız. Bana itimadınız yok mudur?"

Ben:

"Tabii size itimadım vardır."

Gazi:

"O halde mutmain olunuz, işi bana havale ediniz. Herhalde emin olunuz ki, herkesi memnun edecek bir şekil bulacağım."

Bu aralık sofracılardan biri bana bir telgraf verdi. Telgarafı açıp okumakta iken Gazi sordu, "O nedir?" Ben telgrafı yüksek sesle okudum. İstanbul mebusu Ali Haydar Bey bilakayidüşart bana olan itimadından bahsederek yeni teşekkül eden fırkaya kabulünü rica ediyordu. Gazi birdenbire pek şiddetli tehevvüre geçti ve, "Bunu yazan kimdir" diye sordu.

"Eski İstanbul Valisi Ali Haydar Bey" dedim.

Gazi imza sahibini bundan evvel İstanbul valisi iken azledilen ve geçen sene mebusluğa intihap ettirilmeyen Mithat Bey zannetmiş:

"Bu adamı katiyyen fırkanıza kabul etmeyeceksiniz. Ben bunu Halk Fırkası'ndan da tart ettireceğim" dedi ve birçok tahkirlerde bulundu.

Ben hayretler içinde kalmıştım. Haydar Bey'in namuslu, müstakim, tecrübeli, vatanperver bir zat olduğunu ve fırkamıza geçmek isteyen böyle bir zat hakkında kendisinin bu kadar tehevvür gösterdiği işitilirse, kimsenin fırkamıza geçmeye cesaret edemeyeceğini söyledim. Gazi, telgrafın Ali Haydar Bey tarafından geldiğini anlayınca:

"Ali Haydar Bey hakkında bir şey diyemem, o iyi zattır" demiş ve fakat Mithat Bey'i Halk Fırkası'ndan çıkaracağını tekrar ederek bu zatı biraz daha tahkire devam etmişti.

Ben Talât Bey'e gösterilen muameleye inzimam eden bu hadiseden fevkalade mükedder olmuştum. Fırkanın teşekkülünü bu âna kadar büyük bir şevk ile isteyen Gazi'ye, memnuniyetini mucip olur mülahazasıyla fırkaya iltihak için müteaddit telgraf ve mektuplar aldığımı bildirdiğim gibi, İstanbul mebusu Ali Haydar Bey'den gelen telgrafı da göstermekte mahzur görmemiştim. Halbuki Ali Haydar Bey'in bilakaydüşart bana itimat göstermesi Gazi'yi fena halde hiddetlendirdiğini gördüm.

Fırkama girecek olanlar bu suretle gazebi davet edeceklerse, bu fırkanın teşkili için teklifte bulunulduğu sıralarda gösterilen samimiyetin devam etmeyeceğine delalet ediyordu. Fırkaya ilk iltihak eden Ağaoğlu Ahmet Bey, Gazi'nin infialine maruz kaldığı gibi, Talât ve Ali Haydar Beyler de aynı muameleye duçar olmuşlardı.

Demek ki, bir taraftan fırkanın teşekkülü arzu edilmekle beraber, diğer taraftan bu teşekkül tasavvur halinden çıkarak fiiliyat sahasına geçtiği anda, Gazi memnuniyetsizliğini izhar ediyordu. Bunun sırrını anlamak için düşünmeye dalmıştım.

Bunu gören Gazi yanında bulunan hemşiresi Makbule Hanım'a:

"Sen de Fethi Bey'in fırkasına geç" dedi.

Makbule Hanım:

"Emredersiniz Paşam" dedi.

Gazi, bana hitaben:

"Nasıl, hemşiremi fırkana verirsem memnun olur musun?"

"İftihar ederim Efendim."

Gazi:

"Daha ne yapayım, işte hemşiremi fırkana veriyorum. Seni daha nasıl memnun edeyim" dedi.

Ben de teşekkürle mukabelede bulundum.

Necmettin Sadık Bey *Akşam* gazetesi ile neşretmek istediği bir mülakat için tertip ettiği sualleri bana göstermişti. Ben de kısaca suallerin cevaplarını yazmaya başladım. Gazi, işe müdahale etti ve Necmettin Sadık Bey'e ertesi günü *Akşam* gazetesinde intişar eden aşağıdaki uzun makaleyi dikte ettirdi (benim cevaplarımdan bu mülakatta pek az bir şey kalmıştır):

> Yalova (10 başmuharrirmizden) Bulgaristan seyahatinden avdet ettim. Ve Gazi Hazretlerine arzı tazimat için Yalova'ya geldim. Reisicumhur Hazretleri beni lütfen sofralarına davet buyurdular. Sabık Paris Sefiri Fethi Beyefendi de orada idiler. Bütün Ankara mebusları da Gazi Hazretleri'ni ziyarete gelmişlerdi. Kendilerini merak ve heyecan içinde gördüm. Bir muhalefet fırkasının teşekkülü etrafında gazetelerde okudukları haberlerden dolayı heyecanlarını gizlemediler. Fethi Beyefendi'nin aynı sofrada bulunmasının kendilerini ufak tereddütlere sevkettiği anlaşılıyordu. Serbest konuşup konuşmayacaklarını anlamak isteyen birtakım ima ve işaretler gösterildi. Bu halin derhal farkına varan Gazi hazretleri, gayet açık bir lisanla, "Ne o hemşeriler bir tereddüdünüz mü var" diye sordular.
>
> İlk söze başlayan Ankara mebusu Talât Bey oldu. Evet, dedi. Gazi Hazretleri buyurdular ki:
>
> "Bütün tereddütleriniz hallolunur. Görüyorsunuz ki, Cumhuriyet Halk Fırkası'na muhalif noktai nazarlarla ortaya çıkan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın reisi yanımdadırlar. Tereddütlerinize ben değil o cevap versin."
>
> Bu kısa mukalemeden sonra yine bir zaman sukut ve endişeli hal devam etti. Nihayet huzur açıldı. Serbest görüşmeler başladı. Herkes memnun ve müsterih oldu. Görüldü ki, muhalif fırka reisi çok mühim

vakalar üzerinde çok ciddi ve çok münekkit olmakla beraber, herkesin endişesini uyandırabilecek esas temelde adeta aynı fırkanın içinde yüksek bir fikirdedir. Bu anlaşıldıktan sonra bilhassa Ankara mebuslarında ki, Gazi Hazretleri de o mebuslardan biridir, neşeli bir hava hasıl oldu. Yeni vaziyet memnuniyetle mütalaa edildi.

Artık sofrada hazır bulunanlar, yepyeni ve çok medeni bir âleme girmekte olduğumuzu anladılar. Bu âlemde, fikir kıymetlerinin daha büyük olacağı muhakkaktı. Bundan sevinenler oldu. Son mütalaalar sırasında yine Ankara mebusu Talât Bey ufak bir itiraz dermeyan etti. Dedi ki:

"Efendim daha iyi olmaz mı idi, önümüzdeki intihabı da siz yapaydınız ve ondan sonra Meclis içinde biz bir hizip taksimatı yapsaydık."

Gazi Hazretleri dediler ki:

"Hayır bu dürüst bir şey değildir. Lazımdır ki, insanlar evvela siyasi rengini, reyini ve azmini sarih ve milletçe anlaşılır tarzda ifade etsin. Merdane, namuskârane hareket budur. Fethi Beyefendi ancak bu tarzda hareket edebilir arkadaşlardandır ve böyle hareket etmiştir. Talât Bey, buyurduğunuz tarz, eski teşekküllerde tecrübe edilmiştir. Bunun verdiği neticeler milleti elemlere, kederlere, sıkıntılara maruz bırakmıştır. Artık biz bütün bu hadiseleri ve neticeleri görmüş tecrübeli insanlar olarak safsata mahiyetine geçmiş bu gibi şeyleri tekrar edemeyiz. Bugünün Türk heyeti içtimaiyesi, mazinin en derin medeniyetlerinde banilik iddia eden bu Türk kavminin bugünkü çocukları açık ve salim yolu bulmuşlardır. Açık ve salim düşünmek, açık ve salim hareket etmek ve bu suretle Türk'ün yüksek müessesesi cumhuriyeti yükseltmek. Beraber bu noktai nazarları mütalaa edenler asla birbirine muarız değildirler. Mühim olan bu noktai nazarların tatbikatta muvaffak olmasıdır.

Cumhuriyet Halk Fırkası ve onun reisleri bu sahada muvaffakiyetle yürüdüklerini iddia ederler. Fethi Beyefendi mincihette, yani esas noktada. Esas temelde Cumhuriyet Halk Fırkası ile tereddütsüz bir fikir ve fiil iştirakini bütün vicdaniyle kabul ve izhar ettikten sonra tatbikat sahasında muvaffakiyetsizlik addettiği şeylerin sebeplerini, bu esbabın tebdil, tadil çarelerini düşünmüş tecrübekâr bir devlet adamı olarak beyanı fikir ediyor. Ve vaat ediyor ki, menfi gördüğü bazı neticeleri müspet yapabilecektir."

Gazi Hazretleri sözlerini bitirdikleri sırada Fethi Bey bilhassa şu sözleri kuvvetle ve sarahatle söyledi:

"Bizim muhalefetemiz nezahet dairesinde cereyan edecek ve hiçbir zaman ciddiyetini kaybetmeyecektir."

Derakab Gazi Hazretleri büyük bir devlet reisine, yepyeni bir devlet banisine, bir vatan halaskârına yakışan şu veciz ve beliğ sözleri söylediler. Tarihe geçmesi lazım gelen bu güzel sözleri aynen zaptedebildiğim için bahtiyarım:

"Cumhuriyet Halk Fırkası reisleriyle çok mücadele edeceğinizi tahmin ediyorum. Fakat ben cumhuriyet esaslarının kuvvetlenmesini temin edecek olan bu mücadeleyi memnuniyetle müşahede edeceğim. Ve şimdiden söyleyebilirim ki, en çok kavgalı gibi olduğunuz geceler sizi soframda birleştireceğim. Ve o zaman tekrar ayrı ayrı her birinize soracağım. Sen ne dedin? Ve ne için dedin? Senin cevabın ne idi, neye istinat ediyordun? Bugünden itiraf ederim ki bu, benim için yüksek bir zevk olacaktır."

Asırlar ve asırlardan beri tarihin en büyük nimeti olarak kaderin Türk milletine bu devirde nasip ettiği en büyük adamın sözleri gönüllere inşirah verdi. Milleti kurtarmak, yükseltmek için her şeyi tam zamanında ve fanilerin ender muvaffak oldukları tam bir isabetle gören, bulan, tatbik eden yüksek ve emsalsiz deha herkes emindi ki, milletin semasında sönmeyen yegâne nigehbandır.

Fethi Beyefendi'ye Yalova'da tesadüf etme fırsatını bir gazeteci sıfatıyla kaçırmak istemedim. Kendilerinden bir mülakat istedim. Ve bazı suallerime cevap vermek lütfunda bulunmalarını rica ettim. Fethi Beyefendi ricamı kabul etmek nezaketini gösterdiler. Aramızda şu muhavere cereyan etti:

— Teşkil etme kararını verdiğiniz muhalif fırkanın temayülatı, Garp âleminin fırka tasniflerine nazaran sağa mı, sola mı mütevecih olacak?

— İsminden de anlaşılacağı veçhile fırkamız Halk Fırkası'nın sol cenahında liberal, laik, cumhuriyetçi bir fırka olacaktır.

— Fakat sol cenah fırkalarının hududu ve derecesi geniştir. Sizin fırkanızın sola doğru temayülünün derecesi?

— Sol cenaha temayülün derecesi milletin seviye ve temayülü ve efkârı umumiyenin günden güne tenevvürü ile ölçülecektir.

— Şu halde sağ cenah fırkalarının aleyhindesiniz. Sizin fırkanız vücut bulduktan sonra bir sağ cenah fırkası teşekkül ederse buna karşı nasıl bir vaziyet alırsınız?

— Fırkamızın en esaslı prensibi laiklik ve cumhuriyetçiliktir. Bu prensipler aleyhinde teşekkül edecek bir fırkanın tabiatiyle hasmı caniyim.

— Böyle bir fırka karşısına şimdi muhalif olduğunuz Halk Fırkası ile teşriki mesai eder misiniz?

— Böyle mürteci fırkalara karşı cumhuriyet ve laiklik prensiplerini müdafaa noktai nazarından Halk Fırkası ile bittabi teşriki mesai ederim.

— Fırkanıza bugünkü Meclis'ten aza alacak mısınız?

— Maalmemnuniye alacağım. Fikirlerimi, kendi fikirlerine mutabık görenlerin ve programımızın tatbikini arzu eden bilcümle arkadaşların bana iltihakı benim için temenniye şayandır. Benimle hemfikir olan zevatı fırkanın tabii azası telakki ederim. Mamafih bu temayül his halinde kalmamalı, fiilen fırkamıza intisap etmelidirler ki faaliyet müsmir olsun.

— Fırkanıza şimdi intisap edeceklerden bazıları, bilahare sağa yani irtica temayül ederlerse de ne yaparsınız?

— Bu gibilerin derhal fırkamla alakasını keserim.

— Gazi Hazretleri Halk Fırkası'nın reisi bulunuyorlar. Aynı zamanda Reisicumhur'durlar. Sizin fırkanıza karşı acaba nasıl bir vaziyet alacaklar?

— Bu suale cevap vermekte mazurum. Çünkü Gazi Hazretleri'ne takdim ettiğim mektuba henüz kendileri cevap vermediler. Fakat ümit ederim ki Cumhuriyet'in banisi olan Gazi Hazretleri teşkil edeceğim fırkamı hüsnü telakki edeceklerdir.

— Devlet reisi olan Gazi Hazretleri'nin muhalifi bulunduğunuz fırkanın lideri olmaları sizin fırkayı şimdiden zayıf düşürmüyor mu?

— Bu vaziyet bizi şüphesiz zayıf düşürebilir. Fakat ben ve benimle teşriki mesai edecek arkadaşlar Büyük Reis'in, söz verdiği takdirde, bitarafane ve adilane hareket edeceğine ve bir defa işaret ettikten sonra bunun değişmeyeceğine tam itimadımız vardır. Zaten Büyük Reis'in esas tuttuğu laik cumhuriyet prensibi üzerinde çalışmak arzusundayız. Devlet umumi hizmetlerinin radikal tetkik, tenkit ve münakaşasından geçerek en salim haddeden süzülerek fiil sahasında intikal etirilmesi şüphesiz kendilerinin esas arzularından biridir.

— Gazi'nin eski bir arkadaşısınız. Teşkil edeceğiniz fırka, onun lideri olduğu Halk Fırkası'na muhalif olacak. Bu nokta sizde hiçbir tereddüt hasıl etmedi mi?

— Hayır, bilakis, ben Gazi'nin eski arkadaşı olduğum için ve onun bütün karakterlerini bildiğim içindir ki, bu cürete malik bulunuyorum.

Bilirim, Gazi Hazretleri bilhassa devlet işlerinin münakaşa ve tenkit olunmasını ve ancak bu suretle salim neticelere iktiran edeceğini kabul eden, yalnız kabul eden değil, hatta telkin eden ve bundan haz duyan bir dehadır. Kadim ve gençlik arkadaşlığımız esnasında kendilerinin en çok nefret ettikleri ve muzır gördükleri nokta Meşrutiyet ricalinin buna namüsait, çünkü gayrı müsteit olmaları idi.

— Millet Meclisi'nde ekseriyet ümit ediyor musunuz?

— Meclis'te elbette ekseriyet kazanmayı ümit ediyorum. Siyasetin ne olduğunu bilenlerce malumdur ki, böyle bir ümit beslemeyenler ciddi bir teşebbüste bulunamazlar. Çünkü aksi, nazari ve hayali olur. Mamafih, ekseriyet teşkiline muvaffak olmazsam bile asla nevmit olmam. Yine en küçük akalliyetle cumhuriyete büyük fayda temin edeceğime kaniim.

— İktidar mevkiine geçmek arzusunda mısınız?

— Elbette, başka türlü noktai nazarımızın tatbikine imkân var mı?

— Programınız ne zaman neşredilecek?

— Programımızın, muhtasar umdeler halinde üç güne kadar neşredileceğini zannediyorum.

— Zatı alinize atfen bazı neşriyat oluyor. Bunlar hakkında malumatınız var mı?

— Hayır, memleketin cumhuriyetperver matbuatından çok rica ederim, ben ifade etmeden bana izafeten programlar, fikirler, mütalaalar serdetmesinler. O zaman benim ciddi teşebbüsüm sui tefsirlere uğrayabilir.

— Elyevm mebus değilsiniz. Halbuki istifanızı vermiş ve teşebbüsünüzü almış bulunuyorsunuz. Meclis'e nasıl dahil olmayı düşünüyorsunuz? Dahil oluncaya kadar ne ile iştigal edeceksiniz?

— Bir defa müstakil siyasi fırka teşkiline karar verince memuriyetimden istifa etmek tabii idi, bunu yaptım. Derhal mebus olma ihtiyacı yoktur. O programı, noktai nazarımı, neşreder ve memlekette halkla temas ile gelecek siyasi çalışmama devam ederim. Bu suretle fırkamın

teşkilatını yaparım. Önümüzdeki intihaba hazırlanırım. Önümüzd
tihabatta namzetlerimizi millet indinde kazandırmak tedbirlerini
nürüm. Kendime gelince, şayet bu müddet zarfında herhangi bi
hal vuku bulursa derhal oraya şahsen namzetliğimi koyarım. C
halkı benim programımı hüsnü telakki etmişse beni intihap ede
suretle daha evvel tek başıma Meclis'e girerim. Muvaffak olm
ümitsizliğe düşecek değilim. Teşebbüsümü mütemadiyen ila
tekrar ederim. Elbette bir gün muvaffakiyet benim tarafımda kalır

— Bugünkü intihap kanununa göre intihabat iki derecelidir. I
hibi sanilerin şimdiye kadar Halk Fırkası namzetleri olduğu görül
dir. Buna nazaran fırkanızı teşkil için bu vaziyet sizi endişenak
mi?

— İşaret ettiğiniz noktanın ehemmiyetini anlıyorum. Fakat
ihtisasım şudur ki, yeni intihaba yeni intihap kanunu ile girilece
re'yi-i am usulü, yani bir dereceli intihap, tatbik edilecektir. Hatta
terem hanımlarımız da intihap etmek ve intihap olunmak hakkına
olacaklardır.

— Bunu nereden biliyorsunuz?

— Bu sene Türkocağı'nda verilen konferanslar, teati edilen
ve bu esnada en büyük ricalimizin orada bütün bunları hüsnü
etmiş görünmeleri bana bu itminanı veriyor. Zaten böyle olmasa
nu ben teklif edecektim.

Makalede Gazi hakkında sitayişkârane olan cümle
maadası, kendi tarafından yazdırılmıştır.

Görülüyor ki, Gazi bu makalede, yepyeni ve çok m
bir âleme girdiğimizi ve açık ve salim hareket etmek sure
Türk'ün yüksek siyasi müessesesi olan cumhuriyeti yü
mek noktai nazarını beraber mütalaa edenlerin asla birl
muarız olmadıklarını; ve benim Cumhuriyet Halk Fırka
isleriyle çok mücadele edeceğimi tahmin etmekle be
cumhuriyet esaslarının kuvvetlenmesini temin edecek ol
mücadeleyi memnuniyetle müşahede edeceğini ve Cum
yet Halk Fırkası reisleriyle en çok kavgalı olduğumuz g
bizi sofrasında birleştirmenin kendisi için yüksek bir
olacağını söylemişlerdir.

Geç vakit sofradan dağıldığımız esnada Gazi, Ankara mebusu Talât Bey'e tekrar ilişerek:

"Sen artık beri tarafa geçtin."

Talât Bey:

"Mimlendim mi Paşa Hazretleri?"

Gazi:

"Yok, öyle sözler işitmek istemem. Bu, namusum üzerine verdiğim sözlerden şüphe etmek demektir. Ben bir defa söz verdikten sonra ondan şüphe etmeye kimsenin hakkı yoktur" demiştir.

Saat 16:00'ya doğru herkes dağıldığı sırada Gazi, Kütahya mebusu Nuri ve Yozgat mebusu Salih Beyleri yanında alıkoymuş ve Sivas mebusu Necmettin Sadık Bey'le, Fazıl Ahmet Bey bilahare bu gruba iltihak etmişlerdir. Bu esnada Gazi ile Nuri Bey arasında çok şayan-ı dikkat bir muhavere cereyan etmiştir.

Bu akşam Talât Bey'e cevaben, "Ben bu iki fırkaya bir baba iki öz evladına nasıl muamele ederse, aynı surette farksız ve bitarafane muamele edeceğim" diyen ve bu sözlerini herkesi şahit tutarak namusuyla temin eden ve bilahare Necmettin Sadık Bey'e yukarıda dercettiğimiz beyanatı yapmış olan Gazi, Nuri Bey'e hitaben:

"Siz aklınızca İsmet Paşa'ya muhalefet mi yapmak istiyorsunuz? Sizin, İsmet Paşa'ya karşı muhalefet etmek haddiniz mi? İsmet Paşa yakında Sivas'ta söyleyeceği nutukta sizi paçavraya çevirecektir. Lozan'da Lord Curzon'u ve Avrupa murahhaslarını iskat etmiş olan İsmet Paşa'ya karşı çıkanların aklına şaşarım" mealinde sözler söylemiştir.

Birkaç saat evvel sofrada işitilen sözlerle bu sözler arasındaki farktan hayrete duçar olan Nuri Bey:

"Aman Paşam, ciddi mi söylüyorsunuz? Biz kanaatimiz dairesinde muhalefet edeceğiz. Ne bizi, ne de kimseyi paçavraya çevirmek mümkün değildir. Fakat bu sözleri işiten gazeteci beyler sizin bundan evvel bitaraflık hakkında verdiğiniz teminatı nasıl telakki edeceklerdir? Ve bu sözler intişar ederse, teşkilini arzu buyurduğunuz muhalif fırka nasıl teessüs edebi-

lir?" yolunda cevaplar vermiş ise de Gazi, İsmet Paşa'nın bizi paçavra edeceğine dair söz söylemekte ısrar etmiştir.

Bunun üzerine Nuri Bey:

"O halde sizin kanaatiniz bu ise, neden bu fırkayı teşkil ettirdiniz ve neden beni bu fırkaya geçirdiniz?"

Gazi:

"Ben geçirmedim, sen İsmet Paşa'ya muhalif olduğun için kendin geçtin."

Nuri Bey:

"Siz emir verdiniz, ben geçtim. Fakat farz edelim ki, ben muhalif olduğum için bu fırkaya geçtim. Ya Fethi Bey'in kabahati ne idi? Onu Paris sefaretinden getirtip fırka teşkili için istifa ettiren siz değil misiniz? Ona ne diyelim?"

Gazi:

"Hayır, Fethi Bey'e teşkil ettiren ben değilim; kendisi zaten böyle bir şey arzu ediyormuş. Kendi arzusuyla fırkayı teşkil etmiştir."

Nuri Bey:

"Arada büyük bir süi tefehhüm vardır; Fethi Bey sizin teşvikinizle bu işe giriştiğini söylüyor. Siz aksini iddia ediyorsunuz; bunu halletmek lazımdır."

Gazi, "Fethi Bey kendi başına fırkayı yapmıştır" diye fikrinde ısrar etmiştir.

Bu sözleri söyleyen Gazi ile bana hususi ve aleni teşvikatta ve namusuyla bitaraflığı hakkında teminatta bulunmuş olan Gazi arasında büyük fark vardır. Fırkanın teşkilatı bütün memlekette tevessü ettikten sonra ve belediye intihabı mücadelesine girişildikten sonra ve fırkanın feshiyle neticelenen vakalardan sonra, Gazi'nin ağzından çıkıp kulağıma gelen sözler; bu gece sabaha doğru Gazi'nin belki istemeyerek ifşa ettiği "haleti zihniyenin" aynıdır. Binaenaleyh, Gazi fırka hakkındaki hakiki düşüncesini, Nuri Bey ve gazeteciler yanında o gece izhar etmiş olduğuna bugün hükmetmek mecburiyetindeyim.

Ertesi günü (10 Ağustos), Nuri Bey, şevk ve hevesi kırılmış bir halde bana sabaha karşı Gazi ile aralarında geçen

muhavereyi naklettiği zaman hayretler içinde kaldım. Bu sözleri ile Gazi'nin bana gösterdiği samimiyet arasında mevcut olan tezat ne idi? Bu samimiyet yapma olabilir miydi? Gazi'nin beni aldatmak için namusu üzerine bu kadar kati teminat vermeye ne ihtiyacı vardı? Şaştım kaldım ve derhal izahat almak üzere Gazi'nin nezdine gitmeye karar verdim.

Nuri Bey, benden evvel Gazi'nin yanına girdiği zaman aralarında şu mükaleme cereyan etmiştir:

Gazi:

"Dün akşamki konuştuğumuzu Fethi Bey'e söyledin mi?"

Nuri Bey:

"Tabii söyledim."

Gazi:

"Niçin söyledin, sen de bir işe yaramazsın."

Nuri Bey:

"Nasıl? Siz bunu gazetecilere mükerreren söylemekte bir beis görmüyorsunuz da, ben bu işte en çok alakadar olan arkadaşımdan sözlerinizini nasıl ketmedebilirdim? Kendisiyle beraber çalışacağım. Muhavereyi aynen nakletmek mecburiyetinde idim."

Gazi:

"Çok fena ettin. Seninle zaten bir iş olmaz."

Mükaleme bu tarzda cereyan ederken ben içeriye girmişim. Gazi bana hitaben:

"Nuri Bey size neler söylemiş? Kendisine yakıştıramadım. Sizin cesaretinizi kırmaya mahal var mıydı? Ben onunla latife ettim, o ciddiye almış ve size söylemiş."

Ben:

"Evet söyledi Paşa Hazretleri; ben de hayrette kaldım. Bana fırka teşkili için müracaat eden, beni teşvik eden siz değil misiniz? Nasıl oluyor da benim kendiliğimden fırkayı teşkil ettiğimi gazeteciler yanında söylemişsiniz."

Gazi:

"Canım, bu malum şeyi Nuri Bey de bilmez mi? Ben onunla latife ettim. Kendisiyle latifeden hoşlandığımı bilirsi-

niz. Şimdi fırka teşekkül ediyor diye ben Nuri Bey'le latife etmekten mahrum mu kalacağım?"

Nuri Bey:

"Ben size ciddi mi, latife mi konuştuğunuzu sormuş ve latife bile olsa gazeteciler yanında böyle şeyler söylememenizi rica etmiştim; siz ise mütemadiyen ısrar ettiniz."

Ben:

"Paşam, İsmet Paşa bizi paçavraya çevirecekmiş; onu nasıl yapacağını bilemem. Yapmak isteyebilir, hakkıdır. Fakat öyle bir vaka olmadan ve iki tarafı dinlemeden sizin şimdiden bu kanaatte bulunmanız bitaraflığa mugayirdir. Siz bizim gıyabımızda böyle tarafgirhane hareket edecek olursanız, fırka işinin selametle yürümesine imkân yoktur."

Gazi:

"Ben İsmet Paşa sizi paçavraya çevirecektir demedim. Bunu yalnız Nuri Bey için söyledim; o da bir latifeden ibaretti. Size bu kadar teminat verdim, daha ne söyleyeyim? Nasıl teminat vereyim? Nuri Bey'in sözlerine kapılıp da cesaretsizliğe düşmek caiz mi?" yolunda teşviklerde ve samimi teminatta bulunmuş ve bana gelen tereddütleri izale için birçok gayretler sarf etmiştir.

11 Ağustos tarihli gazeteler fırka teşkili için Gazi'ye yazdığım mektubu neşretmişlerdir. Mektup aynen buraya da derç edildi:

9/8/1930

Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'ne.

Paris'te bulunduğum beş buçuk sene müddet zarfında hariçten memleketimizin ahvalini takip ve tetkik ettiğim gibi hemen her sene mezuniyetle vatanımda geçirdiğim kısa müddetler esnasında müşahedelerimin verdiği intibalarla tetkiklerimi tamik etmekten hali kalmadım. Hasıl ettiğim fikir ve kanaatlerimi arz etmekliğime müsaadei celilelerini istirham ederim.

Yeknazarda göze çarpan ve umumiyetle hissolunan bir sıkıntı vardır ki o da mali ve iktisadi vaziyetimizin geçirmekte olduğu buhrandır. Filvaki mevaddı iptidaiye fiyatlarında dünya piyasasında hasıl olan düşkünlük hemen her memleketin iktisadi faaliyetinde az çok bir dur-

gunluk vücuda getirmiştir. Ancak memleketimizde diğer yerlere nazaran daha fazla hissolunan iktisadi müzayakaya, bu umumi esbaptan maada hükümetin beş seneden beri takip etmekte olduğu mali ve iktisadi siyasetin amil olduğuna kaniim.

Hükümet, mali kudretimizle gayri mütenasip ve bugünkü nesil için gayri müsmir masraflara girişmiş ve bu masrafları temin için halkın tahammülü fevkine vergiler koymuş ve dahili sanatlar ve mahsullerimiz hakkıyla himaye ve teşvik edilmemiş olması yüzünden ihracatımıza seneden seneye noksan arız olmuştur. Hükümetçe ihtiyar edilen para fedakârlıklarının büyük bir kısmı pek ağır faizlere ve diğer kısmı da ecnebi ithalatına ve dolayısıyla döviz mübayaasına sarf edilmiştir. Milli paramız endişeli surette sukut etmek tehlikesini gösterinceye kadar paramızın izin kıymetini tespit için esaslı bir tedbir alınmamıştır.

Bu hallere ilaveten tevzii adalet hususunda ve dahili ve harici siyasetlerdeki noksanları dahi tafsil ederek maruzatımı uzatmak arzu etmiyorum.

Hülasa, memleketimiz Lozan Ahitnamesi'nden beri her türlü kapitülasyon kuyûdundan azade olarak geçirdiği sulh devrinde, köylülerimizin şükrana layık, çalışmasına ve bütün halk sınıflarının memleketimizi yükseltmek için iftihara şayan gayretlerine rağmen, hasıl olan netice memnuniyetbahş olmaktan pek uzak olduğu kanaatindeyim.

Kendilerine karşı derin muhabbet ve hürmet beslediğim hükümet ricalini şek ve şüpheden ari gayret ve hüsnüyetleri karşısında böyle bir neticenin nasıl hasıl olduğunu kendi kendime sormaktan bir an fariğ olmadım. Bu sualin cevabını ancak Büyük Millet Meclisi'nin bir fırkadan müteşekkil olmasında buluyorum. Filvaki fırka azasının kendi kabinelerini tenkitten ihtiraz etmeleri sebebiyle Millet Meclisi'nde serbest münakaşa azalmış ve hükümet gayrı mesul denecek bir halde kalmıştır.

Zatı Riyasetpenahileri, bu memleketi müthiş düşman istilalarına karşı tarihte misli görülmemiş bir hamaset ve şiddetle müdafaa ettiniz; tarihimize gayet parlak bir muzafferiyet kaydettiniz; bütün vatan evlatlarını şimdiye kadar hissetmedikleri istiklal ve hürriyete kavuşturdunuz; memleketimizi medeniyet yolunda yürümekten men eden köhne tesisatı kaydırdınız ve Cumhuriyet'i tesis ettiniz; bu suretle vatanın ebedi minnet ve şükranına ve umum insanlığın takdir ve hayranlığına hak kazandınız.

Cumhuriyet idaresinin memleketimizde ebedileşmesi için bir fırkalı hükümet idaresi yerine hürriyeti münakaşayı tesis etmek ve hükümetten, millet işleri hakkında ciddi hesap istemeyi temin etmek ve bu işlerde hata varsa herkesin gözü önünde cerayan edecek serbest münakaşa neticesinde tashihe çalışmak gayelerinin husul bulmasına, Cumhuriyet'in banisi olmak sıfatıyla herkesten evvel Zatı Riyasetpenahilerinin taraftar bulunduklarına asla şüphe edemem.

Cumhuriyetin âşığı olmak sıfatıyla bu gayelerin hususlü mukaddes emelimdir. Binaenaleyh tam ve hakiki cumhuriyetçi ve bütün manasıyla laik ve fakat Cumhuriyet Halk Fırkası'nın mali ve iktisadi ve dahili ve harici siyasetlerinin birçok noktalarına muarız bulunan ayrı bir fırka ile siyasi mücadele sahnesine atılmak azmindeyim.

Zat-ı Devletleri Reisicumhur olduktan maada, şimdiye kadar mensubu bulunduğum Cumhuriyet Halk Fırkası'nın da Umumi Reisi olmalarından naşi işbu siyasi azmimin nazarı devletlerinde ne yolda mazharı telakki buyurulacağını bilmek lüzumunu hissediyorum.

Cevabı devletlerini bekler ve en derin muhabbeti kalbiyemle beraber hürmet ve tazimlerini takdim ederim Efendim.

Fethi

Bugün fırkanın programını ihzar ettim. Kütahya mebusu Nuri Bey, Aydın mebusu Reşit Galip ve Erzurum mebusu Tahsin Beyler program maddelerinin tertip, tanzim ve tahririnde bana yardım ettiler. Program ikmal olunduktan sonra muvafakati alınmak üzere Gazi'ye gösterdim. Alelumum programı beğendi. Yalnız 5. madde, "Fırka, vatandaşların refahına, mali ve iktisadi her türlü teşebbüslerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez. Memleketin iktisadi hayatının inişafında her türlü teşebbüs erbabının zahiridir. Liman inhisarları kaldırılacaktır" şeklinde iken buna, "Cumhuriyet'in menfaatleri için girişilmesi icap eden iktisadi işlerde fertlerin kuvveti gayri kafi görüldükçe, devlet doğrudan doğruya teşebbüs alır" fıkrasını muvafakatimle bizzat kendisi programa ilave ettirmiş olduğu gibi; 11. madde, "Fırka bir dereceli intihap usulünün tesisini müdafaa edecektir," şeklinde iken, buna siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini müdafaa edeceğimize dair fıkrayı ilave ettirmiştir.

Programın aldığı son şekil aşağıya derç edilmiştir:

Serbes Cumhuriyet Fırkası'nın Prensipleri:

I

Serbest Cumhuriyet Fırkası cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlıdır. Bu esasların millet bünyesinde ebedileşmesi gayesidir.

Teşkilatı Esasiye Kanunu'ndaki hürriyet ve masuniyet haklarını bila istisna herkes için meri tutacak ve hiçbir arızaya uğratmayacaktır.

II

Vergiler, millet efradının iktisadi teşebbüs kabiliyetini sarsmayacak ve halkın takati hudununu aşmayacak derecede tahfif olunacaktır.

Vergi tarhında daha salim esaslara istinat edilecek ve tahsilindeki yolsuzluklar kaldırılacaktır.

III

Fırka, devlet varidatının semereli surette sarfına dikkat ve büyük nafia teşebbüsleri masraflarının yalnız bir nesle tahmilinden içtinap eder.

Devlet masraflarında en sıkı tasarrufa riayet ve israflara karşı mücadele eder.

IV

Fırka, paramızın bir an evvel tespiti için tedbir almak ve memleketimizde iş görmek isteyecek harici sermayeye bu suretle yol açmak azmindedir.

V

Fırka, vatandaşların refahına, mali ve iktisadi her türlü teşebbüslerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez. Memleketin iktisadi hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının zahiridir.

Cumhuriyet'in menfaatleri için girişilmesi icap eden iktisadi işlerde fertlerin kuvveti gayri kafi görüldükçe, devlet doğrudan doğruya teşebbüs alır.

Liman inhisarı kaldırılacaktır.

VI

Köylünün ve çiftçinin çok ucuz faizle ve müşkilatsız usullerle para bulması ve iktisadi bünyemizi zayıf düşüren murabahacılıktan kurtarılması Fırka'nın en mühim maksatlarındandır.

Çiftçinin fedakârlığı ile kurulmuş olan Ziraat Bankası'nın memleketin zirai kredi ihtiyacını tatmin edecek bir müessese haline çıkarılması umdedir.

VII

Dahili sanatların canlanması ve kolaylıkla inkişaf etmesi Fırka'nın vasıl olmak istediği mühim hedeftir. Teşviki Sanayi Kanunu bihakkın tatbik edilecektir. Bu kanunun bahşettiği himaye ve kolaylıklar icabında tevsi olunacaktır.

Sanayi ve Maadin Bankası'nın kabiliyet ve faaliyeti artırılacaktır.

Yerli mahsullerin himayesi ve harici piyasalarda sürümlerinin temini için tedbirler alınacaktır.

Nakliyat ve liman tarifeleri bu maksatlara hizmet edecek surette tanzim olunacaktır.

VIII

Halkın hükümet dairelerindeki işleri azami sürat ve suhuletle gördürülecektir. Rüşvet ve suiistimallere karşı bilamerhamet mücadele edilecektir.

IX

Mahkemelerin süratle iş bitirmesi için sıkı ve devamlı teftişler yaptırılacaktır. Mahkemeler teşkilatındaki noksanlar bu maksada göre ikmal olunacaktır.

Fırka, harici siyasetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin komşu ve bilumum devletlerle münasebetlerinin dostluk ve samimiyet dairesinde cereyan ve takviyesine ve Cemiyet-i Akvam müessesesiyle daha sıkı surette teşrik-i mesaiye ehemmiyet verecektir.

XI

Fırka, bir dereceli intihap usulünün tesisini ve siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini müdafaa edecektir.

12 Ağustos'ta gazeteler Gazi Hazretleri tarafından fırka teşkili hakkında bana verilen cevabı neşretmişlerdir. Bu cevap, ehemmiyetine binaen aynen buraya da nakledildi:

Yalova, 10/8/1930

Azizim Fethi Beyefendi.

9/8/1930 tarihli mektubunuzu aldım ve dikkatle okudum. Kendimi mütalaalarınıza ve suallerinize Reisicumhur ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Umumi Reisi olarak iki sıfatla muhatap gördüm.

Malumdur ki, resmi vazifem dolayısıyla ben bugün Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Umumi Reisliği'ni fiilen ifa etmemekteyim. Fiili riyaset İsmet Paşa tarafından ifa olunmaktadır. Reisicumhurluk vazifesinin hitamında bizzat teşkil ettiğim Cumhuriyet Halk Fırkası reisliğini fiilen ifa edeceğim tabiidir.

Hükümetin icraatına müteallik olarak sereylediğiniz noktai nazarların zamanında mevzubahis oldukça cevaplarını vermek hükümete ait olacaktır. Bu suretle hakikatlerin daha açık meydana çıkacağına şüphe yoktur.

Büyük Millet Meclisi'nde ve millet muvacehesinde, millet işlerinin serbest münakaşası ve hüsnüniyet sahibi zatların ve fırkaların içtihatlarını ortaya koyarak, milletin ali menfaatlerini aramaları benim gençliğimden beri âşık ve taraftar olduğum bir sistemdir. Reisicumhur olmayarak yalnız fiilen Cumhuriyet Halk Fırkası Reisi bile bulunsaydım, fırka programını ve icraatını tenkit eden ve insani ve siyasi ahlakına emin olduğum sizin gibi bir zatın mütalaalarını dikkat ve muhabbetle dinlerdim ve istifadeli bulurdum.

Binaenahleyh Büyük Meclis'te aynı temele istinat eden yeni bir fırkanın faaliyete geçerek millet işlerini serbest münakaşa etmesini cumhuriyetin esaslarından sayarım. Bu itibarla, noktai nazarlarınızı takip için siyasi mücadeleye girmenizi bittabi hüsnü telakki ettim.

Reisicumhur bulunduğum müddetçe reisicumhurluğun uhdeme tevdi eylediği yüksek ve kanuni vazifeleri, hükümette olan ve olmayan fırkalara karşı adilane ve bitarafane ifa edeceğime ve laik cumhuriyet esası dahilinde fırkanızın her nevi siyasi faaliyet cereyanlarının bir maniaya uğramayacağına emniyet edebilirsiniz Efendim.

Reisicumhur
Gazi Mustafa Kemal

Aynı zamanda, bugünkü gazeteler aşağıdaki beyanatımı neşretmişlerdir:

(*Cumhuriyet* gazetesi, 12 Ağustos) Programım hazırdır. Çarşamba günü (13 Ağustos) neşredeceğim. Gazi Hazretleri'ne yazdığım mektuptaki noktai nazarlar, programın esas hatlarını kafi derecede göstermiştir, zannederim. Evvelce de söyledim, gene tekrar edeyim ki program, bugün şiddetle hissolunan ihtiyaçları tatmin edecek ve mevcut sıkıntılara çare bulacak tedbirleri havi ve tatbikat ve icraat programıdır. Binaenaleyh öyle zannedildiği gibi uzun nazariyelerle dolu değil, kısadır.

Devletin iktisadi ve mali siyaseti, Gazi Hazretleri'ne yazdığım mek tupta arz ettiğim gibi, iyi neticeler vermemiştir. Mesela şimendifer meselesi; bu, fikrimce bugünkü nesle tahammülünün derecesini aşan vergiler yüklenmiştir. Bundan maada, şimendiferler için yapılan fedakârlıklar nispetinde inşaat-ı nafıa meydana getirilememiştir. Masrafların mühim bir kısmı faizlere ve komisyonlara gitmektedir. Bununla şimendifer yapılmasın, bazı mukabil cereyanları nazar-ı dikkate alarak kamyon sistemi bugünkü ihtiyaca daha muvafık ve ucuzdur demek istemiyorum. Memleketi şimendifersiz bırakmak elbette olamaz. Yalnız bugün mü yarın mı olsun, mesele budur.

İnhisarlara gelince: devletin bugün tehiri mümkün olan masraflarını tehir etmek, hükümet masraflarında azami tasarrufa riayet eylemek ve bu masraflarda yapılan israflara nihayet vermek, fırkamın esaslı umdesidir. Bu suretle vergilerin ve bu meyanda halka en ağır gelen inhisarladan alınan rüsumun tahfifine imkân bulunacağı kanaatindeyim.

Paramızın istikrarına gelince: Ecnebi sermayesinin memleketimize girmesine en büyük engel paramızın müstakâr olmamasıdır. Hiç kimse sağlam parayı gayri müstakâr bir paraya tahvil etmek istemez. Binaenaleyh paramızın istikrarı için tedbir almak ve bu gayeyi bir an evvel fiiliyat sahasına getirmek lazımdır. Ondan sonra ecnebi sermayesinin memleketimize girmesi için yol açılmış olur. Bittabi bu sermayeyi ürküten müşkilata ve itimatsızlıklara da nihayet verilmelidir.

Gümrük siyasetimiz, makul bir himaye siyasetidir. Köylünün ve sanayi erbabının himayesi bizim memleket için hakikatte birdir. (*Vakit* gazetesi muhabirinin, "Şehir halkını, büyük sanayi erbabını mı, köylü ve

işçiyi mi korumak istiyorsunuz" şeklindeki sualine cevaben: Bizde büyük sanayi yoktur. Diğer halk sınıfları arasına ihtilaf yoktur. Biz İngiltere gibi değiliz, tasnif nazaridir.)

Memleketimiz birinci derecede ziraat memleketidir. Fakat memleketimizde kolaylıkla tesisi kabil olan sanatların hayat bulmasına çalışmak borcumuzdur. İhtiyaçların mühim kısmının dahilden temini lazımdır.

Harici siyasete talalluk eden hususatta arada ihtilaf-ı efkâr olmasına imkân görmüyorum. Bu işlerde hükümete müzaheret etmek tabiidir.

Gerek bu, gerek bundan evvelki beyanatım ve gerek 14 Ağustos tarihli *Yarın* gazetesinde intişar eden beyanatımı buraya derç etmekte maksadı mahsusum vardır. Filvaki bu beyanat İsmet Paşa'yı fena halde hiddetlendirmiş ve kendisini fırka aleyhine tertibat almaya sevk etmiştir. Halbuki bir muhalif fırkanın hükümet icraatını bu suretle tenkit etmesinden daha tabii bir şey tasavvur olunabilir mi? Anlaşılıyor ki Başvekil, fırkanın teşekkülü için bana ısrarda bulunduğu zaman böyle bir teşekkülün netice-i tabiiyesi olarak, acı tatlı tenkitler yapılacağını hatırlarına getirmemişlerdir, veya getirmişlerse bile, pek mülayim ve belki de sitayişkârane tenkitler karşısında kalacağını zannetmişler. Bu bahse ileride gene geleceğim.

12 Ağustos'ta, Yalova'da fırkanın teşekkül ettiğine dair beyanname telgrafla İstanbul vilayetine bildirilmiştir. Program da Ajans vasıtasıyla matbuata tebliğ edilmiştir.

Bu gece Gazi'nin sofrasında İsmet Paşa Yunus Nadi Bey ile tarihi tetkikatta bulunan profesörlerle –yani Yusuf Akçura, Samih Rıfat, Yusuf Ziya, Sadri Maksudi Beyler– Reşit Galip Bey ve sair vardı. Gazi, bermutat fırka teşekkülünden memleket ve cumhuriyet için hasıl olacak menfaatlere dair sözler söyledi.

Yunus Nadi Bey o zaman böyle bir teşekkülü tamamen tasvip etmekte idi. Gazi, böyle mühim bir vazifeyi ancak bana emanet edebileceğini ve başka kimseye böyle bir vazife için itimadı olmadığını tekrar edip durdu. Sofrada hazır bulunanlardan biri, "Paris sefaretini bırakıp bu işe girişmesi, doğrusu Fethi Bey için büyük bir fedakârlıktır" dedi.

Cevaben, "Benim için hiçbir fedakârlık yoktur. Bilakis memlekete ve cumhuriyete hizmet için zuhur eden bu fırsat benim için bir şeref ve bir nimettir" dedim. Yunus Nadi Bey'in fırkanın teşekkülü üzerine siyasi hayatımızda hasıl olacak tahavvül hasebiyle duyduğu şevk ve meserreti hâlâ atamıyorum.

Bu şevk ve meserret ile bazı tuhaf hikâyeler söylemiş ve sofradakileri güldürmüştü. Mumaileyh, birkaç gün *Cumhuriyet* gazetesinde yazdığı başmakalelerle o geceki fikir ve temayülünü izhar etmekten çekinmemişti.

Artık fırka teşekkül etmiş, beyannamesi Vilayet'e verilmiş, programı neşrolunmuştu. Her taraftan müteaddit telgraf ve mektuplar almaya başlamıştım. Bunların cümlesi, cumhuriyet mefkûresini kalbinde taşıyan ve bu mefkûrenin tahakkukunu gördüklerinden sevinç duyan ve fırkamızın teşekkülünü takdir ve tasvip eden ve fırkaya iltihak arzusunu gösteren ve bu yüksek teşebbüsten dolayı Gazi'ye minnettarlıklarını bildiren yazılardan ibaretti.

Bu yazılar, derin ve heyecana tercüman olmakta idiler. İmza sahipleri, doktor, avukat, tüccar, esnaf, velhasıl muhtelif halk tabakalarının münevverlerini temsil ediyorlardı. Memleketin uzak ve yakın, büyük ve küçük şehir ve kasabaları birer surette fırkaya alakalarını göstermekte idiler. Halbuki fırkanın teşekkülü haberi şayi olalı henüz iki-üç gün olmuştu. Bu kadar kısa bir zamanda fırkamıza karşı tehalük derecesine varan bu heyecanlı tezahürler benim kalbimi mefharetle dolduruyordu.

Ben bu teşebbüsün banisi olmak sıfatıyla, bu sevinç ve iftihara iştirak edeceğini ümit ederek Gazi'ye de her taraftan gelen iltihak tekliflerinden malumat vermekte idim.

Şimdi anlaşılıyor ki, bu fazla tehalük hoşa gitmemiş ve bu temayülleri kırmak için tedbir almak emirleri daha o zaman peyda olmaya başlamıştır. Filvaki, ilk fikre göre fırkaya kırk-elli mebusun iltihakına muvafakat edilecekti, fakat fırkamızın her yerde gördüğü hüsnü kabul bize kırk-elli mebus vermek şöyle dursun, kendiliklerinden iltihak edecek mebusların

cesaretini kırmak için kulaktan kulağa sözler ve talimatlar fısıldanmaya başladı. Bunu Yalova Kaplıcaları'na gidip vaziyete göre fırkaya iltihak etmek arzusunu taşıyan mebusların avdetlerindeki sözlerinden anlıyordum.

12 Ağustos günü şayan-ı dikkat bir safhaya şahit oldum. Halk Fırkası Kâtibi Umumisi Saffet Bey İzmir'den gelen bir telgrafı Gazi'ye gösteriyordu. Bu telgrafta, Halk Fırkası'nın İzmir mutemedi Salih Bey'in gazetelere yaptığı beyanattan bahsolunmakta idi. Gazi, kendisinin bana verdiği cevabi mektubun meali dairesinde beyanatta bulunulması için talimat verilmesini emretti.

Salih Bey beyanatında şunu diyordu:

> Yeni fırka danışıklı, döğüşüklü bir iştir; bunu bizden sormuşlardı, fikrimizi söylemiştik. Değişik bir şey yoktur; bu hal 'blöftür,' işte bu kadar.

Diğer bir gazeteye de mumaileyh, yeni fırkanın teşkili için yapılacak teşebbüsten bir-iki aydan beri haberdar olduğunu; merkezden fikirlerinin sorulduğunu; muhalefetin meclis dışarısında değil, içinden doğması fikrini bildirdiklerini; yeni fırkanın teşkili için Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Mecliste'ki bazı arkadaşlarını feda edeceğini; intihabat mücadelesi olmayacağını ve sadece yeni fırkanın intihabata iştirakine Cumhuriyet Halk Fırkası'nın müsaade edeceğini söylemiştir.

Bu şayan-ı dikkat beyanat, Gazi'nin hoşuna gitmemiş ve beyanatı yapan zat hakkında birkaç kelimei tahkir sarf edilmesine sebep olmuştur.

Fakat bugün, bu beyanat inceden tetkik edilirse, Salih Bey'in pek yakından bu işe vakıf olduğunu ve fakat vaktinden evvel sırrı ifşa eylediğini teslim etmek icap eder. Bittabii Salih Bey'in tasvir ettiği şekilde fırka teşkiline ne ben muvafakat ederdim, ne de Gazi böyle bir teklifte bulunmayı ciddiyetine yakıştırabilirdi. Onun için bidayette gayet samimi olarak, cumhuriyet mefkûresinin memlekette kuvvetlenmesi gayesiyle işe başlanmış ve pek meşru ve makbul bir

fikir olarak mesele ortaya atılmıştı. Zaten yukarda arz eylediğim gibi, başka türlüsüne benim muvafakat edemeyeceğimi Gazi biliyordu. Fakat bu meşru ve makbul fikirlerin arkasında, Salih Bey'in beyanatına müşabih gizli maksatlar saklı olduğunu şimdi anlamak güç değildir. Zira bir blöf şeklinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kanadı altında vücut bulmasına rıza gösterilen bu teşekkül, daha ilk günlerde büyük bir hayatiyet ve inkişaf istidadını gösterir göstermez, teşekküle hâkim olan gizli maksadın elden gittiği anlaşılmış ve bunun üzerine fırkamızın hayatiyet ve inkişafına yardım yerine müşkilat göstermek lüzumu baş göstermişti. Bunun vakıayı atiye ispat edecektir.

Ertesi gün, 13 Ağustos, İstanbul'a döndüm. Kaplıcalar'da gece ve gündüz fırka işiyle meşguliyet beni yormuştu. İstanbul'da bir veya iki gün istirahatten sonra fırka teşkilatıyla iştigal etmek istiyordum.

İstanbul'a geldiğim gün, *Yarın* gazetesi muhabirine, sorduğu suallere cevap olarak aşağıdaki beyanatta bulundum (bu beyanatım 14 Ağustos tarihli *Yarın*'da intişar etmiştir):

Soru: Paranın istikrarını tabii buluyor musunuz?

Cevap: Parayı tespit etmek demek, paraya altın kıymetini irca etmek demektir. Avrupa'da da, bütün dünya piyasasında da bu böyledir. Bu hususta lazım gelen her türlü tedbiri almak lazımdır.

Soru: Sarsılmış olan mali itibarımızı takviye için tedbirler almak ister misiniz?

Cevap: Milletin hariçte ve dahildeki itibarı malisi memleketin şerefidir. Bu şerefi yükseltip, herkesin hükümet hazinesine karşı itimadını takviye etmek en büyük emelimdir.

Soru: Hükümetin bu sene bütçesini toplayacağından ümit var mısınız?

Cevap: Vergi vermediklerinden dolayı hapishaneye girenlerin adetleri ziyade olduğuna göre vergilerin tahammül fevkinde olduğu anlaşılıyor.

Soru: Mecliste tenkidatınız madde tasrihi şeklinde mi olacak?

Cevap: Bu bahislerin madde üzerinde olması tabidir. Bu münakaşaların mahall-i cereyanı millet kürsüsü olacaktır.

Soru: Yeni fırkanıza aza kaydederken ne gibi meziyetler arayacaksınız?

Cevap: Benim mesleğim fikir vadisinden ayrılmamaktır. Ben cumhuriyetçi ve laik vatandaşların reylerini almak isterim. Cumhuriyetçi ve laik olmak şartıyla herkes fırkaya aza olabilir. Şahıslar beni alakadar etmez.

Soru: Vatandaşlarda hürriyet-i efkâr hususunda bir tereddüt vardır. Bu hususta mütalaanız nedir?

Cevap: Bu memlekette herkes cumhuriyeti takviye etme ve demokrasi esasatının kuvvetleştirilmesi için serbestiyle kendi fikrini beyan etmelidir. Bundan sonra kimse hürriyet-i efkârdan dolayı muetep olamaz. Buna kuvvetle eminim.

Soru: Programınızda maarif siyasetine temas eder bir nokta görmedim?

Cevap: Maarif siyasetimiz cumhuriyetçi, milliyetçi, laik bir maarif siyasetidir ki, bu hususta büyük bir farkımız olmayacaktır. Tabii idare ve tatbikat ayrıdır.

Soru: İsrafattan bahis buyuruyorsunuz. İsraflar yapıldığına kani misiniz?

Cevap: Evet. Münasip vesilelerle fikrimi izah ettiğim veçhile memleketteki fuzuli israfatın herhalde önüne geçilmek için şiddetle mücadele edeceğim. Memlekette iktisadi varlığı ihya etmek, iktisadi teşebbüslere serbest meydan açmak, hükümetin bu gibi müdahalelerine nihayet vermek lazımdır. Dolayısıyla iktisadi sahada iş bulacak ve kazanacak vatandaşlar hükümet kapısına muhtaç olmaktan kurtulurlar. Ve hükümete borçlarını kolay kolay, seve seve öderler.

Soru: Şimendifer siyasetine muarız mısınız?

Cevap: Açık söyleyeyim ki, memlekete şimendifer yapılmasın di-

ve [illegible] yoktur. Şimendifer yapılmalıdır. Fakat fazla masraflar tenkis edilmeli ve [illegible] masraflar itidali malimizi tecavüz etmemelidir. Bunun yükünü ve bilhassa bunlardan istifade edecek gelecek nesillere taksim ve tahmil etmek vesaitini aramak lazımdır.

Bugünkü tarihli gazetelerde Ankara'da birçok mebusun yeni fırkaya girmeye hazırlandıkları bildirilmektedir. Görülüyor ki, memleketin her tarafında görülen heyecanlı iştiraka mebusların mahfili de yabancı kalmamıştır.

Gerek bugün ve gerek ertesi (15 Ağustos) günü, fırkaya iltihak için cumhuriyet mefkûresiye müteharrik oldukları yazılarından belli birçok telgraflar aldım. Bu telgrafların bir kısmı İstanbul'a, bir kısmı da benim Yalova Kaplıcaları'nda kaldığımı zannedenler tarafından doğruca Yalova'ya gönderilmekte idi. Esasen Yalova'da aldığım telgraf ve mektuplara ne surette cevap verileceğini Kâtibi Umumi Nuri Bey'le kararlaştırmıştım.

Nuri Bey'in Gazi tarafından fırkamızın Kâtibi Umumiliği'ne bizzat tensip ve tayin olunduğunu daha yukarıda söylemeyi unuttum. Filvaki, 11 Ağustos akşamı olacak, Nuri Bey Reşit Galip Bey'in yanında sofrada oturmakta iken, Gazi:

"Bilmem fırka lideri ne diyecek, fakat ben Nuri Bey'i Kâtibi Umumiliğe münasip görüyorum. Belki Reşit Galip Bey de münasip olur fakat Saffet Bey'le karşı karşıya mücadele için Nuri Bey'in Kâtibi Umumi olması çok iyi olacaktır" dedi. Ben de Gazi'nin fikrine iştirak ettim. O akşamdan beri fırkamızın Kâtibi Umumiliği'ne tayin olunan Nuri Bey, ben İstanbul'a geldikten sonra Kaplıcalar'da kalmış ve alınan telgraflara kararlaştırdığımız veçhile şu umumi cevabı vermiştir:

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın teşekkülü haberinin ilanıyla beraber birçok taraflardan, halkımızın muhtelif sınıflarına mensup yüzlerce vatandaşın siyasi prensiplerimizin kabul ve hüsnü telakki edildiğine dair tebrik telgraf ve mektupları almaktayım. Fırkamızın teşekkül maksadının şahsiyattan külliyen ari ve sırf vatan ihtiyacıyla ve menfaati uğruna ma-

kul mücadelede bulunacağına kanaatiyle bize emniyet ve teveccüh ederek fikir birliği gösteren zevatın kaffesine ayrı ayrı teşekkür olunur. Bu teşekkürümü meşgalemizin çokluğundan ve bazı zevatın adreslerinin malum bulunmamasından şimdilik münferit cevaplarla takdim edemeyeceğimden mazur görülmekliğimi rica ederim. Bu arkadaşların bize, asıl müzaheret vazifelerini kanun mevsimi hulûlunda reyleriyle göstermeleri bilhassa temenni olunur.

Bugünlerde fırkanın memleketin her köşesinde uyandırdığı şayan-ı hayret alakayı tasvir etmek güçtür. Artık fırkanın muvaffakiyeti en müteredditlerin bile gözlerini kamaştıracak derecede idi. Binaenaleyh fırkanın bu inkişafına set çekmek için tedbir almak fikrini bugünlerden itibaren hakikat sahasına çıkarmak lüzumu hissedilmiş olacaktır. Filvaki, 17 Ağustos günü biz Galata'da Nazlı Han'ın bir katına yerleşmiştik. Birçok ziyaretçi tebrik ve iltihak için dairemize gelmişlerdi. 18 Ağustos günü intişar eden gazetelerde, Başvekil İsmet Paşa tarafından hükümet gazetelerine adeta resmi mahiyette şu mealde bir tebliğ neşrettirilmiştir:

Daha beş sene için hükümetin program ve icraatında, İsmet Paşa en küçük bir tadile bile taraftar değildir.

Bu beyanata ilaveten birçok mebusun Yalova Kaplıcaları'na geldiği ve İsmet Paşa'yı ziyaret ettikleri bildirilmekte idi. Saffet Bey, İstanbul'a geliyor, Halk Fırkası içtima ediyor. Ben ertesi günü Yalova'ya gidiyorum. İsmet Paşa'nın beyanatına 19 Ağustos tarihli gazetelerde şu cevabı veriyorum:

Başvekil Paşa'nın, beş sene müddetle dahili ve harici siyasetimizde asla tebeddül olmayacağına dair olan beyanatını okudum. Bir hükümet, ne kadar müddet mevkii iktidarda kalacağını kendi kendine tayin edemez. Malumunuzdur ki, hükümet, Büyük Millet Meclisi'ne karşı mesuldur. Büyük Millet Meclisi de milletin serbestçe intihap eylediği vekillerden mürekkeptir. İntihabatı umumiye neticesinin bugünkü siyaset lehine çıkacağını ve beş sene zarfında hükümetin Büyük Millet Meclisi'ne vereceği hesaplarda, Meclis'in hükümlerinin daima bugünü siyaset lehine tecelli edeceğini muhterem

Başvekil'in nasıl keşfeylediğini tayinde mütehayyirim. Herhalde bu cihet tenvire muhtaç bir noktadır.

Ağustos'un 24'üne doğru, sofrada hazır bulunanlar: Şair Emin Bey, Nafıa vekili Recep Bey, Konya mebusu Refik Bey, İstanbul mebusu Yusuf Akçura, Naki Bey, Rasim Bey, İbrahim Bey, Doktor Emin Cemal, Asaf, Nuri, Saffet, Tahran Sefiri Hüsrev Bey, İstanbul Valisi Muhittin Bey, Sivas mebusu Şemsettin Bey, Darülfünun profesörlerinden Sadri Maksudi Bey, Samih Rıfat Bey, Yusuf Ziya Bey, İzmir mebusu Vasfi Bey, Dahiliye ve Hariciye vekilleri, ben, kendisi.

Cumhuriyetin payidar olması lüzumundan bahsederek (beni yerine oturtmuştu):

"Biz bu müesseseyi hacılara, hocalara terk etmek için meydana getirmedik. Tarihi 'Octave'a bırakamayız." Bana hitaben, "Siz benim çok kadim ve emin bir arkadaşımsınız. Size namusumla temin ederim ki, bu mefkûreyi yaşatmak hususunda, etrafınızda kimse kalmamış olsa, ben size bir nefer gibi arzı hizmet edeceğim. Bu fikir ve maksadımı istersen yarın bütün kâinata ilan ederim." Üç defa tekrar etti: "Ben Mustafa Kemal, verdiğim sözü yaparım. Cumhuriyet müessesesinin bir müstebit eline geçeceğini mezarımda bile duysam, millete karşı haykırmak isterim. Bu itibarla, hali hayatımda ben bu vatanda hürriyet havası teneffüs edemedim. Her bir vatandaş gibi Beyoğlu Caddesi'nde bastonla gezmeyi ne kadar arzu ederim." Bu teminata nasıl itimat etmeyebilirdim? (Galip Bey'in bulunmadığı gece benim maksadımı kimse anlayamaz.)[1]

"Cumhuriyetin milletin kalbinde kök saldığını görmek yegâne emelimdir."

Şair Emin Bey'e hitaben:

"Emin Bey, yeni fırkada çalışacaksınız" başıyla tasdik işareti. Naki Bey'e hitaben:

"Hocam, siz de." Naki Bey cevabi muvafakat verdi.

Kapıdan çıkarken veda esnasında, Rasim, İbrahim ve Asaf Beylere teveccüh etti. Bana hitaben:

"Bu akşamki kazancınızdan memnun musunuz?"

9 Eylül'de Gazi'nin tebliğ suretinde:

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'nin yeni Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı Devlet Reisi olarak vaziyetleri kendi aleni mektuplarında müsarrahtı; buna rağmen şurada burada, sarahaten ve imaen, Reisicumhur Hazretleri'nin yeni fırka ile beraber olduğu halka ifade ve işaa edilmektedir. Bu gibi ifadat ve işalar hakikate tamamen ve katiyyen muhaliftir.

Yunus Nadi'nin açık mektubu (9 Eylül):

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'ne.

İzmir'de bir matbaamıza taarruz edildiği ve Cumhuriyet Halk Fırkası binamız taşa tutulduğu günden beri memlekette uhdemize terettüp eden yeni vazifelerin vücut ve ehemmiyetini takdir ediyoruz. Bu meyanda ezeli ve ebedi şefimiz olarak bildiğimiz Zat-ı Devletleri'ni başka ve yeni fırkaların kendilerine mal etmeye çalıştıklarını görerek –öyle dahi olsa– biz kendimizi yedi emanetimize tevdi olunan cumhuriyetin muhafazası vazifesini kemaliyle ifaya muktedir biliyoruz. Vazifemizin teshili hesabına değil, belki vaziyetin tavzihi namına, hakikati halin lütfü ifadesini istirham etmeye mecbur olduk. Her hal ve ihtimalde, cumhuriyetin hüsnü muhafaza edileceğinden daima emin bulunarak layezal hürmetlerimizi lütfen kabul buyurun, aziz Şefimiz(!).

Cevap 10 Eylül:

Cumhuriyet gazetesinde bana hitaben yazılan açık mektubu okudum. Bu mektupta, son günlerde İzmir'de vukua gelen hadiseler işaret olunarak, beni Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan başka fırkaların kendilerine mal etmeye çalıştıkları görüldüğünden bahis ve vaziyetin tavzihi namına hakikati halin ifadesi talep olunuyor. Bu nokta üzerinde diğer bazı gazetelerdeki yazıları da okudum.

Hakikat-ı hali, Fethi Beyefendi'ye yazdığım mektupta sarahaten ifade ettiğimi zannediyorum. Kendilerince hakiki vaziyetin tamamen bilindiğine şüphe yoktur. Ancak umumiyetle su-i tefehhümler ve su-i telakiller olduğu anlaşılıyor. Hakikatı hali bir daha ifade ve tasrih edeyim:

Ben Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Umumi Reisi'yim. Cumhuriyet Halk Fırkası, Anadolu'ya ilk ayak bastığım andan itibaren teşekkül edip benimle çalışan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin mevlüdidir. Bu teşekküle tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmek için hiçbir sebep ve icap yoktur ve olamaz.

Resmi vazifemin hitamında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın başında fiilen çalışacağım. Bu noktada tereddüde mahal yoktur. Benim bu esas vaziyetim, bir sene nihayetinde hitam bulacak olan bugünkü resmi vazifemin bana tahmil ettiği bitaraflığı ihlal edemez.

İşaret olunan hadiseler yanında, İzmir'de bir gazete idarehanesine ve Cumhuriyet Halk Fırkası Merkezi'ne, her ne sebep ve suretle otursa olsun, vuku bulmuş tecavüzlerden ve hükümet ricaline ve otoritesine karşı idraksizler tarafından yapılan çirkin tecavüzlerden çok müteessir olduğumu tahmin etmek güç değildir. Bu teessürümü, akan kanlar ve zayi olan hayat şiddetlendirmiştir. Bu gibi tecavüzlerin muharrikleri cumhuriyet kanunlarının takibinden tabii kurtulamazlar.

Bu sözlerim *Cumhuriyet* gazetesine cevaben ve efkâr-ı umumiyeyi tenviren neşredilmiştir.

Gazi M. Kemal

Ben İzmir'den 13 Eylül'de İstanbul'a döndüm. Gazi ile görüştüm. 14 Eylül'de Kalmis Apartmanı'nda arkadaşlarla görüştüm.

Gazi'nin sözleri:

"Beni fırkamız var diye aldatıyorlardı; bir şey olduğunu, mevcudun da ekmek peşinde koşarken halkı incittiğini anladım.

"Cumhuriyet yolunda metanet ve muvaffakiyetle yürüyeceğiz.(?)[1] tarzında da ben artık biraz tarafgirlik yapacağım. Yoksa Halk Fırkası yıkılacak; gene tek fıkra ile kalacağız, ki doğru değildir."

15 Eylül'de, Meclisin içtima-i fevkaladeye daveti için Heyeti Vekile kararnamesi.

Ayın 16'sında fırkada, arkadaşlarla vaziyet ve hükümetin bize karşı aldığı açık aleyhtarlık hakkında görüşüldü. Fethi Bey'in Gazi'yi görerek, kendisinin ve hükümetinin bitaraflığını temine çalışması kararlaştı.

Gazi'ye, Nuri Bey'le beraber gittik.

Ayın 16-17'sinde müsvedde yazıldı.

17 Eylül'de arkadaşlara neticei mükameleyi bildirdim. Beş saat münakaşa. Gazi'nin, Fethi Bey'in teklifini kabul ettiğini, yani biz bir beyanname yazarak Gazi'nin bitaraflığını ilan edeceğiz. Gazi de hükümetin bitaraflığını temin edecek. Ve müsvedde okundu ve tashih edildi. Gene o gün, Gazi'yi görüp müsveddeyi göstermek, ehemmiyetsiz tashihleri kabul etmek, esasa taalluk edecek mahiyette Gazi müstereddit vaziyet alırsa, fırka teşebbüsünden vazgeçilmesi arkadaşlarla beraber kararlaştırıldı.

17'sinde Gazi'yi gördük, Nuri ve ben. Biraz sonra Ağaoğlu Ahmet geldi.

Arkadaşlara 18'inde verdiğim izahat:

"Beyanname ne kabul ve ne de ret edildi. Ankara'da İsmet Paşa ile görüşüp ona göre bir şey yapalım dediler. Ben bu şerait altında çalışamayacağımı söyledim."

Gazi:

"Cumhuriyet'e hizmet böyle mi olur? Çekinmek doğru değildir; her müşkülü yavaş yavaş hallederiz. Yedi senedir tek fırkaya alışan, tekmil hükümet memurlarıyla çalışan(?),[1] tuhaf ve başka bir halet-i ruhiye taşıyan bir teşekkülü bir ay içinde yola getirmek imkânı yoktur. Biraz sabırlı olun" demiştir.

Ben, "Nikbin olduğumuzu, işe başladığımızdaki bal ayı vaziyeti değildir. Ben devam edeceğim, arkadaşlardan isteyenler çekilir ve mazurdurlar" dedim.

Emin Bey ve Naki Bey hadisesi.

19'unda Gazi'nin Ankara'ya hareketi.

22'sinde Meclis açıldı. 25'inde Meclis'e girdim. O gün İsmet Paşa Hükümeti Gazi'ye istifasını veriyor. 26'sında uzun istişareler. Halk Fırkası içtimai 8'e kadar devam etmiş. Hükümet geç vakit teşekkül etmiş. 27 Eylül'de yeni kabine Meclis'e bildiriliyor.

28 Eylül'de *Akşam* gazetesinde Gazi'nin beyanatı:

"İsmet Paşa kabineyi teşkilden kafi surette imtina etseydi, ben yapacaktım. Ya İsmet, ya ben."

Teşrinevvel'in 2'sinde, perşembe günü, hükümet beyanatını okudu. Ben tenkidatta bulundum. Meclis dağıldı.

Ertesi gün İstanbul'a hareket ettim. İntihabat ayın 19'unda her yerde bitiyor.

Ayın 20'sinde fırka arkadaşlarıyla, yalan ve riya ile çarpışmak mümkün olmadığına ve bu yolda yürümekten vazgeçmek lazım geldiğine dair konuşulmuş. Gazi ile görüşüp işi kafiyede neticelendireceğiz. (Ondan evvel arkadaşlarla, Gazi'nin nutkuna intizar edilmesi ve ona göre vaziyet alınması görüşülmüştü.)

1 Teşrinsani'de Meclis açılıyor. Gazi'nin nutkundan, fırkaya taalluk eden parçaları:

Aziz arkadaşlarım, siyasi hayatımıza yeniden fırkaların zuhuru memlekette belediye intihaplarına takaddüm eden yakın günlerde vuku buldu. Bu münasebetle dikkate şayan safhaların şahidi olduk. Bu müşahedelerin verdiği tecrübelerden Türk milleti, cumhuriyetin beka ve inkişafı için istifade etmelidir.

Siyaset sahasında karşılıklı faaliyetlerin feyizli inkişafları ancak vatandaşlar arasında düşmanlık husulüne mahal verilmemesiyle temin olunabilir. Bunun çareleri, fırkaların içine girebilecek gayri samimi ve gizli maksatlı unsurların, kanun fevkinde netice isteyen emel sahiplerinin, bütün milletçe menfur görülmesi ve bir de cumhuriyet esası üzerinde çalışan fırkalarca bu gibilerin faaliyetlerinden daima uzak kalınmasıdır.

Memleketimizde kalem hürriyetini de, demokrat bir idareye layık bir vakar ile kullanmakta daha dikkatli bulunulacağını ümit ederim. Hürriyet suiistimalinin tevlit ettiği birçok felaketleri çekmiş olan bu memlekette bu dikkate bilhassa lüzum olduğu kanatindeyim.

Muhterem efendiler,

Üçüncü Büyük Millet Meclisi'nin feyizli ve vatanperverane faaliyeti bu devrede hitam bulduktan sonra yeni intihabata geçeceğiz. Geçen tecrübeler, gelecek intihabatta vatandaş reyini emniyet ve

masuniyetle tezahür etmesini temin için kanuni ve idari tedbirlerin inkişafını ve fırkaların bizzat ittihaz edecekleri salim ve musip hareketleri göstermiş olacaktır.

Arkadaşlarım, memleketin mukadderatında yegâne salahiyet ve kudret sahibi olan Büyük Millet Meclisi bu memleketin intizamı için, dahili ve harici emniyet ve masuniyeti için en büyük zimamdır. Büyük ve milli dertler şimdiye kadar ancak Büyük Millet Meclisi'nde şifa buldu. Atiyen de yalnız orada kafi tedbirlerini bulabilecektir. Türk milletinin muhabbet ve merbutiyeti daima Büyük Millet Meclisi'ne mütevveccih oldu ve daima oraya müteveccih olacaktır.

O gün Meclis'teki salonda Gazi'yi gördüm ve milli blok teklifi. Benim sözlerim:

"Yalova'dan beri samimiyetten uzaklaştık. Vaziyeti çok farklı buluyorum."

Gazi milli blok fikrinden, temsil-i nisbiden bahsetti. Konya Refik mendeburunu misal getirdi. Ben muvafık gördüm ve tebrik ettim.

"Elbette sizi ortada bırakmazdım. Bu iki fırkayı yaşatmak emelindeyim. Fakat bunu başkasına söylemeyin; henüz arkadaşlarla görüşmedim. İsmet taraftardır fakat Kâzım Paşa itiraz eder. Ümit ederim ki herkesi ikna edebilirim."

Ben, "Merkezlerden bizi tazyik ediyorlar," onları tatmin ricasında bulundum. Gazi, birkaç kelime ile tatmin edin dedi.

Teşrinsani'nin 3'üncü günü, pazar günü, nezleli olduğum için Gazi eve geldi. Demiş ki:

"Nasıl artık canınız sıkılmıyor ya! Tabii memnunsunuz. Elbette başka türlü nasıl olabilirdi? Ben size teminat veriyorum da, siz telaş ediyordunuz, beni sıkıştırıyordunuz" ve Nuri Bey'le şakalaştı.

Blok havadisinin intişarı – *Yarın* gazetesinde izahatım.

Ankara'ya geldiği gün Gazi'den İsmail Hakkı ve Galip Kemali için *rendez-vous* istedim. Gazi gezmeye çıkıyor, size uğrayacak dediler. Gelmedi, ne var? İsmail Hakkı meselesi:

"Teveccühünüzü kaybetti. Kıymetli bir hürmetkârınızdır."

Galip Kemali Bey'in bana verdiği izahatı da naklettim.

"Ben onu zaten sevmem."

"O halde sevmediğinizi fırkada alıkoyamam."

"Kalsın" dedi.

"Gazeteler 'blok nasyonal' diye bir şey yazmış, nedir? *Milliyet* yazdı. *Yarın* müracaat etti; izahat verdim. Bilmem beğendiniz mi?"

"İyi veya fena bilmiyorum. Zaten o mesele olmayacak."

"Öyle ise, ne olacak?"

"Eskisi gibi, ben Halk Fırkası'nın Reisi; sizde fırkanızın reisi. Prensipler etrafında mücadele edeceğiz."

"Öyle mi? Evvelce gayri kabili icra olduğunu söyledik."

Gazi:

"Kabildir. Niye olmasın?"

"Bu, prensip etrafında mücadele değil, sizinle karşılaşmak olur. Şimdi bile bitaraflığı muhafaza edemiyorsunuz. O zaman hiç olmayacak."

"Milli blok iyi olacaktı fakat arkadaşlarım kabul etmiyor, İsmet kabul etmişti fakat diğerleri kabul etmiyor."

Yeni intihabın nasıl yapılacağını izah etti:

"Ben Halk Fırkası'nın namzetlerini neşretmek isterim. Fakat Reisicumhur iken bunu yapamam; bitaraflık ruhuna muhalif olur. Muvakkaten Reisicumhurluk'tan çekilirim, namzetlerimi ilan ederim. Siz de kendinizinkilerini ilan edersiniz."

"Ya, öyle mi olacak? Çok memnun oldum."

"Niye?"

"Çünkü vuzuh karşısında kaldım. Fakat biz böyle bir intihaba iştirak edemeyiz ve fırkamızın da vücuduna sebep kalmamıştır.

"İleride bir süitefehhüm olmamak için şimdiden arz ediyorum, ben böyle bir işe devam edemeyeceğim."

"Ben Sivas'a gider, nutuk veririm, propaganda yaparım. Siz de gider, çalışırsınız, pekâlâ olur."

"Ben de sizin arkanızdan gidip tekzip edeceğim. Bunu nasıl tasavvur ediyorsunuz?"

"Bu bahsi bırakalım. Siz bir teklif yapınız. Hiç olmazsa bu kararınızı seyahatten sonraya bırakın; belki tashihi fikir edersiniz. Arkadaşlar sureti kafiyede kabul etmiyorlar."

"Madem kabul etmiyorlar, ne intihap kanunu kabul ederler, ne de bitaraflığı temin ederler."

"Hayır ben her şeyi kabul ettiririm, size teminat veririm."

"Teminat verirsiniz, bu teminatınızı fırka kabul ederse."

Münakaşa uzadı.

İki gün sonra, Nuri Bey'le beraber Gazi'ye gittik. Saat 6'dan 10'a kadar aynı münakaşa devam etti.

Gazi:

"Aramızda hususiyet olduğu için bana karşı çıkamadığınızı söylüyorsunuz. Demek şahsi bir iştir. Sizden başkası demek yapabilirdi. İmkânsızlık, sizin şahsiyetsizden ileri geliyor."

"Demek esastan iş çürük tutulmuştur. Fakat ne arkadaşlardan, ne de hariçten size karşı vaziyet alacak kimse çıkamaz."

Gazi, "mümkün" dedi, ben "değil" dedim. Münakaşa devam etti.

"Neticede münakaşayı bir tarafa bırakalım. Şimdi bitarafane muamele etmiyorsunuz; intihabatta nasıl bitaraflık yapabilirsiniz?"

"O vakit Reisicumhur değilim."

"Öyle ise bitaraflığı kim yapacak?"

"O vakit ki Reisicumhur."

"Biz sizinle mukavele yaptık, başkasıyla mukavele etmedik."

"Anlaşıldı ki matlup, fırkanın dağılmasıdır."

"Âlem tazyike maruz kalmasın; birçoklarının da vebalini beyhude yere üzerime almak istemiyorum. Fırkayı dağıtalım."

Nuri Bey:

"Fırkayı cumhuriyetin tarsini için meydana çıkarmadınız mı? Şimdi bu gaye ne oluyor?"

Gazi:

"Ne yapayım, arkadaşlar razı olmuyor."

Nuri Bey:

"Demek ki fırkanızı muhafaza için fırkamızı feda ediyorsunuz!"

Ben:

"Bu münakaşanın biteceği yoktur. Ortada bir vakıa vardır. Biz bu işi yapamayacağımızı söylüyoruz. Bidayette yanlış anlamışız diye kabahati üzerimize alırız. Fakat bizim yapamayacağımızı söylediğimiz şeyi bize yaptırmakta ısrar etmeyiniz. Bizi müstakil bırakınız."

Gazi:

"Arkadaşlarınızla konuşup; bir karar alın."

Münakaşa bitti.

Ertesi günü cuma idi. Cumartesi 15 Teşrinsani istizah oldu. İstizahtan evvel arkadaşlarla görüşüp fesih kararlaştırıldı ve istizahın sonunda, bilmünasebe, böyle bir fırkanın mümkün olmayacağı, muhal olduğu söylenildi.

Pazar günü, fesihe karar verildiğine dair vesikayı Nuri Bey'le beraber akşam saat 5'te Gazi'ye götürdük. Okudu; "ısrar" kelimesine itiraz etti. "İstediniz" fakat kaldırmaya muvafakat.

"Tebellür eden son vaziyet nedir?"

"Milli blok teşkilindeki kararınızdan rücunuzu gösteren vaziyet."

"Ben bunu suret-i hususiyede söyledim. Takarrür etmiş bir şey yoktu. Binaenaleyh eski vaziyette tebeddül yoktur."

"Vardır. Siz namzetleri kendi imzanızla neşretmek için ve bitaraflıktan ayrılmak için, Reisicumhurluk'tan ayrılıyorsunuz. Bu başka bir vaziyettir. Bizi size karşı gösteriyorlar, halbuki bizi siz teşvik ettiniz. Demek bize karşı mücadele etmiyecektiniz. Halbuki şimdi mücadele vaziyetine geçiyorsunuz."

"Pekâlâ, fakat bu mazbatayı diğerlerinin, mesela Nuri Bey'in, imza etmeye hakkı yok. Ben Nuri Bey'i teşvik etmedim."

Ben:

"Ettiniz, fakat mazbatada teşvik kelimesi fırkanın suret-i teşekkülünü hikâye ettiği ve hakikat olduğu için herkes imza edebilir."

"Sade sizin imzaya hakkınız vardır."

Ben:

"Fırkanın feshine kendi başıma nasıl karar veririm? Bana, ordusunu bırakıp kaçan kumandan rolünü mü tavsiye ediyorsunuz? Arkadaşlar böyle bir vaziyette bana neler diyebilir?"

Gazi:

"Arkadaşlarınız çekilsin. Fakat teşkilatınızı bozmayın. Belki aynı prensipler etrafında çalışmak istiyenler çıkar."

"Nasıl olur? Ben fırkamı lağvedeyim, arkamdan siz teşkilatı bozmayın diye talimat mı vereceksiniz?"

"Evet öyle."

"Ben lağvettikten sonraki ahvale karışamam."

"Bunu yapmaya müsaade eder misiniz?"

"Ben lağvettikten sonra karışmayacağım bir iş için müsaade etmeye hakkım yoktur."

"Gücenmez misiniz?"

"Gücenirim ama alıştım. Çünkü bundan anlaşılacak ki, bütün kabahat benim şahsımda imiş. Mürteci, tekkeci, eşkıya hep benim şahsımda imiş. Ben çekildikten sonra bu teşkilat iyi kabul edilecek. O vakit, hariçte ve dahilde bunlar fırka teşkil etmek istemiyorlarmış, zayıf bir fırka olursa müsaade edeceklermiş; kuvvetli olursa mümanaat ediyorlar diyeceklerdir."

"Fırkanın feshini seyahatten sonraya kadar talik ediniz."

"Karar verilmiştir. Yapılacak başka bir şey kalmamıştır."

"Ne olacak?"

"Teşkilata keyfiyeti bir beyanname ile bildireceğiz" dedim.

"Onu göreyim" dedi.

"Tabi, neşrinden evvel gösteririz" dedim ve ayrıldık.

Beyanname yazıldı, Meclis'teki odada. Beyannameyi alıp kendisine götürdüm. (Nuri Bey, İsmet Kâzım, Şükrü Kaya, Falih Rıfkı, Ali Bey, Recep, Saffet vesaire vardı.)

Ben girerken, Gazi:

"Arkadaşlar kararınızdan çok müteessir oldular."

"Hayret ettim, ben memnun kalacaklarını zannediyordum. Şükrü Kaya tekkelerden, mürtecilerden, eşkıyadan kurtuldu."

Gazi:

"Hayır bilakis müteessir oldu."

Ben:

"Bu fırkayı zaten Şükrü Kaya biz yaptık demedi mi? O yapmış hatta beni mebus bile o yapmış. Bozmak bana mukaddermiş."

"Şimdi ne olacak?"

"Artık fırka kalmamıştır."

"Meclis'te size iltihak edecek belki başka arkadaşlar çıkar. Orada bir teşekkül olur."

"Bundan sonra fırka teşkili için başka bir kulunuzu taltif ediniz"

Ben, otomobili nereye teslim edeceğimi sordum.

Gazi:

"O benim size hediyemdir. Benim bir hediyemi kabul etmez misiniz? Reddederseniz pek ziyade canım sıkılır. Behemehal sizde kalacaktır."

"Fırkanın parasıyla alınmıştır."

"Hayır benim hediyemdir. Kabul etmezseniz canım sıkılır. Zaten fırka için verdiğim paraların bir kısmı doğrudan doğruya tarafımdan verilmiştir."

Gazi:

"Bir gazete çıkaracaktın?"

Ben:

"Gazeteyi gene çıkarmak istiyorum."

Gazi:

"Ne için?"

Ben:

"Falih Rıfkı ve emsali bundan sonra kudurmuş köpek gibi üzerime saldıracaklar(!). Kendimi müdafaa etmek mecburiyetindeyim."

Gazi:

"Demek teşkilat dağıldı ama fırka gene baki."

"Hayır fırka yok. Kendi namıma şahsi müdafaa organı çıkaracağım."

"Pekâlâ, sen bilirsin ama çok müşkilat çekersin. Sana hücum ederler."

"Çıkarmazsam da hücum edecekler."

"Hayır, ben onlara tenbih ederim." Saffet Bey'e hitaben, "Yunus Nadi'ye, *Akşam*'a yaz" dedi.

Nuri Bey:

"Hacet yok. Emir verin, istediklerini yazsınlar."

Gazi:

"Peki, Fethi Bey'e karşı yazmasınlar. Nuri Bey'e karşı yazsınlar. Ben Fethi Bey'in mesuliyetini üzerime aldım; başka kimsenin mesuliyetini üzerime almadım. Mehmet Emin, Naki, Rasim, İbrahim Beylerden maadasının mesuliyetini almadım. Nuri Bey'in, Tahsin, Refik İsmail, Ağaoğlu'nun mesuliyetini kabul etmem."

Ben:

"Paşam, siz Nuri Bey'e emir verdiniz, ben şahidim. Tahsin Bey'e de keza. Vakıa diğerlerine doğrudan doğruya emir vermediniz fakat bana emir verdiniz ve dediniz ki: Arkadaşlarla görüşün, temayülü olanlar varsa, bana bildirin; ben onlara emir veririm."

"Hayhay fakat o mesuliyet sizindir."

"Madem ki benim mesuliyetim de sizindir, demek ki hepsinin mesuliyeti size aittir."

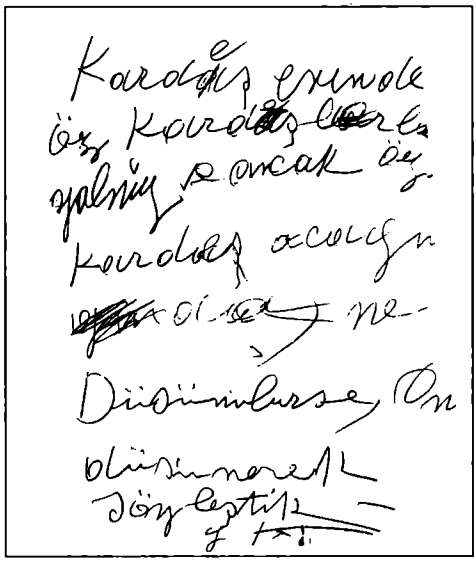
Gazi bana ve Nuri Bey'e hitaben:

"Sizler memleket hayrı için çok çalıştınız. Benim için çok ıstırap çektiniz. Sizlere çok teşekkür ederim."

17 Teşrinsani; fesih kararnamesi neşrediliyor ve Gazi de seyahate çıkıyor.*

* Fethi Bey gazete çıkarmaktan vazgeçmiştir.

IV
Sonuç ve Değerlendirme

"Kardeş evinde, öz kardeşlerle yalnız ve ancak,
öz kardeş ocağında olan ne düşünülürse onu düşünerek söyleştik."
Atatürk'ün Ali Fethi Bey'e 11-12 Eylül 1931 tarihli notundan.

Fethi Bey'in hatıratını naklettiğimiz, Gazi ile Fethi Bey arasında hayat boyu süren ilişkileri ve dostluğu anlattığımız ve Serbest Fırka'nın, Ağustos 1930 ile Kasım 1930 arasında sürdürdüğü faaliyeti ve Fırka'nın akıbetini ele aldığımız bu kitabın sonunda, Cumhuriyet'in tarihinde önemli yer alan bu olaylardan çıkarabileceğimiz belli başlı sonuçlar nelerdir? Bu sorulara cevap ararken, önemli gördüğümüz aşağıdaki üç konu üzerinde durmak istiyoruz.

1- Serbest Fırka'yı kurmuş olan Atatürk'ün siyasi inançları ne idi? Son yıllarda bu konuda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Belli başlıcalarını özetleyerek yorumlayacağız ve Atatürk'ün siyasi inançları hakkında kanaatimizi ifade edeceğiz.

2- Serbest Fırka ile başlamış çok partili demokrasinin ömrü, üç ay gibi çok kısa bir dönemden ibaret kalmıştı. Fırkanın, kısa bir müddet içinde, başarısızlığa uğramasının belli başlı sebepleri ne idi?

3- Cumhuriyet dönemini kapsayan geniş bir tarihi perspektif içinde, Serbest Fırka olayının yeri nedir? Olay, demokrasi tarihimizde birbirini takip etmiş olan kapalı ve açık dönemler zinciri içinde nasıl değerlendirilmelidir? Serbest Fırka'nın kapanışından on altı yıl sonra kurulmuş Demokrat Parti ile Serbest Fırka arasındaki ilişkiler nelerdir?

Gazi'nin Siyasal İnançları

Bu konunun önemi açık olup, saltanatı devirerek Türkiye'ye cumhuriyeti getirmiş olan Atatürk'ün siyasi felsefesinin mahi-

yeti ile ilgilidir. Bilindiği gibi, son yıllarda Türkiye'de bazı yazarlar, Atatürk'ün, demokrasiye ve hürriyete inanmadığını öne süren tezler geliştirdiler ve bu maksatla, Serbest Fırka olayına dayandılar. Diğer yazarlar, Serbest Fırka olayının, Atatürk'ün hürriyete inancının sarsıldığını ispat etmediğini ileri sürdüler. Nihayet, Batı'da Atatürk üzerinde değişik yorumlar yapıldı. Bazıları, Atatürk'ün demokrasiyi değil, diktatörlüğü tercih ettiği şeklinde idi. Cumhuriyetimizin kurucusu Atatürk'ün çizmiş olduğu yolun aydınlık kalmasının, Türk devletinin hüviyeti ve dünyadaki imajı bakımından, önemini belirtmeye lüzum yoktur. Bizi, yukarıda sözü edilen değişik görüşler üzerinde durmaya ve bunları yorumlamaya sevk etmiş olan kaygılar bunlardır.

Aşağıdaki satırlarda, Mustafa Kemal Paşa'nın aslında, demokrasiye ve hürriyete taraftar olmadığı, Serbest Fırka'yı kurmakla demokrasiye avdeti düşünmediğini, toplumda otoritesini güçlendirmeyi ve diktatörlüğü düşündüğünü savunan iki yazarın görüşlerini öncelikle özetlemeye çalışacağız. Sonra, Serbest Fırka liderleri Fethi Bey ve Ağaoğlu Ahmet Bey'in hatıralarının ve olayla ilgili diğer verilerin ışığında, yukarıda söz konusu ettiğimiz tezleri inceleyeceğiz ve bunların gerçekleri aksettirme dereceleri hakkında kanaatlerimizi ifade edeceğiz.

Atatürk'ün siyasal inançları hakkında aykırı görünen tezleri gözden geçirdikten sonra, toplumumuzda, büyük çoğunluğun Atatürk hakkında beslediği düşünceye uygun olan diğer bir Türk yazarının görüşü üzerinde duracağız.

Yukarıda sözünü ettiğimiz aykırı görüşlerden birincisi, Mete Tunçay'ın, 1980'lerde kaleme aldığı *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931*[1] adlı kitapta ileri sürüldü.

Mete Tunçay, "Güdümlü Bir Demokrasi Deneyi" ismini verdiği, kitabının dördüncü bölümünde, Serbest Fırka'nın her şeyden evvel, "yapay" bir girişim olduğunu ifade ediyor. Serbest Fırka'ya yapay yaftasını takmasının sebebi olarak da, 1924'te Gazi'nin eski mücadele arkadaşları tarafından Mec-

lis'te kurulmuş olan Terakkiperver Fırkası'nın aksine, Serbest Fırka'nın tepeden inme bir şekilde kurulmuş olduğunu ileri sürüyor.

Fırka'yı yapay olarak damgaladıktan sonra, Tunçay, Gazi'yi böyle bir karara sevk edebilmiş olan muhtemel sebepler üzerinde duruyor. Çok partili rejime dönüş arzusuna hiç dokunmadan, Tunçay, Batı'ya kendimizi beğendirmek arzusuna değiniyor. Sonra, Gazi'nin 1925-30 döneminde kontrolsüz kalmış Halk Fırkası hükümetinin, bu sebeple yapmış olduğu hataları, Serbest Fırka'nın tenkitleri sayesinde, düzeltmek ve böylece Halk Fırkası'nı güçlendirmek maksadından bahsediyor. Tunçay'a göre, Gazi, ülkenin yararını, Halk Fırkası ile özdeşleştiriyor, yapay ve güdümlü bir muhalefet kurarken baştaki düşüncesi, Halk Fırkası'nın çürük yanlarını açığa çıkarmak, ve böylece Halk Fırkası'nı güçlendirmektir.

Bu arada, Tunçay, Gazi'nin siyasi düşüncesi hakkında kendi kanaatini şöyle ifade ediyor: "Siyasal özgürlük kavramı, Gazi için, her durumda istenebilir ve izin verilebilir; kendi başına bir değer taşıyan bir kavram olduğunu sanmıyorum. Gazi bakımından, siyasal özgürlük, daha çok belli bir amaçlar çerçevesi uğrunda yararlı olabilecek, araçsal bir kategoridir ve iyi işleyebilmesi toplumun hazırlık derecesine bağlıdır."[2]

Gazi'nin Serbest Fırka ile ilgili uygulamasına gelince, Tunçay şunları söylüyor: "Önemli olan, Gazi'nin düşündüğünden ziyade, yaptığıdır. Yaptığı ise, ülkede kendisine karşı olan takımı meydana çıkarmak, muhalefetin taşlarını bir bir seçmek, kimin nerede oynayacağını belirlemek, Serbest Fırka'nın programını denetlemek ve parayı vermektir."[3]

Ana hatları ile özetlemeye çalıştığımız Tunçay'ın tezini, iki noktada yorumlayacağız.

Birinci nokta, Gazi'nin siyasal inancı hakkındaki görüşün şahsi kanaati olduğunu söyleyerek, bunun, siyasi hürriyete değer vermediği şeklinde ifade edilmesidir. Elbette, herkes, kişiler hakkında şahsi kanaat sahibi olmakta özgürdür. Ancak, akademik seviyede bir araştırmada, ileri sürülen şahsi kana-

atler, keyfi veya önyargı mahsulü olamaz, gerçeklerden ve hayattan gelen verilere dayanması gerekir. Oysa, Mete Tunçay, Atatürk hakkında ileri sürdüğü kanaatin hangi somut verilere veya hayatının hangi dönemine dayandığı hakkında bilgi vermiyor. Böyle olunca, söz konusu kanaate ağırlık vermek mümkün olmuyor.

İkinci nokta, Gazi'nin Serbest Fırka hakkındaki uygulaması ile ilgilidir. Bu tutumu bir satranç oyununa benzeten Tunçay, Gazi'nin yaptığı işi kendisine karşı olan takımı meydana çıkarmak, denetlemek ve para vermekten ibaret gösteriyor. Şu sorular akla geliyor: Kendisine karşı olan takımı zaten kendisi seçtiği gibi, Fırka kapandıktan sonra, onların çoğu ile yeniden çalışmıştır. O halde, bu takımı meydana çıkarmaktan ne umuluyor? Serbest Fırka'dan beklediği iş Halk Fırkası'nı düzeltmek ve güçlendirmek olduğuna göre, tarif ettiği yapay ve güdümlü bir teşkilatın böyle bir katkısı olabileceğini, Gazi nasıl umuyor? Aynı düzeltmeyi doğrudan Halk Fırkası içinde de yapamaz mıydı?

Özet olarak, Tunçay'ın Gazi'nin maksatları hakkında çizdiği dolambaçlı senaryoyu ciddiye almanın ve Gazi'nin, Serbest Fırka'nın kuruluşunun başında, halka ve arkadaşlarına verdiği güvencede samimi olmadığına inanmanın mümkün olmadığını sanıyoruz.

Gazi'nin siyasal inancı hakkında aykırı görüşe sahip olan diğer yazar, Bekir Özipek'tir.[4] Özipek, Tunçay'ın bazı teşhislerinin etkisi altında kalmakla beraber, tahlilini, değişik tarihi bir perspektife oturtmaya gayret ediyor.

Özipek'in çizdiği tarihi tablo şu şekilde özetlenebilir: Tanzimat'ın başlangıcından itibaren, Batılılaşma cereyanın İslamcı-Doğucu cereyanla çarpışma halinde olduğu varsayılıyor. Bu cereyanların birincisi, tepeden inmeci olan ve elit zümre tarafından idare edilen bir siyasi kuruluşa bağlı bulunduğu, ikincisi ise, tabandan gelen, toplumun tabanından çıkan demokratik bir kuruluşla bağlantılı olduğu tasavvur ediliyor. Bu tablo Cumhuriyet'e aynen intikal ediyor. Halk Fırkası, Batılı ve tepeden inmeci siyasi kuruluş olurken, Te-

rakkiperver Fırkası tabandan gelen muhafazakâr ve demokratik siyasi kuruluş olarak kabul ediliyor. 1925'ten sonra Gazi, Batı istikametinde bir seri devrim meydana getirdikten sonra, toplumun bu devrimler karşısındaki tepkisini ölçme ihtiyacını duyuyor ve bu maksatla, yapay olarak, Serbest Fırka'yı kuruyor. Maksat, toplumda biriken memnuniyetsizliği ölçmek ve bu memnuniyetsizliğin Serbest Fırka'ca denetlenmesini sağlamaktır.

Yukarıdaki tablonun ve buna dayanılarak, Serbest Fırka hakkında Özipek'in yaptığı siyasi analizin yorumu ise şöyledir:

Tanzimat'tan beri Batılı ve İslamcı cereyanların çarpışma halinde oldukları iddia edildiği tarih görüşü yanlıştır. Aslında, Tanzimat hareketi, genel olarak, elit zümre tarafından (asker, bürokrat, ulema) olsun, taban tarafından olsun, desteklenmiş, Osmanlı devletinin kurtuluşu buna bağlı görülmüştür. Dolayısıyla, kutuplaşma görüşüne bina edilen siyasi analiz ciddi değildir. Osmanlı döneminde siyasi fırkaların bir kısmı tepeden inme kurulurken, diğerlerinin tabandan kaynaklandıkları görüşü gerçeğe uygun değildir. İster Osmanlı döneminde, ister Cumhuriyet döneminde kurulmuş olup, iktidarda olan veya muhalefette kalan tüm siyasi fırkaların hiçbiri tabandan kaynaklanmamıştı. Serbest Fırka'ya gelince, o da doğal olarak tepeden inme biçiminde kurulmuştu. Yalnız, Gazi'ye atfettiği maksat konusunda, Özipek yanılmaktadır. Tasavvur ettiği şekilde, ülkede, devrimlere tepki gösteren ve örgütlenmeye hazır olan potansiyel bir muhalefet mevcut değildir. Değişik sebeplerden ileri gelen memnuniyetsizliğin varlığı şüphesizdir. Fakat gayrı memnunlar, iktidar için tehlike teşkil eden bir grup oluşturmamaktadır. Memnuniyetsizliğin ölçülmesi ve gayrı memnunların denetim altında tutulması maksadıyla, Serbest Fırka'nın kurulması söz konusu olmamıştır.

Yukarıdaki satırlarda, Gazi'nin siyasi inançlarını, değişik biçimlerde yorumlayan iki yazarın tezlerini özetledik ve değerlendirdik. Bunlara şu veya bu şekilde yakın görüşler ileri

süren yazarlara veya tezlere rast gelinebilir. Hatta bu görüşlerde dikkat çekici farklar bulunmamaktadır.

Aşağıdaki satırlarda, Serbest Fırka olayı ile, Atatürk'ün hürriyet ve demokrasi çizgisinden ayrılmadığına inanan bir yazarın, Çetin Yetkin'in düşüncelerine kısaca değineceğiz.

1982 yılında, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı* başlığı altında bir kitap kaleme alan Çetin Yetkin'in tezi, Serbest Fırka'yı kurarken, Gazi'nin maksadının, Cumhuriyet'in içeriğini aksettiren çoğulcu demokrasiye avdet etmek olduğu, fakat kuruluştan sonra çıkan problemler karşısında, Gazi'nin Serbest Fırka'yı kapatmasının uygun olduğuna karar verdiği şeklindedir.[5]

Çok ayrıntılı biçimde Serbest Fırka olayını tetkik etmiş olan Yetkin, Gazi'nin siyasi inançlarının değişmediğini ileri sürerken, Mustafa Kemal'in 1921 ile 1925 arasındaki konuşmalarında, halk egemenliğini, ferdi hürriyete ve çok partili siyasi hayata bağlayan çizgiden, sonradan ayrılmadığı kanaatindedir. Yetkin, Serbest Fırka olayında, Gazi'nin demokrasiye inanmadığını ve maksadının toplumda siyasi eğilimleri meydana çıkarmak olduğunu ileri sürenlerin, Serbest Fırka'nın kuruluşundan ziyade, kapatılış sebebini izah ediyorlar düşüncesindedir. Yetkin, kapatılış nedeninin, Serbest Fırka ile halkın eğiliminin Halk Fırkası'ndan uzaklaşması üzerine, Halk Fırkası iktidarının, demokratik rejimi benimsemeyerek, tek parti yönetimine avdet etmek istemesidir, der.[6]

Yetkin, halkın eğilimlerini anlamak için, fırka kurmaktan çok, daha kolay yöntemlerin bulunabileceğini ilave ediyor. Nihayet, Gazi'ye atfedilen sondaj yapma maksadının olmadığına, gerek genel olarak gerekse en yakın arkadaşlarına karşı, içtenlikle davranmasına dikkati çekiyor.

Kanaatimizce, Yetkin, söz konusu görüşlerinde sağduyuyu ve iyiniyeti aksettirmektedir. Aynı istikamette, aşağıda bir iki noktaya değinmek istiyoruz.

Gazi'nin, Serbest Fırka olayında inanç ve davranışlarını, gerçeğe en yakın biçimde aksettiren vesika, kanımızca, üçüncü bölümde neşredilen Fethi Bey'in hatıralarıdır. Bu hatıralar-

da, Gazi'nin İzmir olaylarından birkaç gün sonraya kadar, tarafsız kalarak, iki fırka arasında ciddi bir fikir mücadelesinin yapılmasını istediği ortaya çıkmaktadır. Hatta İzmir'e vardıktan sonra, İzmir Halk Fırkası kadrosunun Fethi Bey'in konuşmasını engellemek teşebbüsüne karşı çıkmıştır. Fethi Bey, böylece Ege seyahati boyunca konuşmaya devam edebilmiştir. Gazi'nin bu tarzda davranışı, Serbest Fırka'yı, güdümlü ve danışıklı bir muhalefeti meydana getirmek için değil, ciddi birçok partili rejime gitmek için, kurduğunu gösteriyordu. Ancak, bu davranışın, Fırka'nın kuruluşundan bir hafta sonra değiştiğini görüyoruz. İzmir'de olayların neticesinde şok geçiren Halk Partisi liderleri, bu gidişin sonunda, iktidarı kaybedeceklerini anlayarak, tarafsızlığını Halk Fırkası'na kaydırması için Gazi üzerinde baskı yaptılar. Bunun üzerine Gazi tarafsızlığı hakkında davranışını değiştirerek, Serbest Fırka'nın kapatılmasına yol açan gelişmeler başladı.

Gazi'nin bu davranış biçimi, Fırka'yı kamuoyunda sondaj yapmak ve Halk Fırkası'nı düzeltmek maksadıyla kurmuş olduğu iddialarına uygun düşmüyor. Aksine, başta, ciddi muhalefeti arzu ettiğini gösteriyor. Ancak, İzmir'de halkın davranışı, beklentileri fazlasıyla aşınca, çok partili hayata son vermeye karar vermiştir. Sondaj yapmak ve Halk Fırkası'nı düzeltmek maksatlarını taşısaydı, başta Serbest Fırka'yı kontrol altında tutar ve olaylara engel olurdu.

Sonuç olarak, Fethi Bey'in hatıralarından çıkan izlenim, Gazi'nin sert tek parti yönetimini geride bırakarak, Serbest Fırka'nın ilk günlerinde, heyecanlı biçimde kuruluşu desteklemiş olduğu ve ciddi muhalefeti teşvik ettiğidir. Ancak Ege gezisi ile, Halk Fırkası'nın hiç beklenmeyen çöküşü, Halk Fırkası liderlerinde ve kendinde, büyük şok yaratmış, Halk Fırkası'nın ağır yenilgisine razı olamamıştır. İleride üçüncü alt bölümde izah edileceği gibi, tek parti yönetimine dönmekle beraber, Gazi, ülke için, açık rejim düşüncesinden vazgeçmemiştir.

Fethi Bey, Serbest Fırka kapatıldıktan on beş gün sonra kaleme aldığı hatırada, Fırka'nın kuruluşunu, Gazi, İsmet ve

Kâzım Paşalarla konuşma ve pazarlıkları açık ve canlı bir biçimde aksettirir. Ege olaylarından sonra, Gazi'de başlayan tereddütleri yansıtan Okyar, içtenlikle ve sadakat ile, bu esnada geçen olayları aktarır.

"Benim bu satırlarım, hakikatleri, yarının nesilleri önünde tahriflerden ve afaki tahminlerden korumak içindir. Bunu da, şahsımdan önce, vatanım için yerine getirmeyi vazife saydım" cümleleri ile, hatıralarını sıcağı sıcağına yazmakta maksadını açıkladı. Ayrıca ailesinden hatıraların vefatından ancak elli yıl sonra açıklanmasını istemiştir. Fethi Bey, elbette Serbest Fırka'nın başarısızlığa uğratılmasından çok müteessir idi. Bununla beraber, hatıralarının elli yıl neşredilmemesi isteği ile, olaylar henüz canlı iken, ülkede polemiklere ve karşılıklı suçlamalara engel olmak istiyordu. Refikası Galibe Okyar, hatıraları elli yıl saklamış ve eşinin isteğini yerine getirmiştir.

Çabuk Gelen Son

Kuruluşu heyecan ve sevinç uyandırmış olan Serbest Fırka'nın, üç ay gibi çok kısa bir süre içinde kapatılmasına yol açan somut sebepler ve olaylar nelerdi? Fırka'nın kuruluşu ve kapatılışından sonra, Halk Fırka'sının ve bazı resmi organların yaydıkları görüş ve propaganda ile, Serbest Fırka'ya isnat edilen suçlar nelerdir? Bu isnatlara, Fethi Bey'in verdiği cevaplar nelerdi? Halk Fırkası tarafından ileri sürülmüş olan irtica iddiası hakkında ne denilebilir? İrtica konusu dışında, Serbest Fırka'nın kısa sürede kapatılmasına yol açtığı anlaşılan Ege olayları nasıl cereyan etti ve Gazi'ye nasıl aksettirildi?

Fırka'nın üç ay içinde kapatılması konusunda, karşılıklı olarak ileri sürülen görüşleri iki kategoride toplayabiliriz:

1- Halk Fırkası çevreleri tarafından ileri sürülen görüş, ülkede, mürteci ve şeriatçıların Serbest Fırka'ya sızdıkları, bu unsurların Fethi Bey ve arkadaşlarını aşarak veya onları dinlemeyerek, seçimler esnasında veya başka zamanlarda, ülkede şeriat lehine kargaşa yarattıkları ve başta, Gazi olmak üzere, Cumhuriyet aleyhine tertipler organize ettikleridir.

2- Serbest Fırka'nın kapatılışında, irtica hareketlerinin ve Cumhuriyet ile Gazi aleyhinde gösteri yapıldığı söylentilerinin söz konusu olmadığı şeklindeki görüş, Serbest Fırka liderleri tarafından ifade edildiği gibi, sonraki neşriyatta da tekrar edildi.

Aşağıdaki satırlarda, iki görüşü özetleyeceğiz ve netice olarak, irtica iddiası ile ilgili ciddi somut delil bulunmadığını ifade edeceğiz.

İrtica iddialarını, 2 Kasım 1930 tarihli meclis toplantılarında ileri süren en yetkili kişi olan Dahiliye vekili Şükrü Kaya'nın suçlamaları şunlardı: "Fethi Bey'in arkadaşları arasında, irtica ile mahkûm olmuş, millete ihanette bulunmuş, ihanet ve hilafet konularına girmiş adamlar vardır... Menemen'de fesleri kalıpladılar, Balıkesir'de tekkeleri süpürdüler, Akhisar'da bayrak açtılar."[7]

Dahiliye vekili, 15 Kasım 1930 tarihli Meclis toplantısında ise, Serbest Fırka, kurulduktan bir hafta sonra, ülkede şubeler açıldığından bahsederek, üyelik için müracaat edenlerin hüviyetleri, nizamnameye göre tetkik edilmeden, Fırka'ya kaydedilmişlerdir, diyordu. Hatta, üyelik için müracaat edenler arasında fena adamlar bulunabileceği ihtimaline binaen, Dahiliye Vekaleti'nin de, üyelik kayıt işlerine yardım etmesinin söz konusu olduğunu söyledi, ancak, tetkikler yapılmadan ve Dahiliye Vekaleti'ne sorulmadan, acele olarak yapılan üye kayıtlarından yakındı. Böyle çok kısa bir sürede, kurulan bir fırkaya girenlerin seciyelerinin ve siyasi inançlarının çeşitli olmasının tabii olduğunu ifade etti. Aslında, Dahiliye vekilinin bu sözleri, evvelki suçlamaları ile, bir bakıma, çelişkiye düşüyordu.

Netice itibarıyla, hükümetin Serbest Fırka'ya yönelttiği iddialarda, toplu gericilik eylemleri ve Gazi ile Cumhuriyet aleyhine gösterilerle ilgili somut deliller gösterilmedi. Var olsaydılar, bu olaylar hakkında yapılması gereken resmi takipten söz edilmesi gerekirdi.

Aslında, Halk Fırka'sı çevrelerinin Serbest Fırka'ya yönelttiği irtica isnatları, Halk Fırkası'nın süratle halkın desteği-

ni kaybetmesinden doğan sıkıntıdan ve şaşkınlıktan kaynaklanıyordu. Bu destek kaybının büyük ölçüde, Halk Fırka'sının, yıllardır uyguladığı yanlış politikalardan çıktığını kabul etmesi mümkün değildi. O zaman, Halk Fırka'sının dışından gelen başka bir neden bulmak gerekiyordu. İşte kanaatimizce, Serbest Fırka'ya yöneltilen irtica konusunun gerçek sebebi bu idi.

Düşündürücü olan nokta, Halk Fırka'sının kendini savunmak için yönelttiği irtica isnadının, sonradan resmi vesikalarda tekrarlandığı ve hatta okul kitaplarına, dolambaçlı şekillerde intikal etmiş olmasıdır.

Böylece, Cumhuriyet'in tarihi genç nesillere anlatılırken, tek yanlı olarak tahrif ediliyordu. Üstelik, aslı olmayan iddialara dayanmanın, resmi tezi güçlendirmek şöyle dursun, zayıflatmış olacağı açıktı.

Serbest Fırka liderlerine yöneltilen irtica iddiası, açıkça ifade edilmemekle beraber, irticanın onlar tarafından, oy kazanmak maksadıyla, bilinçli bir biçimde kullanılmış olduğu izlenimini uyandırabilirdi. Oysa, Gazi'nin çok güvendiği en yakın dostları hakkında bu gibi şüphelere yol açmak, iki yanlı bir silah kullanmak anlamına geliyordu. Bununla beraber, Halk Fırka'sı çevreleri, laiklik silahını politikada kullanarak, şeriatçı çevrelere silah hazırladıklarının farkında olmadılar.

Serbest Fırka'nın, çok kısa süre içinde kapatılması sebebi olarak gösterilen uluorta bir şekilde ileri atılmış irtica isnadının somut delillere dayanmadığını belirttikten sonra, Serbest Fırka'nın acele kapatılmasının, Serbest Fırka'nın Ege gezisinin Halk Fırka'sında yarattığı şoktan kaynaklanan gerçek sebebini, biraz ayrıntılı olarak, açıklamak gerekmektedir.

Fethi Bey ve arkadaşları Serbest Fırka kurulduktan sonra, Ege seyahatine çıkarken, Halk Fırkası liderleri de tepkinin nasıl olacağını tahmin etmiyorlardı. Hatta seyahatten evvel, Gazi ile Fethi Bey konuşurlarken, Gazi, Fethi Bey'in can güvenliğinin tehlikede olabileceğini düşünmüş, İzmir'de tertibat alınması için, Meclis Reisi Kâzım Paşa'ya talimat vermişti.[8]

Oysa, tepkiler beklenenin tam dışında olmuş, Fethi Bey ve arkadaşları, İzmir'de halkın coşkun gösterileri ile karşılanmıştı. Bu beklenmedik durum karşısında, Vali Kâzım Dirik ile İzmir'de Halk Fırkası ileri gelenleri, şaşkınlık geçirmişlerdi. O güne kadar hükümet yetkilileri ve Halk Fırkası ileri gelenleri İzmir'in adeta sahipleri gibiydiler. Her dedikleri kanun yerine geçiyor, halk her şeye suskun kalıyordu. Bu durumda karşılanışdaki coşkuyu gören İzmir Valisi'nin aklına gelen tedbir, otele inmiş olan Fethi Bey'e bir yazı göndererek, ertesi gün vermeyi kararlaştırdığı nutkunun ertelendiğini kendisine tebliğ etmek oldu. Bu gayri nazik emri alan Fethi Bey postaneye giderek, Gazi'ye durumu bildiren bir telgraf çekmek istedi. Ancak, İzmir yetkilileri bunu tahmin etmişler ve telgraf kabul etmemesi için, postaneye emir vermişlerdi. Bunun üzerine, Fethi Bey, sert biçimde Vali'ye sorumluluğunu hatırlatmış ve neticede telgraf çekilmişti.

Gazi'den, bu telgrafa gelen cevap şu oldu:

> "İzmir Serbest Fırka Reisi Fethi Beyefendi Hazretleri'ne, (Sureti Başvekil'e, Dahiliye vekiline ve İzmir Valisi'ne)
>
> "Anlıyorum ki, sana nutkunu söyletmek istemiyorlar. Fakat sen mutlaka nutkunu söyleyeceksin ve tesadüf edeceğin herhangi bir engeli bana bildireceksin. Asayişin temini için, Başvekil, Dahiliye vekili ve İzmir Valisi lazım olan tedbirleri almakla mükelleftirler. Gazi."[9]

Öfke ve şaşkınlığı devam eden Vali, Gazi'nin telgrafını Fethi Bey'e teslim etmiş, Fethi Bey ise, gerginliği hafifletmek maksadıyla, nutkunu bir gün sonraya (6 Eylül) ertelemişti.

Ancak, İzmir halkı, İzmir Palas önünde gösterilere ve Fethi Bey'i alkışlamaya devam ediyordu. İzmir halkı, yıllardır, hükümet yetkililerinin ve Halk Fırkası kodamanlarının elinden bıkmış, usanmıştı. Fethi Bey'in gelmesi ile, ilk defa rahat nefes alabileceklerini düşünmüşlerdi.

Diğer yandan, halkın bu davranışını hazmetmeyen Halk Fırkalılar otelin önünde bir karşı gösteri tertibine kalkıştılar. Ayrıca aynı günün sabahı, Halk Fırkası'nı tutan *Anadolu* ga-

zetesinde, Denizli mebusu Haydar Rüştü Bey'in, Serbest Fırka'yı yerden yere vuran bir yazısı çıktı. Yazı halkın intialine yol açtı. *Anadolu* gazetesinde çıkan yazıyı protesto maksadıyla, halk kitlesi, otelden, evvela, Halk Fırkası'na yürüdü ve Fırka'yı değişik biçimlerde protesto etmeye başladı. Bu sırada, Halk Fırkası binasından, Halk Fırkalı Sabri Bey, halka, "Namussuzlar"' diye bağırdı. Büsbütün tahrik edilen halk Fırka binasını taşlamaya başlamış, arkasından *Anadolu* gazetesine doğru yürümüş ve bina önünde, protesto gösterilerine devam etmişti. İşte bu sırada, civar sokaklarda bulunan güvenlik kuvvetleri, halkın üzerine birden ateş açmış, bir çocuk vurularak öldürülmüş, halkın arasından beş kişi yaralanmıştır. Bunun üzerine, başlarında öldürülen çocuğu kollarında taşıyan babası olmak üzere, halk kitlesi Fethi Bey'in olduğu otelin önüne gelmiş ve kapıya çıkan Fethi Bey'in ayaklarına çocuğu bırakan babası, "İşte size bir kurban, başka lazımsa veririz, yalnız sen bizi kurtar" diye bağırmıştı.

Henüz kurulalı üç hafta bile olmamış muhalif fırka lideri, ortada henüz bir şey yokken, İzmir'de iktidar partisi ile çatışmaya girmiş oluyordu. Çatışma esnasında güvenlik güçleri, halka ateş açıyor, çatışma, bir ölü ve beş yaralı verilerek son buluyordu. Trajik bir boyuta çıkan karşılaşma sonunda, çocuğun babası, ezilen halkın duygularını dile getirerek, sana kurban bırakıyoruz, yalnız bizi kurtar diye feryat ediyordu.

Fethi Bey, İzmir'e gelirken, böyle bir facia ile karşılaşacağını, İzmir'de hükümet kuvvetleri ile halk arasında kanla biten bir çarpışmada taraf olacağını elbette tahmin edemezdi. İyi niyetle bir muhalefet partisi kurmuş ve bunu ciddi bir biçimde yürütmek sorumluluğunu kabul etmişti. Halkın coşkusu karşısında, kendi de şaşırmıştı, fakat ne de olsa, faaliyeti esnasında güvenlik güçlerinin asayişi temin edeceklerini ummuştu. Oysa, henüz nutkunu bile vermeden, İzmir'in içinde, taraflar arasındaki gerginlik kanlı bir olaya yol açmıştı. Bu olay nasıl çıkmıştı? Bundan kim istifade edebilirdi?

Durum muhakemesinde, kazanacak tarafın, Serbest Fırka

değil, Halk Fırkası olacağı belli idi. Şöyle ki, olan bitenlerin sorumluluğu Serbest Fırka üzerine atılacak, olaylar Gazi'ye anlatılırken, tek taraflı olarak gösterilecekti. Gazi'nin reaksiyonu ne olurdu?

Soğukkanlı olarak hadiselere bakılınca, çıkan facianın sorumluluğu hangi tarafta idi? Bu nazik bir konuydu. İzmir'de gerginliğin bu derecede olduğu bilinmiyordu. Halk Fırkası'na bağlı gazeteler doğal olarak sorumluluğu, halka ve Serbest Fırka'ya yükleyeceklerdi. Bununla beraber, tarafsız şahitler de yok değildi. Böylece, halkın silah kullandığını iddia eden *Hâkimiyet-i Milliye* yanında, İstanbul gazetelerinden *Cumhuriyet*'in muhabiri, halkın binalara taş attığını fakat halkın üzerine ateş açanın güvenlik güçleri olduğunu bildirmişti.

Önemli bir cihet, halkı güvenlik güçleri ile karşı karşıya getiren sebeplerin, mümkün olduğu takdirde, meydana çıkarılması idi. İlk günü, halkın Fethi Bey'e karşı gösterdiği tezahüratta şiddet ve tecavüz hareketleri görülmedi. İkinci gün ise, Halk Fırkası çevrelerinden gelen ve tahrik şeklinde görülen hareketler oldu. Bu Halk Fırkası'nın, halkın İzmir Palas önündeki tezahüratına karşı, bir mukabil harekete kalkışması idi. İkincisi *Anadolu* gazetesinde Serbest Fırka'yı yeren ağır bir yazı idi.

Bu tahrik edici hareketler, o güne kadar kendisini İzmir'in efendisi görmüş olan ve halkın Fethi Bey'e davranışını kendine yediremeyen Halk Fırkası çevrelerinden geldi. Bu çevreler soğukkanlılığı muhafaza edemediler ve Serbest Fırka lehine yapılan tezahürata derhal cevap vermek ihtiyacını hissettiler.

Eziklik içinde olan ve patlamaya hazır olan halkın bu tahriklerin etkisiyle, Halk Fırkası binasına koştuğu, sonradan *Anadolu* gazetesi binasına yöneldiği ve tezahürat ile birlikte, binaları taşlamaya başladığı anlaşılıyor.

Bu anda, civar sokaklara yerleştirilmiş güvenlik güçlerinin, derhal ve habersiz halk üzerine ateş açmaları, olayları büyütmüştür. Başka yollardan, halkın dağıtılması mümkün iken, ateş ile müdahale ölü ve yaralılara yol açmıştır. Ateş açılmasının sorumlusu kim idi? Güvenlik güçlerinin bu hare-

keti, olay çıkarmak maksadıyla yapılmış mıydı? Tahkikat açılmadığı için, bu noktalar karanlık kaldı.

Ancak, Fethi Bey'in gezisi bu facia ile başlamış oldu. İstanbul'a ve Gazi'ye bu olayın, tek taraflı haberlerle nasıl yetiştirildiği tasavvur edilebilir. İlk giden heyetin başında Denizli mebusu Haydar Rüştü Bey vardı. Gazi'ye çizdiği tablo, anarşistler ve çapulcuların Halk Fırkası binalarına tecavüz ettikleri şeklinde idi. Gazi'nin Haydar Rüştü Bey'e sorduğu sual şu oldu: "Halk Fırkası binasının taşlandığını gözlerinle gördün mü?" Gazi'nin yaklaşımında önem taşıyan bu soruya Haydar Rüştü'nün cevabı, "Evet, Paşam" oldu. Ziyaretçiler arasında bulunan İsmet Paşa'nın Gazi'ye sunduğu şikâyetler şunlar oldu: "Şeref ve haysiyetim söz konusudur. İzmir'de fotoğraflarıma tabanca atıyorlar, bir matbaamızı tahrif ettiler, Fethi Bey'i tevkife mecbur olacağım."[10]

Fethi Bey de Gazi'yi ziyaret etmiş, Ege seyahati boyunca, halkın Serbest Fırka'ya desteğini aktararak, vatandaşların siyasi hürriyete hasret kaldıklarını ve bunu onlara temin eden Gazi'ye minnet içinde olduklarını belirtmişti. Fethi Bey'in sözlerini kesmeyen Gazi, sözleri bitince uzun uzun yüzüne bakmış, "Geleceği nasıl görüyorsun" demişti.

Oysa İzmir'den gelen beklenmedik haberler, Gazi'yi derinden yaralamıştı. Halk Fırkası'nı kurmuş olan, tüm devrimler ve icraatını Halk Fırkası'na mal ederek yürütmüş olan Gazi, İzmir'de halkın davranışını, doğal olarak, şahsi prestijine indirilmiş bir darbe şeklinde yorumlamıştı. Fethi Bey ise, halkın politikaya katılımının, çok partili rejim hesabına büyük başarı olduğundan bahsederken, Gazi'nin ruh haletindeki değişikliği sezmedi.

Gazi kararını vermişti, morali sarsılmış olan Halk Fırkası'na cesaret vermek üzere, Yunus Nadi'den, kendisine, *Cumhuriyet*'te açık bir mektup yazarak, kendisinin fırkalar arasındaki durumunu açıklamasını istemişti. Ertesi gün, *Cumhuriyet* gazetesinde verdiği cevapla Gazi kendisini, başka fırkaların kendilerine mal etmek üzere olduğunu, tarihen Cumhuriyet Halk Fırkası'na bağlı olduğunu, bu bağı çözmesi için

hiçbir sebep bulunmadığını ifade ile resmi görevinin sonunda, Halk Fırkası'nın başında fiilen çalışmaya başlayacağını ilan etti.

Kamuoyuna yansıyan bu mektupla, Gazi, partiler arası durumunu açıkça belirtiyor ve Halk Partis'inin moralini yükseltiyordu; öyle ki, bundan böyle Halk Fırkası'nı tenkit eden Fethi Bey'e, Halk Fırkalılar, "Gazi'ye karşı çıkıyorsunuz" cevabını vereceklerdi. Fethi Bey ise, bunu hiçbir zaman aklından geçirmediğini ifade ederek Serbest Fırka'yı kapatacaktı.

Serbest Fırka ve Demokratikleşme

Sonuç kısmının bu üçüncü alt bölümünde iki esas konu üzerinde durmak gerekmektedir. Evvela Serbest Fırka başarısızlığa uğradıkdan sonra, çaresiz olarak başlayan ikinci tek parti döneminde (1930-38) Atatürk'ün çok partili demokrasi rejimine ileride avdet etmek hususundaki tutumu üzerinde durmak istiyoruz. Sonra, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın 1945'te kurulmuş olan Demokrat Parti üzerindeki etkilerini gözden geçireceğiz.

Birinci konuyu şöyle ifade edebiliriz; Atatürk, Serbest Fırka ile, çok partili rejim denemesini yaparken, bu sistemin cumhuriyetin içeriğini aksettireceğine inanmıştı. Ancak, toplumda şartlar ve davranışlar henüz olgunlaşmadığı için, deneme tutmadı. Başarısızlığın başında, yedi yıldır ülkeyi tekel biçiminde idare eden Halk Fırkası'nın iktidarı kavgasız bırakmaya yanaşmaması geldi. Üstelik, Atatürk çok partili dönemde, iktidar değişikliği olduğu takdirde, gerçekleştirilmiş olan devrimlerin tehlikeye düşeceğinden kaygı duyuyordu. Serbest Fırka kapandıktan hemen sonra, çoktan beri toplumdan uzak kalmış olan Gazi, memlekette belirmiş hoşnutsuzluğun sebeplerini araştırmak üzere üç ay süren bir memleket gezisine çıktı. Problemleri, birinci tek parti yönetimine nazaran, daha yumuşak şekilde halletmek eğilimi, bu gezide kuvvetlendi.[11]

Bu durumda karşısına Türkiye'de yerleşmesini istediği siyasal rejim bakımından, şöyle bir mesele ortaya çıkıyordu. Önünde iki alternatif vardı. Ya milli mücadeleden beri bağlı olduğu hürriyet ve serbest parlamento sistemini en azından teorik olarak benimsemeye devam ederek, başlayan fiili tek parti yönetiminde, şartlar hazır görününceye ve toplumdaki davranışların birikimi elverişli oluncaya kadar, yumuşak biçimde tek parti yönetimini uygulayarak beklemek. Bu bekleme esnasında bir yandan, demokrasinin çerçevesini teşkil eden 1924 Anayasası'na dokunmamak, diğer yandan takip edilecek politikaları, özellikle iktisat sahasında, demokratik rejimin ilerde geri gelişini engellemeyecek tarzda düzenlemek.

Ya da ikinci alternatif olarak, çok partili sistemin, kökünden Türkiye'ye zararlı olduğuna karar vererek, uygun bir ideolojiyi (örneğin ulusal devletçilik ideolojisini) benimseyerek, uygulanacak diktatörlüğü sağlayacak sosyal ve siyasi yapıları meydana getirmek.

Kısaca Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın başarısızlığı karşısında, Atatürk yukarıdaki iki yoldan birisini seçmek durumu karşısında kalmıştı. Kanaatimizce ikinci tek parti yönetimi döneminde, aşağıda sıralayacağımız noktalar dolayısıyla, Atatürk ideolojik rejimi düşünmeden, çok partili rejimin dönüşüne kapıyı açık tutmak yoluna gitmiştir.

Esasen devletin temel müesseselerine, meclise ve anayasaya dokunulmamıştı. Meclisi eskisine nazaran daha çok konuşulan ve tartışılan bir meclis yapmak üzere, bağımsız adaylara yer ayırarak, meclise girmelerini sağladı. Halk Fırkası'nda bir müstakil grubun teşekkülüne yol açıldı. Grup üyeleri, bütçe ve diğer kanun teklifleri hakkında söz almaya teşvik edildi. Serbest Fırka'nın kuruluşunda benzer usulün söz konusu edilmiş olduğu fakat bunun benimsenmediği hatırlardadır.

Fertlere temel hürriyetleri ve siyasi özgürlüğü temin eden 1924 Anayasası çerçevesinde fırka kurmak zaten serbest idi. Bu haklara dokunulmamakla beraber, 1930-38 döneminde, yeni siyasi örgütlenme hususunda hiçbir müracaat olmadı.

Kitap neşredilmesi ve gazete çıkarılması hakkındaki sansür hafifletildi. Görülüyor ki, 1930-38 döneminde siyasi ve hukuki sahada gevşeme söz konusu oldu.

İktisat politikalarına gelince, bu konuda iki-üç yıl çözüm arandı ve bu arada tepeden inme planlı bir ekonomiyi tavsiye eden ve ekonomide kamu sektörünün egemen duruma getirilmesini öneren *Kadro* dergisinin yazıları, takip edilmekle beraber, uygulanmaya konmadı. Neticede ortaya çıkan politika özel teşebbüslerin varlığına ve faaliyetlerine dokunmadan, ekonomiye dinamizm getirmek üzere, mahdut birkaç sahada iktisadi devlet teşekkülleri kurulması şeklinde oldu. Devlet teşekküllerinin ticari prensiplere göre yönetilmesi istenmiş, şartlar müsait olunca, bunların halka satılmaları da kabul edilmişti.

Oysa bazı çevrelerin istedikleri, özel teşebbüslerin ekonomiden silinmesi idi. O zaman saha, hem siyasi, hem iktisadi bakımdan totalitarizme terk edilmiş olurdu. Devletçilikte katı olan İsmet Paşa, 1937'de Başvekalet'ten uzaklaştırılmış, yerine daha liberal olan Celal Bayar tayin edilmişti.

İktisatta bu gelişmeler Atatürk'ün doktrin adamı olmamasından, fertlerin faaliyetlerini katı ideolojik cenderelere sokmak istememesinden ileri geliyordu.

Siyaset sahasında ise, 1935 yılında Halk Fırkası'nın Genel Sekreteri Recep Peker'in faşizmi tıpatıp andıran bir sistem getirmek istemesi karşısında, Atatürk'ün tepkisi sert oldu. Aşağıdaki satırlarda o esnada, Atatürk'ün Genel Sekreteri olan Hasan Rıza Soyak'ın kaleminden, bu faşizm hikâyesini öğreniyoruz.

1923'ten beri Türk politik sahnesinde görülen ve 1935 yılında, Halk Fırkası Genel Sekreteri olan Recep Peker, öteden beri, Türkiye'de tepeden inme otoriter bir idarenin yerleşmesini arzu ederdi. 1935 yılında İtalya'da yaptığı uzun bir tetkik seyahatinden yurda dönünce, 1935'teki Halk Fırkası kurultayına sunulmak üzere, yeni bir program tasarısı hazırlamıştı. Başvekil İsmet Paşa tarafından onaylanan bu programı okuyan Atatürk, Hasan Rıza Soyak'a şunları söylemiş-

ti: "Partinin başında üyesi mahdut fakat yetkileri sınırsız olan bir heyet tasavvur ediliyor. Bütün kararları bu heyet veriyor, Millet Meclisi şekilden ibaret kalıyor. Almanya ve İtalya'da olduğu gibi, üniformalı gençlik teşkilatı kuruluyor. Bir kelime ile tam faşizm" demişti. Bu tasarıyı inceledikten sonra Atatürk, Soyak'a, "İsmet Paşa Recep'in marifeti olan saçmaları okumadan imza etmiş olmalı" diyerek, tasarıyı geri çevirdi. Ertesi yılın seçimlerinde Atatürk Recep Bey'i genel sekreterlikten uzaklaştırarak yerine, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'yı getirdi.[12]

Bir an için düşünelim, Atatürk Serbest Fırka'dan sonra, tek parti yönetimini ve diktatörlüğü yerleştirmek ve ona meşruluk kazandırmak istese idi, Recep Bey'in tasarısını reddeder miydi?

Siyasi rejim konusunda Atatürk'ün kafasından geçenleri, elbette kesinlikle bilemeyiz. Ancak, çok partili rejime kapıyı açık tutarken, şöyle bir muhakeme yürütmüş olması bize makul görünüyor: Türkiye'de cumhuriyetle başlatılan çağdaşlaşma reformlarının mantıki ve tutarlı sonucu, demokratik bir devrim ile tamamlanmaları idi. Devlet ile dinin (laiklik) ayrılmasının gerisinde olan varsayım, çağdaşlaşmanın demokrasi ile tamamlanması idi. Ancak tüm devrimler arasında gerçekleştirilmesi en zor olanı şüphesiz demokrasi idi. Demokrasi Atatürk'ün tabiriyle "ısmarlama, tepeden inme biçimde gerçekleştirilemezdi." Toplumun ve politikacıların davranışlarında daha az katılık, daha çok hoşgörü ve muayyen bir siyasi felsefeyi benimsemeyi gerektiriyordu. Bunların ortaya çıkması, zamana, eğitime, iktisadi büyümeye bağlı görünüyordu. Muhtemelen Atatürk'ün kafasındaki tek parti yönetiminin fonksiyonu, yukarıdaki gelişmeleri teşvik etmek ve böylece çok partili şişleme tedricen yol açmak idi.

Atatürk'ün Türkiye'nin er geç demokrasiye geçeceğine inandığını ortaya çıkaran diğer önemli bir nokta, 1930'larda takip ettiği dış politika oldu. Cumhuriyet'ten sonra uzun yıllar, ihtiyatlı bir bekle gör politikası yürüterek, kesin yan almaktan çekindi. Ancak, 1930'ların ortalarına gelindiğinde,

Avrupa iki kampa ayrılmış bulunuyordu. Bir yanda demokratik ülkeler Fransa ve İngiltere, diğer yanda demokrasi karşıtı ülkeler, Almanya ve İtalya kamplara ayrılmıştı. Totaliter sistemi benimseyen Sovyet Rusya ise, iki kamp arasında vaziyetini belirlememekteydi. Türkiye güvenliğini sağlamak üzere karar vermeliydi. Sorumluluğu ancak Atatürk üzerine alabilirdi. Birinci Cihan Harbi'nde, Almanya yanlısı Enver Paşa tercihini Almanya lehine yapmış ve Osmanlı devletini felakete sürüklemişti. 1937'de Atatürk, eski askerlik arkadaşı Ali Fuat Paşa'ya şunları söyledi: "Gelecek harp neticesinde dünyanın vaziyeti ve dengesi baştan başa değişecektir. İşte bu sırada doğru hareket etmesini bilmeyip, en küçük bir hata yapmamız halinde, başımıza mütareke senelerinden daha çok felaketler gelmesi mümkündür."[13]

Verilecek kararda elbette jeo-stratejik ve ekonomik faktörler ağırlık taşıyacaktı. Bununla beraber, Türkiye'nin hayat görüşü, siyasal ve kültürel değerleri kararda önemli bir rol oynayacaktı. Amerika'nın önünde sonunda, ağırlığını demokrasiler tarafına koyacağına kani olan Atatürk, nihai zaferin onlarda kalacağını hesaplıyordu. Buna ilaveten İtalya ve Almanya, Atatürk'ün nazarında dikta rejimini ve dünyada hegemonya kurma hevesini temsil ediyorlardı. Buna mukabil, İngiltere ve Fransa demokrasiye ve hukuka ağırlık veriyor ve sulhperver görünüyorlardı.

Anlaşılan Atatürk yukarıdaki verileri kafasında tartmış ve kararını demokrasi lehine vermişti. Kanaatimizce, bu karar tek parti yönetimini, demokrasiye dönüşe açık tutmak istemesinin ilave bir nedeni oldu.

Netice itibariyle, yukarıda sunduğumuz noktaları bir bütün halinde mütalaa edersek, Atatürk, 1930-38 döneminde uyguladığı tek parti yönetimi ile, diktatörlüğü yerleştirmek değil, Türkiye'de yeniden çok partili sistemin gelişimini beklemek ve böyle bir gelişmeye kapıyı açık tutmak istedi. Serbest Fırka tecrübesi değişik bakımlardan, Türkiye'nin henüz çok partili sisteme hazır olmadığını, bu sistemin siyasi istikrar bakımından, bir riziko olacağını göstermişti. Daha yavaş

gidilmeliydi. Fakat modernleşme ve iktisadi büyüme ile beraber, vazgeçilmez hedefe varmak şansları artacaktı.

Cumhuriyet boyunca Türkiye'nin siyasi tarihini değerlendiren yabancı yazarlar arasında bizdeki gelişmenin en çok derinine inebilmiş, demokrasi yolunda kaçınılmaz iniş ve çıkışların anlamına nüfuz etmiş yazar, zannedersek, Fransız Maurice Duverger oldu. 1950 yılında yazdığı bir incelemede, Serbest Fırka'yı ele adığı gibi, tek parti yönetimi üzerinde de durdu. Gözlemlerini şöyle özetliyordu. "Maksat ne olusa olsun, Türkiye'de tek parti sistemi, daima bir vicdan azabı içinde yaşamış ve mevcut durumu hiçbir zaman ideal şekil olarak kabul etmemiştir. Bundan dolayı, diktatörlüğün hâkim olduğu bir bünyede, demokrasi tohumlarının mevcudiyetlerini muhafaza edebilmeleri kabil olmuştur."[14]

Şimdi Atatürk'ün 1938 sonunda ölümünü takip eden İnönü'nün tek parti uygulamasına birkaç cümle ile değinelim. Bu tek parti yönetimi başlangıçta rahat oldu. Çünki, savaş rüzgârları dört bir taraftan esmeye başlayınca, toplumun safları doğal olarak lider etrafında birleşti. Üstelik İsmet İnönü, birlik ortamını güçlendirmek için, Atatürk'ün, kenarda kalmış eski mücadele arkadaşlarına (Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy) siyasi zirvede görevler verdiği gibi, Londra elçiliğinden yurda dönen Fethi Okyar'ı da Saydam Kabine'sinde adliye vekili yapmıştı. Harp boyunca hükümetin artan iktisadi baskıları ve enflasyonu, zorlama tedbirlerle (varlık vergisi, toprak vergisi, madende çalışma mükellefiyeti, okul binası ve yol inşaatına katılma mükellefiyeti gibi) karşılaması, köylü ve şehirli toplumunda, hükümete ve dolayısıyla Halk Fırkası'na karşı büyük memnuniyetsizlik uyandırmaya başladı. Üstelik harbin son yıllarında (1944 ve 1945) aydınlar ve üniversite çevrelerinde, sağ ve sol politik cereyanların da alevlendiği görüldü. Böylece Almanları tutan sağ kesimde Turancı eğilimler belirdi. Buna mukabil müttefikleri ve Rusya'yı tutan kesimlerde sol Marksist eğilimler ağır bastı. Bu eğilimlerle demokratik yollardan başa çıkamayan İnönü, tek parti yönetiminde, işten atmak veya tevkif et-

mek gibi zoraki tedbirlere başvurdu. Bunlara ilaveten, iç duruma artık pek hâkim olamadığı görülen tek parti yönetimi, ülkede biriken huzursuzluktan sorumlu tutulmaya başlandı. Müttefiklerin zafer yılı olan 1945'e gelinince, içten ve dıştan artan isyasi baskılar, meclise aksetmiş ve Halk Fırkası'nın içinden dört mebus, ülkede demokratik rejime dönüşü öneren bir takrir vermişlerdi. Takriri verenler, Halk Fırkası'nca fırkadan ihraç edilmelerine rağmen, İnönü ve fırkasının bir kanadı, ülkede yeni bir muhalefet cephesinin kurulmasını ve böylece çok partili sisteme avdeti kabul etmişlerdi. Bununla beraber İnönü'nün ve Halk Fırkası'nın çoğunluğunun henüz muhalefeti tam olarak benimseyip benimsemedikleri belli değildi. Böylece, biraz ileride belirteceğimiz gibi, 1945 ila 1947 yılları arasında, Serbest Fırka zamanında yaşanmış olan siyasi ortama benzeyen olaylar yeniden yaşandı.

1945'te ülkede tek parti yönetimine karşı gelişen havanın meclise aksetmesi ile çok partili sisteme avdet edilmiş olması, bizce Atatürk'ün öteden beri, bilhassa 1930-38 dönemindeki tek parti uygulamasında, çok partili sisteme dönüşe kapıyı açık tutmasından ileri geliyordu. Liberal bir anayasa olan 1924 Anayasası'nın geçerli olmaya devam etmesi, çok partili rejime geçişte en önemli faktör oldu. Buna ilaveten, yukarıda Atatürk'ün bu hususta tutumuna dair işaret ettiğimiz noktalar da demokrasiye geçişi kolaylaştırdı.

Böylece kanımız, 1945'te kurulmuş olan demokrasi, 1945'ten zamanımıza kadar yaşanmış olan üç geçici kesintiye rağmen, kesin olarak Türkiye'de yerleşmiş oldu. Bu yerleşmede 1930 ile 1938 arasındaki dönemde Atatürk'ün tek parti yönetimini, çok partili sisteme dönüşe açık tutması kesin ağırlık taşıdı.

Bu konu ile ilgili olarak şu noktaya da dikkati çekmek gerekmektedir: 1945'te Demokrat Parti'nin kuruluşu ile, Atatürk'ün ülkede gerçekleştiremediği tek devrimin demokrasi devrimi olduğu, bu devrimin ise İsmet İnönü tarafından sağlanmış olduğu görüşü yayılmıştı. Bu görüşü şöylece tamamlamamız gerekir. Şöyle ki, 1945'te çok partili sisteme

uzun çabalardan sonra yeniden geçilmiş olmasını, yalnız İnönü'ye değil fakat cumhuriyetin kuruluşundan beri çok partili sistemi ve hürriyet rejiminin zeminini hazırlamış olan Atatürk'e borçluyuz.

Yukarıdaki yaklaşıma göre, cumhuriyetten itibaren, demokratikleşme tarihimizde ilk bakışta göründüğü kadarı ile esaslı kopukluklar yoktur. Şayet tek parti yönetim dönemlerini, bazı yerli ve yabancı yazarların ileri sürdükleri gibi, ideolojik diktatörlük dönemleri olarak kabul etmez isek, bunları, Batı'dan yüzyıllardır kopuk kalmış bir toplumun modernleşme için, zorunlu geçiş dönemleri olarak düşünmeliyiz. O zaman Türkiye'de, demokrasiye giden çizgi, birbirleriyle tam çelişki halinde olan iniş ve çıkışlar şeklinde görünmez. Daha ziyade birbirini takip etmiş olan dönemler arasında kesintiler, ortak olan bir nihai hedefe giden bir yolun duraklarına benzetilebilir.

Tarihsel sürece bu biçimde bakışımız, bazı siyaset bilimcileri ve tarihçiler tarafından yadırganabilir. Çünkü onlar, Batı'nın siyasi sistemlerinin tarifine katı bir biçimde uymaya alışmışlardır. Oysa, siyasi gelişmesini modernleşme çabaları ile beraber yürüten Türkiye'de bir ana siyasi felsefe hâkim olmuş olmakla beraber, 1923'ten beri uygulamadan bazı sapmalar, felsefenin terki anlamına gelmemiştir.

Demokrasi tarihimizle ilgili bu ön düşüncelerin sonunda, Serbest Fırka'ya dönerek, onu takip etmiş olan Demokrat Parti'yi nasıl etkilediğini gözden geçirmek istiyoruz.

Serbest Fırka gibi, Demokrat Parti'nin, Halk Fırkası'nın müfrit kanadından kaynaklanan davranışlardan etkilenmiş olduğu şüphesizdir. Şöyle ki, Serbest Fırka'dan sonra on beş yıl geçmiş olmasına rağmen, birçok Halk Fırkası mensupları eski düşünce tarzlarını ve davranışlarını pek değiştirmemişlerdi. 1945'te onlar, hâlâ ülkenin gerçek sahipleri olduklarına kani olup, başkalarına iktidarı devretmeyi tasavvur edemiyorlardı. Demokrat Parti kurulduktan az sonra, teşkilatın tamamlamasına vakit bırakmadan, 1946'da yapmaya karar verdikleri genel seçim biçimi, yukarıdaki davranışın bir işare-

ti idi. Üstelik 1946-47 yıllarında Cumhurbaşkanı İnönü'nün Başbakanlığa getirdiği Halk Partisi müfrit kanadından Recep Peker, Demokrat Parti'nin kuruluşunda ve faaliyetlerinde, demokratları engellemek için elinden geleni yaptı. Bunun en açık örneklerini, ilk defa tek dereceli olarak yapılan 1946 meclis seçiminde verdi. Bu seçimi kazanmanın Halk Partisi için, hem hayatmemat, hem prestij meselesi olduğuna kani idi. Peker, şöyle düşünüyordu: Henüz yeni kurulmuş olan Demokrat Parti, nasıl iktidara geçmeyi kafasından geçirirdi? 1930'da müfritler, Fethi Bey için de aynı şeyi düşünmüşlerdi. 1946'da seçimin idaresi, hâlâ hükümet memurlarının elinde idi. Onlar aldıkları gizli talimat ile gerek seçmen kayıtlarında, gerek idarecilere teslim edilmiş seçim sandıklarında ve reylerin sayımında, istedikleri gibi hareket etmişler ve neticede Halk Partisi'ne seçimleri kazandırmışlardı. Bu netice kamuoyunda büyük protestolarla karşılanmış ve Demokrat Parti ile Halk Partisi arasında beliren çok gergin ilişkiler, 12 Temmuz 1947 Beyannamesi'ne kadar devam etmiştir. Böylece 1945-46 döneminde hükümet memurlarının muhalefete karşı tutumu ve seçim esnasında yapılan hileler adeta, Serbest Fırka döneminde yapılan belediye seçimlerini hatırlatıyordu. Geçmişte cereyan eden olaylar, Demokrat Parti idarecileri için bir ikaz görevini görmüştü.

1947 Temmuzu'nda çok partili sistemin yukarıdaki biçimde yürütülemeyeceğini anlayan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Serbest Fırka esnasında söz konusu olan, cumhurbaşkanının tarafsızlığı meselesini gündeme getirmiş ve 12 Temmuz Beyannamesi ile, devlet yönetiminin partiler arası tarafsızlığını temin etmiştir. Ayrıca, bir-iki yıl sonra bundan böyle seçimlerin idaresinin hâkimlerden kurulu bir heyete bırakılması ve gizli rey, açık sayım kaidesi hakkında kanunlar çıkarılarak rejim perçinlenmiştir.

İnönü böylece geçmişte olanlardan esinlenerek, çok partili siyasi hayatı ciddi olarak benimsediğini gösterdi. Ayrıca bunun başka bir işareti de Recep Peker'in başbakanlıktan alınarak, yerine Hasan Saka'nın tayini oldu. Çok partili sistemin

işleyişinde tarafsızlık ve seçimlerin idaresinin bir hâkim heyetine bırakılması neticesinde, bilindiği gibi, 1950 Mayıs Seçimleri'ni Demokrat Parti kazandı. İnönü ve Halk Fırkası iktidardan çekilmiş ve çok partili sistemin Türkiye'de yürüdüğü dünyaya gösterilmişti. Bu sonucun alınmasında Demokrat Parti'den evvel, Türkiye'de Serbest Fırka ile geçirilmiş tecrübeden, çok partili sistemin faydalarını ve problemlerini ortaya çıkarması nedeniyle, önemli ölçüde yararlanıldı. Böylece, Serbest Fırka olayı tek parti yönetimlerinden farklı olan çok parti denemesinin olumlu tarafını ve problemlerini gündeme getirmiş ve demokrasi çizgisinde devamlılığı sağlamıştır. Serbest Fırka ile Demokrat Parti arasında oluşan bağlantı yukarıda işaret ettiğimiz örneklerden ibaret kalmadı. Demokrat Parti tıpkı 1930'da Serbest Fırka gibi, 1945'te kurulduğunda, teşkilatını kurmak ve idare etmek üzere, ister merkezde, ister taşrada sağlam eleman bulmakta pek güçlük çekmedi.

Demokrat Parti'nin dört kurucusundan üçünün (Celal Bayar, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan) siyasi mazileri Halk Fırkası'ndan başlamıştı. Dördüncü kurucu, Adnan Menderes'in siyasi mazisi ise Serbest Fırka'da Aydın ilinin Serbest Fırka başkanı olarak başladı. Biraz aşağıda 1949 yılında İstanbul'da bir müşterek dost daveti ile, buluştuğu Adnan Menderes'in, bu kitabın yazarlarından Osman Okyar'a naklettiği, Aydın il başkanlığına Fethi Okyar'ın ısrarı ile nasıl getirildiğinin hikâyesini anlatılacaktır. Demokrat Parti'nin İzmir İl Başkanı Dr. Ekrem Hayri Üstündağ ile Manisa mebusu ve genel idare kurulu üyesi Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, on beş yıl evvel Serbest Fırka'nın kadrosunda yer almış şahısların, Demokrat Parti'nin kadrolaşmasına ne kadar önemli katkılarda bulunduklarını belirten hatıralarını Osman Okyar'a anlatmışlardır.

Dr. Ekrem Hayri Üstündağ, İzmir'de Serbest Fırka'yı kurmuş ve il başkanlığını yapmıştı. Okyar'a söylediği şu oldu: "Eğer Serbest Fırka tecrübesini geçirmemiş olsaydık, İzmir'de birçok yerde Demokrat Parti'yi kurmakta büyük güçlükler çekecektik. On beş yıl evvel Serbest Fırka'da görev yapmış

olanların önemli bir kısmı Demokrat Parti'de yer aldılar." Manisa milletvekili ve Demokrat Parti'nin Genel İdare Kurulu Üyesi Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu da Dr. Üstündağ'ın sözlerine yakın ifadelerde bulunmuştur. Türkiye'nin birçok ilinde yukarıdakine benzeyen gelişmelerin vuku bulduğunu tahmin edebiliriz.

Adnan Menderes'in heyecanlı biçimde ve ilginç üslubu ile naklettiği hatıra şöyle idi: "Fethi Bey İzmir'de esas konuşmasını yaptıktan sonra, konuşma yapmak, halkla tanışmak ve Serbest Fırka'nın örgütünü kurmak üzere, Ege'nin başlıca merkezlerini ziyaret etmişti. Aydın'a doğru giderken, yanındaki arkadaşları, il başkanlığı için, tanınmış bir aileden gelen, sevimli ve kabiliyetli bir arkadaştan kendisine bahsettiler ve beni il başkanı olarak tavsiye etmişler." İsmi Adnan Menderes olan bu zat, Aydın civarında çiftlik sahibi olup, çiftliğini bizzat idare ediyordu.

Yeni hikâyenin geri kalan kısmını, o sıralarda çiftliğinde oturan ve 30 yaşlarında olan Adnan Menderes'ten dinleyelim: "Çiftliğe gelenler Aydın'da beni Fethi Bey'in beklediğini söyleyince, arabaya binip yanına gittim. Beni samimi bir tarzda karşıladı, ülkenin hayatını değiştirecek olan yeni fırkanın programından bahsetti ve Aydın'da Serbest Fırka'nın başkanı olmamı teklif etti. Ben yeni partiye sempati ile bakıyor, başarılı olmasını arzu ediyordum. Ancak bağlı olduğum çiftliğimin başından ayrılmak istemiyor ve doğrusu politikaya atılmaktan çekiniyordum. Bu düşüncelerimi ifade ederek, Fethi Bey'e teşekkür ettim ve kendisinden özür diledim. Cevabı, hiçbir mazeret kabul etmeyeceğini, ülkenin kıymetli evlatlarının hizmetten kaçamayacaklarını, açılan yeni ufuklara beraberce yürüyeceğimiz, şeklinde oldu. Konuşmamız gecenin geç vakitlerine kadar heyecanlı bir hava içinde sürdü, nihayet ikna oldum ve Serbest Fırka'yı Aydın'da kurmayı kabul ettim."

Serbest Fırka kapandıktan bir müddet sonra, Aydın'dan geçen Atatürk'e de, Menderes'ten kıymetli bir kişi olarak bahsedilmişti. Bunun üzerine, Atatürk kendisiyle tanışmak istemişti. Menderes'i beğenen Atatürk, ona Halk Fırkası'nın

Aydın mebusluğunu teklif etmiş, Menderes de kabul etmişti. Böylece Menderes, Ankara'ya giderek milli politikaya girdi. Takriben on yıl sonra, Bayar ve diğer arkadaşlarıyla birlikte kurulan Demokrat Parti'de, 1950'de başbakanlığa ve fiili liderliğe kadar yükseldi.

Türkiye'de 1923'ten beri demokrasi hareketinin, ne kadar çetin kayalara çarparak devam ettiğinin yakın zamanlarda en hazin örneği, rahmetli Menderes ve iki arkadaşının, 27 Mayıs'tan sonra uğradıkları son oldu. Bu haksız olay, demokratik gelişmemizi saran engel ve tehlikelerin bitmediğini bize hatırlatmaktadır.

Geriye baktıkça, Cumhuriyet Halk Fırkası, Terakkiperver Fırkası, Serbest Fırka ve Demokrat Parti gibi demokrasimizin yolunda köşe başlarını teşkil etmiş olanların başına gelen acıklı ve buhranlı olayların, ilerlememizin zaruri bedellerini ve kaçınılmaz şartlarını teşkil etmiş olduklarını düşünmek doğru olmaz mı? Bu dört parti, hayatları boyunca geçirdikleri dramatik tecrübeler ile, erişilmesi zor olan bir hedefe zahmetsiz ve acısız varılmasının mümkün olmadığını göstererek, demokrasiye yaklaşmanın büyük fedakârlıklar ve özeleştiri gerektirdiğini ortaya koymuşlardır. Yolun çoğunu aşıp aşmadığımızı önümüzdeki yıllar gösterecektir. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen, 1923'ten beri var olan çok partili hayat ve demokrasi arzusu, otoriter eğilimlerle birlikte, bir dilemma olarak, liderlerin inançlarında yaşamış ve giderek kökleşerek, halka mal olmuştur.

Ekler
Ali Fethi Bey (Okyar)'ın Askerlik Künyesi

Ali Fethi Efendi	İsmail Pirlepe
1316	Piyade
Duhulü	1314
Yzb.	22 Kanunevvel 1319
Kolağası	12 Mart 1322
Binbaşı nasbı	7 Mayıs 1324
Kaymakam nasbı	1 Eylül 1329
11 Kanunsani 1319	Üç sınıfta bölük kumandanlığı yapmak üzere Üçüncü Orduya
8 Ağustos 1323	Evvelce tayin olunduğu Edirne Harbiyesi ders nazırlığı muavinliğine gitmeden (17 Nisan 1322) Üçüncü Ordu Mahçova Yunan hududu mıntıka kumandanlığına
16 Şuban 1323	Selanik-Zibofça demiryolu hat komiserliğine
7 Mayıs 1323	Binbaşılığa terfi ve Selanik Jandarma Subay Okulu Kumandanı
30 Kanunevvel 1324/1908	Paris Sefareti Ataşemiliterliğine
16 Haziran 1325	Fransız manevralığında bulundu.
6 Ağustos 1325	Rütbesi kolağalığa indirildi.
14 Nisan 1326	Tekrar Binbaşılığa yükseltildi.
17 Haziran 1326/1910	Fransız manevralığında bulundu.
29 Eylül 1326	Birinci ve İkinci Ordularda yapılacak manevralarda bulunmak üzere İstanbul'a çağrıldı.

20 Haziran 1327/1911	Kendi arzusuyla İşkodra Kuvayı Mürettebe Erkânıharbiyesi'ne katılmak üzere Paris'ten hareket etti ve Triyeste üzerinden İşkodra'ya geldi.
13 Mart 1328/1912	Trablusgarp Muharebesi'ne katılmak üzere Paris'ten ayrıldı.
3 Teşrinsani 1328/1912	Trablusgarp'tan dönüşünde E.H.U. Dairesi'ne memur edildi.
19 Teşrinisani 1328	Bahri Sefit Boğazı Kuvayi Mürettebe E.H. Riyaseti'ne.
1 Eylül 1329/1913	Kendi arzusuyla istifa etti. Trablusgarp'taki fevkalade hizmetlerinden dolayı kaymakamlığa terfian ihtiyar sınıfına naklolundu.

Trablus, Aziziye Karargâhında, Osmanlı Kuvvetleri Erkânıharp Reisi Ali Fethi.

Trablus, Aziziye Karargâhında, İtalyan işgaline karşı harb eden, Trablus Osmanlı Kuvvetleri Komutanı Miralay Neş'et Bey ve Erkânıharp Reisi Ali Fethi (sol başta), (Aralık 1911).

Fethi Bey, Ekim 1923'te İstanbul Kumandanı Şükrü Naili Paşa ile birlikte.

İki dost aile Çankaya Köşkü'nün bahçesinde (1924) (Atatürk'ün eşi Lâtife Hanım (sol başta), Ali Fethi Bey'in eşi Galibe Hanım (ortada).

Gazi ile bir baloda dinlenirken.

Mustafa Kemal ve Ali Fethi Bey bir gezinti sırasında.

Ali Fethi Bey, Mustafa Kemal'le Haydarpaşa Garı'nda.

Ali Fethi Bey ve Mustafa Kemal, Haydarpaşa Garı'nda karşılama töreninde.

Notlar

GİRİŞ
(Sayfa 1-8)

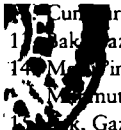
1. Bkz.: Kâzım Özalp, "Atatürk ve Cumhuriyet", *Milliyet*, 3 Kasım 1936.

I ÖMÜR BOYU SÜREN DOSTLUK
(Sayfa 9-61)

1. Falih Rıfkı, *Çankaya*, s. 72.
2. Falih Rıfkı, *Çankaya*, s. 72.
3. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, cilt II, s. 421.
4. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, cilt II, s. 553.
5. Cemal Kutay, *Üç Devirde Bir Adam*, Fethi Okyar, Termin Yayınları, s. 223.
6. Cemal Kutay, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 224.
7. *Mimber* hakkında bilgi için bak Falih Rıfkı, *Çankaya*, s. 155, 158. Cemal Kutay, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 267-269. Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları gazete: Mimber," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt V, Kasım 1980, s. 183, 193.
8. Bekirağa görüşmesi için bak, Cemal Kutay, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 281, 282.

8a. Fethi Tevetoğlu, "Ali Fethi Okyar'ın Günlük Hatıraları", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, cilt 12, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987. Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1978, s. 71, 77. Cemal Kutay, *Yüzyılımızda Bir İnsan Rauf Orbay*, cilt III, s. 219.

9. Başkumandanlık Kanunu ile İcra Vekilleri Heyeti'nin seçimi kanunu için bak, Gazi M. Kemal, *Nutuk*, cilt II, s. 812, 886. Cemal Kutay, *Yüzyılımızda Bir İnsan: Rauf Orbay*, cilt III, s. 349, 365.
10. Ali Fethi'nin İngiltere görevi için bak, Cemal Kutay, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 300, 321.
11. İkinci Meclis'te, Ağustos, Eylül ve Ekim 1923 aylarında çıkan problemler için bak, Gazi M. Kemal, *Nutuk*, Tarih Kurumu, cilt II, s. 1060, 1064.

12. Cumhuriyet İlanı için bak, Gazi M. Kemal, *Nutuk*, cilt II, s. 1068 vd.
13. Bak, Gazi M. Kemal, *Nutuk*, cilt II, s. 1114.
14. M[illegible]'in 5.1.1924 tarihinde başlayan gensoru müzakereleri için bak, M[illegible]mut Gutoğlu, *Devrimler ve Tepkiler*, s. 68 vd.
15. Bak, Gazi M. Kemal, *Nutuk*, cilt II, s. 1136, 1138.
16. Bak, Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler*, s. 80, 81.
17. Bu konuda bak, Y.K. Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, Ankara, 1968, s. 76.
18. Şeyh Sait İsyanı dolayısıyla yapılan hükümet değişikliği için bak, Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler*, Ankara, 1972, s. 110.
19. Fuat Bulca'nın bu hatırası hakkında bkz. Cemal Kutay, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 378, 381.

II SERBEST CUMHURİYET FIRKASI
(Sayfa 63-93)

1. Bkz. Hatıralar bölümünde Fethi Bey'in bu konu hakkındaki sözleri. Ayrıca, kanımızca bu konuda en yetkili araştırma olan Yetkin'in eserine bakınız. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, İstanbul, 1982. s. 32-33.
2. Bu konuda hatıralarda Gazi, Fethi Bey, İnönü ve Kâzım Paşa arasında geçen görüşmelere bakınız.
3. Fırka'nın ismi partinin kurulmasından önce Atatürk'le yaptıkları bir görüşme sırasında Recep Peker tarafından teklif edilmiş ve Atatürk tarafından seçilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul, 1994, s. 40-41.
4. Bu konuda Ağaoğlu'nun Yunus Nadi ile bir tartışması için bkz.: Ağaoğlu, a.g.e., s. 159-161.
5. Bu konudaki tartışmaların ayrıntıları için bkz.: Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Fesh Edildi?*, İstanbul, 1987, s. 22-24.
6. Ayrıntılı bilgi için bkz.: "Ali Fethi Okyar'ın 'Serbest Fırka' Anıları" bölümünde ilgili kısma bakınız, ayrıca Ağaoğlu, a.g.e., s. 28-30; Yetkin, a.g.e., s. 34-36.
7. Fethi Bey'in İzmir gezisinin ayrıntıları ve gezinin verdiği sonuçlar hakkında bir değerlendirme için bkz.: Ağaoğlu, a.g.e., s. 60-65; Yetkin, a.g.e., s. 166-181. Fethi Bey hatıralarında Atatürk'ün Halk Fırkası'nın seçimlerde zor durumda kalacağını hatta yıkılabileceğini ifade ettiğini belirtmektedir bkz.: "Ali Fethi Okyar'ın 'Serbest Fırka' Anıları" bölümü..
8. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kazandığı bölgeler Ege ve Trakya ağırlıklı olup, seçim çevreleri şunlardır: Armutlu Bursa; Bademiye, Berga-

ma, Bozdoğan, Buca, Dikili, Kınır, Kuşadası, Menemen, Şereflihisar, Şirince, Urla İzmir; Biga Çanakkale; Bozdoğan, Çine, Germencik, Gördes, Karapınar, Söke, Umurlu, Yenipazar Aydın; Maltepe, Burgaz İstanbul; Keşan Tekirdağ; Samsun, Ladik Samsun; Merzifon Amasya; Pınarhisar, Üsküp, Vize Kırklareli; Silifke İçel. Ayrıca Bkz.: Yetkin, a.g.e., 191-192.

9. Bkz.: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968, s. 101-106.
10. 15 Ekim 1930 toplantısında yapılan görüşmeler için TBMM zabıt ceridelerine bkz.: Ayrıca bu toplantının zabıtları Fethi Okyar'ın kızı Nermin Kırdar tarafından da yayımlanmış bulunmaktadır. Bkz.: Nermin Kırdar Hazırlayan., *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu?* Nasıl Fesh Edildi?, İstanbul, İsis Yayınevi, 1987, s. 189-237. Seçimler ve tartışmalar hakkında bir değerlendirme için ayrıca bkz.: Yetkin, a.g.e., s. 193-204.
11. Bu konuda ilginç bir belge olmak üzere, bu kitapta yayımladığımız, İzmir Alsancak Mitingi fotoğraflarında, kürsünün önüne Mustafa Kemal'in portresinin konulduğu görülmektedir.

III ALİ FETHİ OKYAR'IN "SERBEST FIRKA" ANILARI (Sayfa 95-163)

1. Bu cümlenin manası anlaşılmamıştır.
1. Okunamamıştır.
1. Okunamamıştır.

IV SONUÇ VE DEĞERLENDİRME (Sayfa 165-192)

1. Bkz. Mete Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1989.
2. Bkz. Mete Tunçay, a.g.e., s. 247-248.
3. Bkz. Mete Tunçay, a.e.g., s. 248.
4. Bkz. Bekir Özipek, *Türk Siyasal Yaşamında Serbest Fırka Olayı*, H.Ü. Sosyal Bilimer Enstitüsü, yayınlarından yüksek lisans tezi. Ankara, 1991.
5. Bkz. Çetin Yetkin, a.g.e., s. 83-89.
6. Bkz. Çetin Yetkin, a.g.e., s. 231.
7. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.XX-XXI, Dava 3, içtima 3, Celse 1, s. 41.
8. Kâzım Özalp, "Atatürk ve Cumhuriyet", *Milliyet*, 3 Kasım, 1963.

9. Kâzım Özalp, a.g.m.
10. Cemal Kutay, a.g.e., s. 501.
11. Bak. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, İstanbul, Tan Matbaası, 1935.
12. Bak. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, cilt II, Yapı Kredi Bankası Yayını, İstanbul, 1973.
13. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, cilt III, s. 576.
14. Maurice Duverger, *Yirmi Yılın Tek Parti İdaresi*, Yeni İstanbul, 20 Mart 1950.

Seçilmiş Bibliyografya

Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, 3. Baskı, İstanbul, 1994.

Ağaoğlu, Samet, *Babamın Arkadaşları*, 3. Baskı, İstanbul, 1969.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul, 1995.

Avşar, Abdülhamit, *Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü, Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, 1998.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, 3 cilt, İstanbul, 1966.

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam İsmet İnönü*, 3 cilt, İstanbul, 1966.

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay*, İstanbul, Tan Matbaası, 1935.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, cilt IV, İstanbul, 1967.

Bila, Hikmet, *CHP Tarihi (1919-1979)*, Ankara, 1979.

Tevfik Çavdar, *Talât Paşa*, Ankara, Dost Yayınları, 1984.

Duverger, Maurice, *Diktatörlük Üstüne* (Çev.: Bülent Tanör), İstanbul, 1965.

Duverger, Maurice, *Yirmi Yılın Tek Parti İdaresi*, Yeni istanbul, 20 Mart 1950.

Elman, A. Şevket, *Dr. Reşit Galip*, Ankara, 1953.

Erer, Tekin, *Türkiye'de Parti Kavgaları*, İstanbul, 1966.

Gazi M. Kemal, *Nutuk*, cilt II, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkiler*, Ankara, 1972.

İlmen, Süreyya, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, İstanbul, 1951.

İsmail Cem (İpekçi), *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul, 1970.

Kandemir (Feridun), *Siyasi Dargınlıklar*, cilt IV, *Serbest Fırka Nasıl Kuruldu? Nasıl Kapatıldı?*, İstanbul, 1955.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968.

Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller*, İstanbul, 1967.

Kutay, Cemal (Hazırlayan), *Üç Devirde Bir Adam*, Fethi Okyar, İstanbul, 1980.

Kutay, Cemal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız, Hüseyin Rauf Orbay 1881-1964*, cilt V, İstanbul, Kazancı Matbaası, 1992.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev.: Metin Kıratlı), Ankara, TTK, 1978.

Okyar, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?* (Haz.: Nermin Kırdar), İstanbul, 1987.

Özipek, Bekir, *Türk Siyasal Yaşamında Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Ankara, 1991 (H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, 2 cilt, İstanbul, 1973.

Tevetoğlu Fethi, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete: Mimber", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt V, Kasım 1980, s. 183-193.

Tevetoğlu Fethi, "Ali Fethi Okyar'ın Günlük Hatıraları", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, cilt 12, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946*, Ankara, 1971.

Tökin, Hüsrev Firuzan, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, İstanbul, 1965.

Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul, 1952.

Tunçay, Mete, *TC'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 2. Baskı, İstanbul, Cem Yayınevi, 1989.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Yeni Türkiye'nin Oluşumu 1923-1938), Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995.

Yetkin, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, İstanbul, 1982.

Zürcher, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, 1993.

Dizin

12 Temmuz Beyannamesi 189
1924 Anayasası 182, 187

II. Abdülhamit (Sultan Hamit) 11
VI. George 57
VIII. Edward (İngiltere Kralı) 57

Abdülkadir (eski Ankara valisi) 43
açık rejim 45, 46, 69, 173
Adıvar, Adnan 39
Ağaoğlu, Ahmet 70-72, 75-76, 78, 80, 70, 200
Akçura, Yusuf 97, 145, 152
Akşam gazetesi 123, 129, 155
Almanya 17, 22, 31, 52, 54, 59, 184-185
Amerika (ABD) 53-54, 185
Anadolu Ajansı 60, 72, 75
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 83, 154
Anadolu gazetesi 78, 177-179
Aras, Tevfik Rüştü 122
Atatürk, Mustafa Kemal (Gazi Paşa) 3-7, 9, 11-20, 22-27, 30-34, 36-38, 42-49, 51, 54-61, 63, 65-72, 74-76, 78-80, 82-83, 85, 87-88, 92-93, 103, 107, 118, 124, 138, 143, 152-153, 165, 167-168, 170, 172, 181-188, 191, 196-198, 200-201
Atıf (İttihat ve Terakki fedaisi) 14

Babıâli 12
Balkan Harbi 11, 13, 37
basın 3, 25-26, 34, 42, 59, 65, 72
Başkumandanlık Kanunu 23, 199
Batılılaşma 31, 45, 170
Bayar, Celal 58-59, 183, 190, 192
Bele, Refet 3, 43, 60, 105, 186
Belediye Seçimleri 6, 79, 81, 83, 86-88, 189
Belgrad 15
Birinci Cihan (Dünya) Harbi 17, 37, 54, 90-91, 185
Bolayır Kolordusu 12-13
Bozkurt, Mahmut Esat 76
Bozok, Salih 53
Bulca, Fuat 44, 66

Bulgarlar 12
Bulgaristan 12-13, 15, 17, 129
Bulgar sosyetesi 15
Bükreş 15
Büyük Taarruz 25-26, 30

Cavit Bey (Maliye Nazırı) 18-19, 43
Cebesoy, Ali Fuat (Paşa) 3, 20, 32, 38, 39, 41, 43, 60, 185-186
Cemal Paşa 12, 15, 18, 21
Cevat Abbas Bey 48, 97
CHP Araştırma Bürosu 58
Cemiyeti Akvam ile ilişkiler 75, 142
Churcill, Winston 57
Cihan Harbi 15, 17, 22, 30, 37, 54, 60, 90-91, 185
Conker, Nuri 72, 76, 84, 93, 110, 113-114, 123, 135-138, 140, 150, 155, 157, 159, 160-161, 163
Cumhuriyet'in ilanı 3, 7, 34-35, 38

Çakmak, Fevzi 24-25, 59
Çanakkale Zaferi 16
Çetinkaya, Ali 86, 88-91
çok partili demokrasi 7, 36, 38-39, 45-48, 167, 181
çok partili rejim (sistem) 4-7, 46, 47, 48, 53, 169, 173, 180-182, 184-185, 187-190

Damat Ferit Paşa 20, 21, 22, 37
demokrasi 3-8, 36, 38, 45, 47, 52, 54, 65, 67, 76, 80, 85, 149, 167-168, 172, 181-182, 184-188, 190, 192
demokratikleşme 31, 181, 188
demokratik rejim 3, 7, 39, 46, 48, 53, 172, 182, 187
Demokrat Parti 8, 58, 167, 181, 187-192
Dirik, Kâzım 77
Divanı Harp 19-22
Dolmabahçe Sarayı 55, 57, 59, 107, 108
Duverger, Maurice 186
Düyunu Umumiye 114

Edirne 12, 13, 193
Ege gezisi 80, 84, 87-88, 95, 173, 176
Ekrem Reşit Bey (Fethi Okyar'ın kâtibi) 49
Emin Cemal 152
Enver Paşa (Ali Enver) 12, 14-16, 185

Fahri Paşa (Kolordu Komutanı) 12-13
faşizm 53, 183-184

Filistin Cephesi 16
Fransa 9, 11, 26, 31, 54, 91, 99, 121, 185

George, Lloyd 22

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi 39, 179

Halk Fıkrası içinde muhalefet hareketi 67, 71
Halil Bey 21
harp tazminatı 26, 27
Haydar Rüştü 78-79, 178, 180
Hızıroğlu, Senih 72
Hurşit Paşa (Bolayır Ordu Komutanı) 13
Hürriyet ve İtilaf 19
Hüsrev Bey (Tahran sefiri) 152

İbrahim Bey (Bilecik mebusu) 97, 152,
İbrahim Süreyya (Kocaeli mebusu) 72
İcra Vekilleri Heyeti 24
İcra Vekilleri Heyeti Başkanı (Reisi) 24-25, 30, 37
İkinci Meclis 31-32, 199
İkinci Cihan (Dünya) Harbi 54, 60,
ikinci tek parti yönetimi 53, 181, 182
İlmen, Süreyya 72
İnan, Afet (Atatürk'ün manevi kızı) 48, 66
İngiltere seçimleri 65
İnönü, İsmet 4, 5, 7, 26-27, 30-32, 34-35, 38-41, 44, 47-48, 57-60, 66-68, 70-71, 80, 82-84, 89, 93, 97-98, 102-106, 108-122, 126-127, 135-136, 138, 143, 145, 151, 155-156, 160, 180, 183,-184, 186-190, 200
İsmail Hakkı Paşa 16, 157
İstanbul 5, 12-13, 15-16, 18, 22-23, 30, 32-33, 37, 39, 40, 42, 44, 48-49, 55, 57-58, 60-61, 67, 69, 72, 76, 97-98, 100, 107-108, 123, 127-128, 145, 148, 150-152, 154, 156, 179-180, 190, 193, 196
İstiklal Mahkemeleri 3, 41-43, 60
İttihat ve Terakki (Cemiyeti) 11-15, 18-19, 21, 43, 75, 85, 88
İttihat ve Terakki dönemi 4, 36
İttihat ve Terakki Kongresi 14
İttihat ve Terakki Genel Sekreterliği 13
İttihat ve Terakki Genel Merkezi 12
İttihat ve Terakki hükümeti 13
İzmir olayları 75, 79-80, 173
İzmir Palas Oteli 77-78, 81, 177, 179
İzmir Suikasti 42-43

Kakmacı, Refik İsmail 72, 163
Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfü 8, 39, 190-191
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 85
Kadro dergisi 183
Kamil Paşa (Sadrazam) 12
Kaplan, Rasih 86, 88, 90-92
Kara Kemal (İttihatçı İaşe Nazırı) 43
Karabekir, Kâzım 3, 20, 32, 38-39, 43, 60, 105, 186, 200

Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfi 8, 39, 190-191
Kaya, Şükrü 80, 83, 85, 90, 91, 161-162, 175, 184
Kâzım Paşa (Samsun valisi) 100
Keynes (İngiliz iktisatçı) 22, 49
Kılıç Ali (mebus) 66, 97
Kırdar, Nermin 5, 55
klasik liberalizm 49
Koraltan, Refik 190
Köprülü, Fuat 190
kumanda ekonomisi 45, 52
Kutay, Cemal 44, 58

laiklik 68, 72, 86, 115, 124, 132, 141, 176, 184
Lâtife Hanım 196
Le Temps (Le Monde gazetesi) 52
liman tekelinin kaldırılması 74
Lord Curzon (İngiltere Hariciye Nazırı) 25-26, 135
Lozan Antlaşması 27, 31
Lozan Konferansı 26, 30
Ludwig, Emil (Alman gazeteci) 104

Mahmut Şevket Paşa (suikasti) 12-13
Makbule Hanım (Atadan; Atatürk'ün kız kardeşi) 48, 66, 128
Manastır (Askeri) İdadisi 6, 11, 36, 61
Marmara Köşkü (Ankara) 49
Malta Adası 21-24, 30, 36-37, 49
Marx 52
Mehmet Asım Bey (Vakit gazetesi yazarı) 115
Menderes, Adnan 8, 90, 190-192
Meşrutiyet 11-12, 33, 103, 133
Millet Çiftliği 66, 125
Milli Blok (blok nasyonal) 83, 157-158, 160
Milli Mücadele 3-4, 18, 22-23, 32, 34, 36-38, 43, 48, 60, 79-80, 182
Mimber gazetesi 19
Misakı Milli (Milli Misak) 27, 30-31, 37
Mondoros Mütarekesi 30, 37, 89-90
Montrö Antlaşması 57
Mudanya Mütarekesi 33, 89, 108
Muhittin Bey (İstanbul valisi) 152
Musa Kâzım 21
Mücadele Meclisi (C.H.F. içinde) 80
Müdafaa-i Hukuk Grubu 25, 27, 32
Müfrit kanat (C.H.F. içinde) 40, 46,82, 87, 188-189
Müstakil grup (C.H.F. içinde) 182

Naciye Sultan 14
Naki Bey 152, 155, 163
nasyonal sosyalizm (nasyonal sosyalist) 52-53

Nazım Paşa (Harbiye Nazırı) 12
Necmettin Molla Köşkü 67-68, 107
Necmettin Sadık (Sadak; Akşam gazetesi başyazarı) 125, 129, 135
Neue Freie Press 105
Neş'et Bey 195
Nutuk 14, 32-34

Okyar, Galibe 5, 23, 48, 55, 174, 196
Okyar, Osman 1, 5, 8, 55, 58, 190
Okyar soyadı 55
Orbay, Hüseyin Rauf 3, 18-20, 22, 24-25, 30-32, 34-35, 37-39, 60, 186
Osmanlı ordusu 13, 37
Osmanlı Devleti 13, 17, 90, 171, 185

Özalp, Kâzım 4, 47, 67, 104-108, 176
özel teşebbüs 45, 183
Öztekin, Rasim 72, 152, 163

Peker, Recep 35, 86, 97, 152, 161, 183-184, 189, 200

Recep Zühtü Bey 97
Rahmi Bey (eski İzmir valisi) 21
Resuhi (Atatürk'ün yaveri) 48
Reşit Galip Bey (Aydın mebusu) 97, 123, 140, 145, 150
Reşit Galip Bey (Niğde mebusu) 72
Refik Bey (Konya mebusu) 152, 157
Richter (Alman ressam) 1

Saydam, Refik 60
Sabah gazetesi 19
Sabit Bey (Erzincan mebusu) 32
Sadri Maksudi 97, 145, 152
Saffet Bey (C.H.F. Kâtib-i Umumisi) 70, 110-111, 119, 147, 150-152, 161, 163
Saint Jean Şövalyeleri Kışlası (Malta) 22
Sait Halim Paşa 14, 21
Sakarya Muharebesi 24, 27
Salih Bey (C.H.F. İzmir Mutemedi) 119-120, 135, 147-148
Saltanatın kaldırılması 30, 33, 167
Samih Rıfat Bey 97, 100, 145,
sansür 183
Sarrou (Fransız Ateşemiliteri) 99
Savoy Otel 25
Serbest (Cumhuriyet) Fırka(sı) 5-8, 11, 47-49, 51-53, 57-58, 60-61, 66, 69-71, 76, 79-88, 90-92, 95, 116, 167-182, 184-192
Serbest Fırka Ocakları 92
Serbest Fırka Programı 80, 117, 143
Sırbistan 13
Sofya 15-18, 36,
Sofya Ataşemiliterliği (Mustafa Kemal'in) 16

Soyadı Kanunu 55, 56
Sovyet Rejimi (sistemi-ekonomi) 52, 65
Sovyet Rusya 52, 54, 158
Sultan Reşat 17
Saka, Hasan 189

Şair Emin Bey 152
Şemsettin Bey (Sivas mebusu) 152
Şeyh Sait İsyanı 3, 40, 42, 89
Şükrü Nailî Paşa 196

Takriri Sükun Kanunu (Huzuru Sağlama Kanunu) 41-42
Talât Bey (Ankara mebusu) 125-126, 128-130, 135
Talât Paşa (Sadrazam) 14-18
Tasvir-i Efkâr gazetesi 61
Trablusgarp 43, 194-195
Trakya - Garbi Trakya 13, 26-27, 81
tek dereceli intihap usulü 75, 134, 140, 142
tek parti yönetimi (rejimi) 3, 4, 7, 42, 44-46, 53, 65, 168, 172-173, 181-182, 184-188, 190
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 3, 36, 39, 42, 66
Teşkilatı Esasiye Kanunu 33, 141
Tevfik Paşa 19, 20, 33
TBMM 23, 27, 33, 68, 71, 81, 83, 86, 139, 143, 151, 157
Tunçay, Mete 168-170

Uzer, Tahsin 66, 70, 72, 76, 123, 140, 163

Üç Devirde Bir Adam 44
Üstündağ, Ekrem Hayri 8, 190

Versay (Versailles) Sulhu 22, 49
Vahdettin 17-19, 30
Vakit gazetesi 115, 123, 144
Vasfi Bey (İzmir mebusu) 152
Vasıf Bey (C.H.F. mebusu) 92

Yabancı sermaye ecnebi sermayesi 73, 124, 144
Yakup Cemil (İttihat ve Terakki fedaisi) 14
Yalova Yalova Görüşmeleri 4, 47, 66-67, 70, 83, 97-100, 103, 108, 110, 125, 129, 131, 143, 145, 147, 150-151, 157
Yetkin, Çetin 172, 200
Yuluğ, Ali Haydar 72, 127-128
Yunus Nadi 6, 48, 83, 145-146, 153, 163, 180, 200
Yurdakul, Mehmet Emin 72, 163
Yusuf Ziya Bey 97, 99, 145, 152
Yücekök, Nakiyeddin 72

Zehra (Atatürk'ün manevi kızı) 48
Ziraat Bankası 74, 142
Ziya Hurşit 42, 43
Ziya Şakir 61

Cumhuriyet döneminin çok partili yönetim yolundaki ikinci denemesine ilk elden bir bakış...

Atatürk'ün yakın ve kadim dostu Okyar'ın kısa süren Serbest Fırka tecrübesine ilişkin anıları, yakın tarihimizin panoramasını çiziyor. Bu kitap, parça parça sahip olduğumuz pek çok bilgiyi anlamlı ve derinlikli bir tabloya dönüştürmemizi sağlıyor.

İttihat ve Terakki fedailerinin düzenlediği Babıâli baskını, Enver ile Ali Fethi ve Mustafa Kemal arasındaki görüş ayrılıklarını nasıl ortaya çıkardı?

Mustafa Kemal ile Ali Fethi'nin Sofya'ya diplomatik görevle atanmalarının arkasında neler yatıyordu?

Cumhuriyet'in ilanının konuşulduğu 28 Ekim gecesi Çankaya'ya kimler davetliydi? Davetli olmayanların tepkisi ne oldu?

Mustafa Kemal, Ali Fethi'yi parti kurmaya nasıl ikna etti? Serbest Fırka'nın adını kim koydu? Parti nasıl kapandı?

Bunlar, kitapta cevaplanan sorulardan sadece bir kısmı...

Ali Fethi Okyar (Pirlepe 1881 - İstanbul 1943) Manastır İdadisi ve Harp Okulu'nda Mustafa Kemal'le aynı dönemde okudu, 1900'de teğmen olarak askerlik hayatına başladı. Siyasetin hep içinde oldu, siyaset hayatı pek çok kez büyük krizlerle kesişti. 1912'de Meclis-i Mebusan'a seçildi. Meclis kapatılınca askerliğe döndü. Genel sekreter seçildiği İttihat ve Terakki'nin diğer yöneticilerine muhalif tutumundan dolayı 1913'te Sofya'ya elçi atandı; Mustafa Kemal de askeri ataşe olarak aynı yerde görevlendirildi. 1917'de İstanbul milletvekili olarak siyasete döndü, içişleri bakanı oldu. İşgal döneminde tutuklanarak Malta'ya sürgün edildi. 1921'de yurda döndü, İstanbul milletvekili sıfatıyla Büyük Millet Meclisi'ne katıldı, bir yıl içişleri bakanlığı yaptı. Cumhuriyet'in ilanından sonra seçilen ilk meclis başkanıydı. 1924'te başbakan ve milli savunma bakanı oldu. Şeyh Sait İsyanı sırasında istifa etti ve Paris'e büyükelçi olarak atandı. 1930'da çok partili sist geçmeyi isteyen Cumhurbaşkanı Mu Kemal'in teşvikiyle Serbest Fırka'yı k